

સમર્પણ

જેના સ્નેહ અને ચિર-સેવિત ઇચ્છાને ખાતર,

હસતાં, હસતાં સમગ્ર જીવનક્રમને પકડે।

આપ્યો, ઐશ્વર્ય સખા અને સાથી

સ્વ. કૃષ્ણ ચંદ્ર ના

અમર આત્માને સાદર

સ મર્પણ !

સત્યવ્રત :

નિવેદન

‘શ્રુતિ-મીમાંસા’ નામનો પ્રસ્તુત ગ્રંથ મું. પ્ર. આ. પ્ર. સભાના સાપ્તાહિક મુખપત્ર ‘આર્યવ્રકાશ’ ના સંવત્ ૧૯૯૦ ના પોષ સુદ ૧૫ થી ભાદ્રપદ સુદ ૧ મુધીના ૮ માસની પ્રત્યુત્તર રુપેની મારી લેખમાળાના સંગ્રહ રુપે, કલ્યાણુવાળા, ઉદારચેતના આર્યબન્ધુ શ્રી. ગંગારામ શીવરામ રાયજીની મદદથી મું. પ્ર. આ. પ્ર. સભા દ્વારા પ્રકાશિત કરાવતાં મને આનંદ થાય છે. ગૂજરાતી ભાષામાં આર્ય-સાહિત્યમાં આથી કેટલે અંશે ઉપયોગી વધારો થયો છે, એનો જનતા સ્વયં નિર્ણય કરે એ ઉચિત સમજીું છું.

કાંઈની પ્રીતિ-અપ્રીતિનો ખ્યાલ ન રાખતાં તર્ક અને શાસ્ત્રની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી, આ ગ્રંથમાં જે ઉદ્ઘાષોદ્ધ કર્યો છે, તે વાચકોની સામે નિઃસંકોચ ધરું છું; જેનો શુદ્ધિમાન અને ન્યાયશીલ સંતોજનો વિચાર કરે અને સત્યાગ્રહ સેવે એમ વિનંતિ છે.

મુખ્ય, $\left. \begin{array}{l} \text{ઋષિ-જોષીત્સવ,} \\ \text{વિક્રમાદ્ ૧૯૯૧} \end{array} \right\}$

વિનીત—
સત્યજીત

તત્ત્વીશ્વરાણાં પરમં મહાશ્વરં

તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।

પતિ પત્નીનાં પરમં પરસ્તાત્

ચિદામ દેવં ભુવનેશ મીઢ્યમ્ ॥

શ્વેતાશ્વતર

પ્રાક્ષ્થન :

વડોદરા રાજ્યના ધર્માધિકારી શ્રી. મંગેશ કમળાકર નાડકર્ણી, બી. એ. એલ.એલ., બી. એમણે તા. ૨૩-૬-'૩૩ના રોજ નવસારીમાં 'મૂર્તિપૂજન રહસ્ય' એ વિષય ઉપર એક આખ્યાન આપેલું, તેની છાપેલી એક પ્રત આલોચના માટે એક સંજ્ઞને મારા પર મોકલી આપી. વડોદરા જેવા પ્રગતિ-માન રાજ્યના ધર્માધિકારી સાહેબે આપેલું આખ્યાન એટલે જરૂર સારગર્ભિત હશે તથા મૂર્તિપૂજનમાં મારી અશ્રદ્ધા એમણે બતાવેલા 'રહસ્યથી' જરૂર ઓછી થશે એમ ધારી ખૂબ શ્રદ્ધાથી તે હું જે વાર વાંચી ગયો. સનાતની પંડિતો મૂર્તિપૂજન વિષે જે દલિલો કરે છે, તે કરતાં શ્રી. ધર્માધિકારી સાહેબ કંઈક ભુલ્યા જ દલિલો આપી પોતાના પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉભય જ્ઞાનના બળે મૂર્તિ-પૂજનનું રહસ્ય કંઈ સમાધાનકારક—Convincingly—રીતે સમજાવશે એવી ભાવના મારી તો કમમાં કમ ઠગારી નીકળી તે માટે મને દુઃખ થાય છે. સનાતની પંડિતોની કેટલીક દલીલો તો જરા

મૂર્તિ-મીમાંસા.

બુદ્ધિને કસનારી પણ હોય છે, પણ ધર્માધિકારી સાહેબે ઉપલા વ્યાખ્યાનમાં મૂર્તિપૂજનનું રહસ્ય બતાવતાં એવી એક પણ મજબુત નહીં કે શાસ્ત્રપ્રમાણ આપ્યું નથી, જેથી મૂર્તિપૂજનનું રહસ્ય ઉદ્ઘાટન થાય ! પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલા સજ્જનો પણ મૂર્તિપૂજન વિષે મહત્ત્વ અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધા ધરાવતા હોય છે, એ રહસ્ય માત્ર એ વ્યાખ્યાનમાંથી મને મળ્યું ! ! અને હજી આર્યસમાજના કેટલા પ્રચારની આવશ્યકતા છે, એ પ્રતીતિ થઈ ! ! ! આર્ય-સમાજે તેની ખંડનની નીતિ જરાય છોડવી કે ઢીલી કરવી જોઈતી નથી. આવા અંધશ્રદ્ધાના વિષયો સામે તો ફરી એકવાર દેરાબરમાં શાસ્ત્રાર્થોની જડી લગાવી દેવી જોઈએ અને તે માટે આર્યસમાજે પોતાનાં છૂટાંછવાયાં બળોને એકત્ર કરી આ દિશામાં યથાશીઘ્ર અચૂક પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. અસ્તુ.

હવે આ સ્થળે ઉપર્યુક્ત મૂર્તિપૂજન રહસ્યની મીમાંસા કરવાનું યોગ્ય ધારું છું, અને એ વિષયમાં શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબને કંઈ પ્રત્યુત્તર આપવો યોગ્ય લાગે તો મારા લખાણને વાંચ્યા બાદ તેમ કરવા વિનંતિ કરું છું. એમ કરવામાં મારું તાત્પર્ય કેવળ વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વચોધઃ સિવાયકંઈ નથી.

— લેખક

નિર્નિ-મીમાંસા

મારે જણાવવું જોઈએ કે વેદના કાળની કલ્પનાને છ હજાર વર્ષ જેટલી જ જુની જણાવવામાં ભારે પ્રમાદ થાય છે. ઇતિહાસકારોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાભારત રચાયેલા પછી કમમાંકમ પાંચ હજાર જેટલાં વર્ષ થયાં છે અને મનુસ્મૃત્યાદિ ગ્રંથો તો તેનીગે પૂર્વે થયા છે, જે વિદ્વજ્ઞાન સંમત બીના છે. હવે જેમ ધર્મોધિકારી માહેજ જણાવે છે તેમ વેદનો કાળ ૬ હજાર વર્ષ જેટલો જ જુનો હોય તો નેમની કલ્પના આ સૃષ્ટિરચના થયાને ફટલો સમય વીત્યાનું જણાવે છે એ જાણવું રમુજ થઈ પડશે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અપૂરા સાધનો અને સંસ્કૃત તથા વૈદિક વાક્યમયતા અપૂરા જ્ઞાનને લીધે કાઈ વેદોનો સમય ઇસાની પૂર્વે હજાર કે દોઢ હજાર, તો કાઈ ૩ હજાર વર્ષ મૂકે છે; પણ વૈદિક વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે એમની એ ગણતરી જૂલભરેલી અને વેદોના મહત્વને ક્ષી કરનારી છે આર્યોની માન્યતા સ્ત્રી અને છે કે વેદ એ વિજુની વાણી હોઈ સૃષ્ટિની આદિમાં પ્રગટ થયા છે. માતા જેમ બાળકને બોલતાં શીખવાડે છે તથા વિભિન્ન પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ નૃષ્ટિની આદિમાં જીવોને ઇશ્વરે માતા ગ્રેહ જ્ઞાન આપ્યું અને તે વેદોદ્ભાવ. હવે જો એ દૃષ્ટિથી વેદનો કાળ જેટલો છ હજાર વર્ષ જેટલો જ માનીએ તો સૃષ્ટિને કિંપન્ન થયાને પણ નેટલોજ કાળ માનવો જોઈએ, એ દેખીતું છે. કેમકે પ્રુષ્ઠ બીજા પર સ્વીકારે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન ધર્મ વૈદિક છે, અને ચાર વેદોમાં ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન છે. વૈદિક ધર્મ કરતાં અન્યત્ર પણ બીજો પ્રાચીનતર ધર્મ છે કે ક્રમ તે તેમણે જણાવ્યું નથી; પણ તેના અભાવમાં વેદધર્મને જ તેઓ પ્રાચીનતમ માને છે એમ સમજવું અસુકત નથી. જ્યારે અન્ય ધર્મને વેદધર્મ કરતાં પ્રાચીનતમ જતાવશે, ત્યારે તે વિષે

મૂર્તિ-મીમાંસા

અર્ચા થઈ શકે; એટલે આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન થયાને જો તેઓ ૬ હજાર વર્ષ માનતા હોય તો એ બૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ ચોખ્ખી નથી. એક અમેરિકન વિદ્વાને હાલમાં જ બૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જણાવ્યું છે કે સમુદ્રની સપાટી નીચેના સ્તરો કે પહાડની ઉપરના સ્તરોનો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાય છે કે આ સૃષ્ટિ લાખો નહિ, કરોડો નહિ પણ દોઢ અબજ કરતાં વધુ જુની જણાય છે; એટલે કરોડો વર્ષની જુની આ સૃષ્ટિ ઉપર માનવ-જાત કંઈ ૬ હજાર વર્ષથી જ વસતી હશે, અને તે પૂર્વે સૃષ્ટિ વસવા ચોખ્ખી નહિ થઈ હોય એવી દલિલ ધાર ધ્રુ કે કોઈ નહિ જ કરે. કદાચ જો કોઈ તેમ કરવા ઇચ્છે તો હાલમાં જ સિંધના મહેન્દ્રદારોના ખોદકામની જે શોધખોળ થઈ છે, તે તરફ તેમને અંગુલિ નિર્દેશ કરીશ કે મહેન્દ્રદારોની સભ્યતા ૬ હજાર વર્ષ પૂર્વેની જુની છે, એમ શોધખોળ વિદ્વાનો અભ્યાસી-ઓએ સાબીત કર્યું છે; એટલે તે પૂર્વે પ્રજા આબાદ અને સભ્ય હતી; એટલે તે કરતાં એ વૈદિકકાળ પ્રાચીનતર છે એ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

બેબીલોનીયાની સભ્યતાનો નાશ ૬૦ સ. પૂર્વે ૧૪૮૦ માં પારસીઓએ કર્યો. તેના ટીહાલ નામના સ્થાનમાંથી કેટલીક મૂર્તિઓ નીકળી છે, જે ઇસાની પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે.

હાવેલ સાહેબ પોતાના પુસ્તક પ્રાચીન પૂર્વના ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે સુમેરીયન સભ્યતા મેસોપોટેમિયામાં અન્ય દેશોમાંથી આવી. એ મેસોપોટેમિયાના લોકો ઇમાના પહેલાં ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સભ્ય હતા.

અનેક વિદ્વાનો આદીઆની સમ્યક્તાને દૃઢ હજાર વર્ષની જુની માને છે.

મીલસાહેબ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે મીસીસીપી (અમેરિકા) નદીના પ્રસ્તરમાંથી એક મૂર્તિ મળી છે. જેને જોવાથી માલમ પડે છે કે હિન્દુ લોકો ત્યાં ૧૩૦૦૦ વર્ષથી નિવાસ કરતા હતા.

એટલે વક્તાની વૈદિકકાળની કલ્પના અધુરી છે. સંભવ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પર તેમણે પૂરો વિચાર કર્યા વિના તે કલ્પનાને સ્વીકારી લીધી હોય !

પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ વૈદિક સમ્યક્તા અને વેદોને વક્તા કરતાં વધુ પ્રાચીન માને છે, એ દર્શાવવા નીચલા બે-ત્રણ ઉદ્ધરણો ઉપયુક્ત થશે. Maxmuller સાહેબ Hibbert Journalના ૫૪ ૧૫૨ ઉપર જણાવે છે કે "It is certain there is nothing more ancient and primitive not only in India, but the whole Aryan world than the hymns of the Rigveda" માનવ જાતમાં ઋગ્વેદ સર્વથી પ્રાચીન છે એમ આ કથનમાં સ્વીકારે છે. ઉપર આપેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થશે કે માનવ જાતને ઉત્પન્ન થયાને વક્તાની ગણતરીથી અનેક ગણા હજારો વર્ષ થયા છે. એટલે વૈદિક કાળ તો લાખો વર્ષ પૂર્વેનો સહેજે માની શકાય.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદના ઉત્પત્તિ કાળને ઇસા પૂર્વે ૨-૩ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો માન્યો છે, પણ ફ્રાન્સનો પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન Jacobite પોતાના Bible in India નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે We can not refuse to the Vedas the honour

of antiquity the most distant but at what epoch were they written, who were the authors, we may revert to the times the most primitive, interrogate the most ancient records of human race and it is still impossible to solve these questions. All are silent on the subject, according to Brahmins they are anterior to creation."

માનવ જાતની પ્રાચીન અવસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસતાં પણ એ મળતું મુશ્કેલ છે કે વેદો ક્યા સમયમાં બન્યા કે તેના બનાવનાર કોણ કોણ હતા ? મરાઠી 'ચિત્રમય જગત્'ના ડીસેમ્બર ૧૯૩૩ના અંકમાં શાસ્ત્રીય ચમત્કાર મથાળા નીચે જણાવ્યું છે કે ટાંગાનિકા (આફ્રિકા)માંથી હાલમાં જ કેટલાકે અવશેષો મળ્યા છે, તે પરથી મનુષ્ય જાતિનો જન્મ ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થયો હતો એમ એક શાસ્ત્રજ્ઞે સિદ્ધ કર્યું છે, એમ જણાવી અઢી લાખ વર્ષ પહેલાંના બે માનવીઓનો કોટો પણ તે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

Religion and Philosophy of the East નામના પુસ્તકમાં શ્રી. T. J. Kennedy નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે "We know as every Philologist knows, that the Aryan language dates about 10000 B. C." આર્યોની ભાષા દશ હજાર વર્ષ પુરાણી છે, એમ ભાષા વ્યુત્પત્તિ-વિદોનું કથન છે. ભાષા જ્યારે દશ હજાર વર્ષ જોટલી જુની છે, ત્યારે તે ભાષાના વિદ્વાનો અને તેની મંત્રકૃતિ તેથીયે વધુ પુરાણી હોય એ નિઃસંદેહ છે. આ પ્રમાણેથી મારે ફક્ત એટલું જ

મૃતિ-મીમાંસા

દર્શાવવાનો હેતુ છે કે વૈદિકકાળની કલ્પના ૭ હજાર વર્ષ જેટલી કરવી, એટલે વેદો કે વૈદિક સભ્યના વિષે કાંઈને અધુરા જ્ઞાનનું જ પ્રદર્શન લાગે તેમાં નવાઈ નથી. ઉપજા ઉદ્ધરણને અંગે હું તો વેદો અને વૈદિક સભ્યતાના કાળને મેંકડો, હજારો નહિ પણ લાખો વર્ષ પુરાણો માનું છું, જ્યારે આજના કરનાં લોકો વધુ સતોષી અને ઇશ્વરારાધન તત્પર હોઈ વેદોના જ્ઞાનને યમ-નિયમાદિ અને યોગ દ્વારા સમજતા હતા. આજ તો વેદના અર્થને નામે કાવે તેમ ઉત્પટાંગ અર્થો થઈ રહ્યા છે, અને સામણ તથા મહીધરના બાળ્યો પછી તો વેદોની મીઠી પચીન કરવામાં આવી છે. આધ્યાત્મિકને બદલે ભૌતિક અર્થો કોઈ બેસાડવામાં આવ્યા એટલે તે વાંચી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદોને ભરવાડોનાં ગીત કહી દીધાં! અને અમારો મુધરેલો અને શિક્ષિત ગણતો વર્ગ પણ તેને યાચાયાક્યં પ્રમાણમ્ ગણી વેદો તો જંગલીઓએ બનાવ્યા છે, અને ઇસાની પૂર્વે ૨-૩ કે ૪ હજાર વર્ષ જેટલા જ જુના છે એમ કહેવામાં અભિમાન લેવા લાગ્યો! વેદો સાથે એ ખરેખર જખ્ખરદસ્તી ગુજરવામાં આવી છે. પણ ઇશ્વર કૃપાથી મહર્ષિ દયાનંદનું આગમન થતાં, તેમણે વૈદિક શબ્દકોષ નિરુક્તને આધારે તથા પાંચાણ ગ્રંથોના આધારે વેદોના આધ્યાત્મિક અર્થ જતાવ્યા અને તદનુસાર વેદભાષ્ય કર્યું.

ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચા અગ્નિમીલે રણુ કરાઈ તેનો જે ભૌતિક અર્થ (Fire) આપવામાં આવ્યો છે, તે ઋચાનો તે વાસ્તવિક અર્થ નથી. તેનો આધ્યાત્મિક અર્થ તો ઇશ્વર પરક છે. સ્વામી દયાનંદ અત્રે ‘અગ્નિ’ શબ્દથી પરમાત્માનું અહલુ કરે છે. ભૌતિક અગ્નિનું નહિ! તેમના મતાનુસાર (પુરોહિતમ્) અનાદિ કાળથી જગતને ધારણ કરવાવાળો (યજ્ઞસ્ય) હવન,

વિદ્યાદિ દ્વાન અને શિલ્પક્રિયાના (દેવમ્) પ્રકાશક (ઋત્વિજમ્) પ્રત્યેક ઋતુમાં પૂજ્ય (અગ્નિમ્) પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમાત્માની (ઈંદ્રે) હું સ્તુતિ કરું છું. (ભુજો, સ્વામી દયાનંદ રચિત સંસ્કાર વિધિ, ગુજરાતી ભાષાંતર.) મને તો આ અર્થ વક્તાએ સ્વરૂપ કરેલા (કોઈના) અર્થ કરતાં વધુ બુદ્ધિસંગત લાગે છે. કેમકે ભૌતિક અગ્નિની સ્તુતિ કરવાથી કશું વળે તેમ નથી. એ અગ્નિ, ભલેને પ્રકાશક હોય પણ આખરે તો તે જડ છે; જડની સ્તુતિ કરવાથી શું કલ્યાણ થઈ શકે? હા, એ જડ અગ્નિને આપણે ચેતન માનવીઓ બુદ્ધિપૂર્વક કામે લગાડી અનેક સેવાઓ તેની પાસેથી લઈ શકીએ છીએ. તો કોઈ 'સેવક'ની સ્તુતિ કરનારને વિદ્વાન દયાં સુધી કહી શકાય? 'સેવક' અને તે પાસુ ચેતન નહિ તદ્દન જડ! ચેતન 'સેવક' હોય તો તેની સ્તુતિ કોઈકે દિવસ ઉપયોગી પણ થઈ શકે. પણ જડ-સેવકની સ્તુતિ તો કાળક્ષેપ કર્યા વિના કંઈ ફાયદો આપી શકે તેમ નથી એ સિદ્ધ વાત છે.

વક્તા જણાવે છે કે જળ, વાયુ, સૂર્ય, સંધ્યા પ્રકાશ, ઈંદ્ર, ઇંદ્ર વગેરે ઇશ્વરની ભુદી ભુદી વિભૂતિઓ યાને 'શક્તિઓ' છે. તેની પણ સ્તુતિ વેદમાં છે. પણ હું આગળ જણાવી ગયો તેમ તેઓ વેદના ભૌતિક અર્થોમાં જ માનતા લાગે છે, અન્યથા આમ લખતે નહિ. સૂર્ય, ઈંદ્ર, ઇંદ્ર વગેરે એ ઇશ્વરની વિભૂતિ યાને શક્તિ તેમના મત મુજબ હોય તો ભલે હોય, પણ તેથી તે સ્વયંસિદ્ધ ચેતન પદાર્થ માત્ર બની શકતા નથી. અર્થાત્ સૂર્ય, ઈંદ્ર કે ઇંદ્ર આદિ સ્વતંત્ર દેવો નથી; તેમજ તે દેવો ઇશ્વરની 'શક્તિ' હોવાને લીધે પૂજર્હ-પૂજને લાયક કે સ્તુતિને પણ પાત્ર નથી. કેમ કે શક્તિ એ શક્તિમાનને આધીન હોય છે, અને શક્તિ

મૂર્તિ-મીમાંસા

(પછી તે ગમે તેની હોય) હંમેશા જડ હોય છે, તેને સ્વનઃ ચેતન કે મૂર્તિ નથી હોતી. તે પોતાના શક્તિમાનની ધમ્જાને આધીન હોય છે. એથી શક્તિઓ સ્તુતિ યા પૂજાને પાત્ર થઈ શકતી નથી. એક વૈજ્ઞાનિકે વરાળ કે વિદ્યુત પેદા કરી અને તે દ્વારા રેલ્વે કે મોટા કારખાના ચલાવ્યા, માટે આપણે તે વૈજ્ઞાનિકનો સત્કાર કરવાનું મંડીવાળી વરાળ કે વિદ્યુતને નૈવેદ્ય કે પુષ્પ-અર્ધ્ય અર્પણ કરવા લાગી જઈએ, એ તો આ પીસમી મદીમાં મૂર્ખના સિવાય બીજું લાગ્યેજ ગણાય. નહત્ ઇશ્વરની વિભૂતિઓ સૂર્ય, ઇન્દ્ર કે સૂર્યાદિ હોય એટલે તે વિભૂતિમાન ઇશ્વરનેજ છોડી સૂર્યાદિની પૂજા કે સ્તુતિ કરવા મંડી પડવું એ વૈજ્ઞાનિકને છોડી વરાળને મોહનભોગ આપવા જેવું શહાણપણ ગણાય. અનઃ વેદમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, રૂદ્ર, ઇન્દ્રાદિની જે સ્તુતિ હોવાનો ઉલ્લેખ જણાવે છે તે યથાર્થ નથી, કેમ કે વેદોને ગાનારા તથા સમજનારા ઋષિ-મુનિઓ આપણા જેવા અધુરા જ્ઞાનવાળા કે મૂર્ખ ન હતા, કે અંતર્યામી ચેતન પ્રભુને લજવો છોડી તેની જડ શક્તિઓની સ્તુતિ કરવા મંડી જાય ! સૂર્ય, ઇન્દ્ર, રૂદ્ર આદિ એક જ પરમાત્માના વિભિન્ન નામો છે (ઇશ્વરના વિભિન્ન ગુણો પ્રમાણે) અને તે વિભિન્ન નામો દ્વારા એક જ પરમાત્માની સ્તુતિ વેદમાં છે, એમ મહર્ષિ દયાનંદજીનો ઉચ્ચિત મત છે, જે હરકાષ્ઠ તે મહર્ષિના રચેલા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’નો પ્રથમ સમુદ્ધાસ ધ્યાનથી વાંચી જશે તો તેમને અવશ્ય વિદિત થશે. અસ્તુ.

મૂર્તિ કરવાનું કારણ:-જણાવતાં વક્તા જણાવે છે કે “પ્રાચીન સમયમાં પરમેશ્વરની મૂર્તિ બનાવવામાં આવતી ન હતી. પરમેશ્વરની કલ્પના મનમાં લાવી તેની સ્તુતિ લોકો કરતા

મૂર્તિ-મીમાંસા

હતા.” પરંતુ બૌદ્ધ તથા જૈન તિર્થંકરોની મૂર્તિઓનો પ્રચાર તે તે ધર્મ ફેલાતાં થયો. “આધારણુ પ્રકારના માણસના મન ઉપર મૂર્તિની અસર વધારે ચાલ છે. જે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી નથી, એવી વસ્તુની કલ્પના કરવી કઠણ હોય છે. પોતાના સમક્ષ જે મૂર્તિ મુઠ્ઠામાં આવે તેના તરફ જોઈ તેનું ધ્યાન ધરીને તેની સ્તુતિ અગર પ્રાર્થના કરવી એ વધારે સહેલાઈ બરેણું છે.” તેથી મૂર્તિની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી. આ મૂર્તિ-પૂજા બૌદ્ધો તથા જૈનોની દેખાદેખીથી હિંદુ ધર્મમાં પ્રચારમાં આવી એ વાત સાથે હું સંમત છું, પણ તેની પદ્ધતિ સાથે મારે ભારે વિરોધ છે. “જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી નથી એવી વસ્તુની કલ્પના કરવી કઠણ હોય છે.” મારે શું થયું? એ કાઠિન્યનો ઈલાજ જે વસ્તુ જેવી નથી તેને તેવી કલ્પી, તે મૂળ વસ્તુની ઉપાસના તે કલ્પિતમાં કરવી એમ થઈ શકે? ઇશ્વરની સ્તુતિ, ઇશ્વરારાધન એ શું સાકલાણ લેવા જવા જેવો સોંધો સોદો છે? જેણે સમસ્ત ચરાચર બ્રહ્માંડને બનાવ્યું, જે સમગ્ર જીવોનો સાક્ષી હોઈ પાપ-પુણ્યનો નિયામક તથા ફલપ્રદાતા છે તેની સ્તુતિ કરવી કંઈ બચ્ચાંના ખેલ નથી કે કઠિનતાનોએ સવાલ રજુ કરાય. ઇશ્વર જેવી પરમ ગહન તથા પરમ સત્તાવાન-સર્વોત્પાદક વસ્તુની ભક્તિ કરવી યા સ્તુતિ કરવી એ મહાન કાર્ય છે. જેની સ્તુતિ કરીએ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો એ સ્તુતિ વ-ધ્યાન રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું! ઇશ્વરનાં ચતુર્થ સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન મેળવતાં કઠિનતાનો ખ્યાલ કરી “મગલ પંથી” બની જતાં ભગતીજી કલ્પના કરી શ્રાવે તેમાં ઇશ્વર બુદ્ધિ રાખવાથી જો ઇશ્વર મળતો હોય તો તે તમામ મૂર્તિપૂજકો, આજે ક્યારનાએ મુક્તિમાં બીરાજ્યા હોત,

મૂર્તિ-મીમાંસા

પણ તેમ ન થતાં સંસારમાં ગોથાંજ ખાતા માણસ પડે છે. અનેક મૂર્તિપૂજકો, મૂર્તિને સર્વસ્વ માની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરનારા તથા નિયમાનુસાર સ્તુતિ કરનારા હજારોની સંખ્યામાં પડ્યા છે, પણ તેમના કરતાં તો મૂર્તિ ન પૂજનારા અનેક માણસો વધુ સુખી તથા વધુ જ્ઞાનવાન નજરે પડે છે. ઇશ્વરની સ્તુતિજ કરવી હોય તો કહિનના દે સફળતાનો ખ્યાલજ નકામો તથા બેફોરો છે. શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ સયાજીરાવનું દર્શન. મારે કરવું હોય તો તે ધર્માધિકારી સાહેબ મારફત કરી શકું, યા અન્ય અધિકારી દ્વારા થઈ શકે. કારણ કે કોઈ અધિકારીને મળવું એ કંઈક કામ છે જેથી તેમનું એક વિદ્વંસ પુતળું બનાવી તે દ્વારા શ્રીમંતને મળવાની આકાંક્ષા રાખું એ આ જન્મે તો સફળ નજ થાય. શ્રીમંતને મળવામાં ચેતન અધિકારી-સાધન-ની જરૂર છે, તો જે શ્રીમંતોનો શ્રીમંત અને મહારાજઓનો મહારાજ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અચેતન-જડ કલ્પેલી મૂર્તિની સ્તુતિ કરવી એ માનવી શુદ્ધિની પતન-પરાકાષ્ટા માનવી ધટે-એટલે મુગવડતાના ખ્યાલથી કે કહિનતાના ઉપાય તરીકે ગમે તે રીતે મૂર્તિપૂજનની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી, એ જનસમાજની શુદ્ધિનું દારિદ્રજ બતાવે છે. એ પદ્ધતિથી કોઈનું વાસ્તવિક કલ્યાણ કદિ થયું નથી, થવાનું નથી એ નિઃસંદેહ છે.

મૂર્તિ એક સાધન છે?—“પૂજા મૂર્તિની કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ તે મૂર્તિની અંદર, જે ઇશ્વરની કલા વિધિ-પૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તે ઇશ્વરની પૂજા કરવામાં આવે છે. મૂર્તિ તો તેની એક (Symbol) યાને ચિહ્ન છે, એટલે નિમિત્ત માત્ર તથા ગૌણ છે.” ઉપર જણાવી દેવાયું છે

મૂર્તિ-મીમાંસા

કે “સાધારણ પ્રકારના માણસના મન ઉપર મૂર્તિની અસર વધારે થાય છે,” એ વાક્યને ઉપલા વાક્ય સાથે સંરખાવતાં વિરોધ પ્રતીત થશે. એક વાર સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે કે મૂર્તિની અસર માણસના મન ઉપર વધારે થાય છે તો પછી તેમાં રહેલા ઇશ્વરની પૂજનને અવકાશ જ કેમ રહે છે ? મન તો મૂર્તિના બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ અટકી પડે છે, અને એમજ સમજે છે કે ઇશ્વર તો આવેજ, એટલે પછી તેમાં રહેલા ખરા ઇશ્વરના ધ્યાનને અવકાશ જ રહી શકતો નથી. સાધારણ માણસનું મન એથી પર જઈ શકતું નથી. અતઃ સાધારણ માણસ માટે ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું એ સાધન ન બનતાં પ્રતિરોધનનું કાંઈ બની જાય છે એ સ્વતઃસિદ્ધ છે. બે સામાન્ય માણસને માટે આ રીતે તે સાધન નથી તો પછી અસામાન્ય માણસ માટે એ સાધનની જરૂર નથી. કેમકે તે એવા અવળા સાધન વિના, રીધું ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરી શકે છે, એટલે સામાન્ય કે અસામાન્ય કોઈ માણસ માટે મૂર્તિ એ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન નથી. પણ મોટા ભાગના સામાન્ય માનવીઓ માટે તે એક અવરોધ (Hindrance) માત્ર છે. મદાન સૃષ્ટિકર્તા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવા માટે સાધનો પણ મદાન અને દર્શન હોવા જોઈએ, અને શાસ્ત્રકારોએ તે માટે શૌચ નિત્યોપવસઃસ્વાધ્યાયેશ્વરમ્પ્રતિધ્યાન આદિ, નિયમ અને તત્ત્વાર્હિસાસત્વાસ્તેયદ્રવ્યચર્યાપ્રતિગ્રહઃ આદિ યોગોત્તે સાધન માન્યા છે. યમ દ્વારા આત્મા નિર્મળ તથા નિર્વેર અને જયવાન બની પવિત્રતા, અતોષ, તપ અને સ્વાધ્યાય દ્વારા ઇશ્વરનું પ્રતિધ્યાન કરી શકે છે અને સમાધિ દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. ઇશ્વર જેવી અદ્ભુત વસ્તુને પામવા તેનાં સાધનો પણ તિર્થ

મૂર્તિ-મીમાંસા

ઉન્નાયક હોવા જોઇએ અને તે માટે કકણતાનો ખ્યાલ જ ન થઈ. કકણતા કે સગવડનો ખ્યાલ આવ્યો એટલે ઉપરાધનની ત્યાં ઇતિ યઈ સમજવી!

આપણા વિદ્વાન અને સાક્ષાત્કૃતઘર્મા ઋષિઓ જો મૂર્તિને ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું એક સાધન માનતા હોત, તો તેઓ મૂર્તિ ન હતા કે એવા સરસ, સીધા, સરલ તથા સગવડીયા સાધનનો ઉલ્લેખ ન કરતાં યમ-નિયમાદિ કઠિનતા-સાધ્ય, સાધનોનો નિર્દેશ કરી ચેત્તનો ઉપદેશ કરે!

પણ એ અજબજ (અને સરાસર અસત્ય) શોધ ત્યારે યઈ ન હતી. જો મૂર્તિ એ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન હોત તો ઇશ્વરે વેદોમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપવું જોઈતું હતું કે “હે માનવીઓ! તમે સંસારની વિવિધ ખટપટમાં પડ્યા હશો અને ત્યારે તમારા સર્જનહાર-મને સંભારવાની તમને પૂરતો અવકાશ નહિ હોય, તમારાથી ચોત્રાદિ સાધનો નહિ થઈ શકે, માટે તમારી સગવડને ખાતર તમારે भारी ફાંચે તેવી-તમારી કલ્પના કરે તેવી-મૂર્તિ બનાવવી અને તેની પૂજા કરવી એટલે તમે મને પ્રાપ્ત થશો.” આદિ. કેમકે ઇશ્વર તો ત્રિકાલજ છે; તેને જૂન-વર્તમાન તથા ભાવિનું જ્ઞાન છે. એટલે વૈદિકકાળ વીત્યા પછી આપણે ‘આવા’ પાકીયું તેવું જ્ઞાન તેને તો હસ્તામલક હોવું જ જોઈએ, તો પછી તેમણે ઠેર ઠેર વેદોમાં મૂર્તિપૂજનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો હતો, પણ તેમ ક્યાંય નથી. વેદોમાં મૂર્તિ પૂજનું નામોનિશાન નથી, એમ વેદોના વિદ્વાનોનું કથન છે. આતઃ મૂર્તિપૂજા ઇશ્વરનેયે સ્વીકાર્ય નથી, પછી આપણે મૂર્તિ પૂજાએ એવો ઇશ્વરની ઉપર જ જખર્દસ્તી છે કે, -હે ઇશ્વર!

હાલે તું આ મૂર્તિ નથી, પણ અમે તો તને-ચેતનને આ જ
દ્વારા જ મેળવવાના છીએ, અને તે તારે મળ્યે જ છૂટકા છે !
આમ પૂજયે કરતા જવી અને જળદસ્તી પણ કરતા જવી !
એટલે આ મૂર્તિપૂજક લોકોએ ધૈર્યને માન્યો છે શું તેની જ
કલ્પના મને તો આવતી નથી !! પ્રમો, સમસ્યાસ્માકં
‘વૃદ્ધવાલાન્ !!!

વિદ્વાન્ વક્તા મૂર્તિને એક ચિહ્ન યા Symbol માને છે !
મહારાજ ! આપ તો ‘ધર્માધિકારી’ છો તો આપ એટલું તો
મને જણાવશો કે ચિહ્ન યા Symbolમાં અમુક અંશે પણ સામ્યની
આવશ્યકતા હોય છે કે નહિ ? કલ્પના કરો, મારે કાંઈ અમલદારનું
ચિહ્ન યા Symbol બનાવવું છે. મારી મરજી મુજબ હું એક સમુ-
દ્રના Octopusની કલ્પના કરી કહું કે હું તો આને તે અમલદારનું
ચિહ્ન યા Symbol માનું છું અને જગત ભરમાં ઢંઢેરો કરતો
ફૂફે કે આ તે જ અમલદારનું ચિહ્ન છે, તો તે મૂલ્ય જરૂર મને
કોટી મારફતે એકાંત જોલની હવા ખવરાવશે, ભાં માફ મસ્તિષ્ક
ઠેકાણે આવે ! હા, કોઈની આકૃતિ મુજબ નાનું યા મોટું સ્વરૂપ
કલ્પી તે મુજબ કોઈ ચિહ્ન દર્શાવું તો કોઈને કંઈ પ્રત્યવાય ન
હોય. પણ અહીં તો માનવી સ્વરૂપ કે આકાર-પ્રકારની વિશ્લેષ
કલ્પનાને માનતાં તો શિક્ષાને પાત્ર થવાય, તો શું પરમાત્મા એ
એવો ક્ષુદ્ર અને નાચીજ વસ્તુ છે કે જેની કાવે તેવી કલ્પના કરી
ચકાવ ? ધૈર્યનું જો કાંઈ ચિહ્ન Symbol બનાવવું હોય તો
ધૈર્યના સ્વરૂપને લક્ષ્યમાં લઈ તદ્દપ તેનું કોઈ ચિહ્ન બનાવો તો
મને કાંઈ લરકત નથી. પણ વેદ-ઉપનિષદોદિ સત્ય સાક્ષો તો—

- (૧) સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમવળ મસ્નાવીરમ્
- (૨) યસ્માન્ન જાતઃ પરોઽન્યોઽસ્તિ
ય ધ્યાવિવેશ મુવનાનિ વિમ્બા ॥
- (૩) અકાયો ધીરો અમૃતઃ સ્વયમ્મૂઃ
રસેન વૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ ॥
- (૪) ન સંદશે તિષ્ઠતિ રુપમસ્ય ॥
- (૫) જન્મનિરોધં પ્રવદન્તિયસ્ય ॥
- (૬) ઇકો દેયઃ સર્વ ભૂતેષુ ગૃહઃ
સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥

આદિ દ્વારા તેનું સર્વવ્યાપક રૂપ બતાવે છે. તે પ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવું. સર્વવ્યાપકનું ચિહ્ન મંકુચિત (limited) ન જ હોય. મંકુચિત કરતાં મૂળ વસ્તુના સ્વરૂપનો જ વિપર્યાસ થશે. અટલે ઇશ્વરનું ચિહ્ન આ symbol ધર્મ જ ન શકે-કદપી જ ન શકાય. આપણે તો ઇશ્વરને પણ આપણા જેવો ક્ષાધપગ, માથું, પેટ આદિ અવયવોવાળો માન્યો. (બ્યારે ઉપર ઉપ્પત્ત કરેલાં શાસ્ત્ર પ્રમાણો તેને જ-કાય કાયા-રહિત માને છે તો આપણે સાચા કે સાચો સાચા તેનો નિર્ણય વાંચકો કરી લે.) કમકે ઇશ્વરનું જે જે ચિહ્ન આપણે કદપ્યું તેમાં આપણી જ ભાવના ખડી થઈ. કાષ્ઠએ નમ્મ દેવની કદપના કરી તો કાષ્ઠએ કપડાં વાળાની કદપના કરી; કાષ્ઠએ પુરુષની કદપના કરી તો કાષ્ઠએ સ્ત્રીની કદપના કરી, કાષ્ઠએ ભરવ-વિકાળ સ્વરૂપ કદપ્યું તો કાષ્ઠએ સૌમ્ય; કાષ્ઠએ શાંત-વૈરાગ્ય પ્રધાન કદપના કરી તો કાષ્ઠએ મૃગારી કદપના કરી; આમ મુળે મુળે મતિમિશ્રા પ્રમાણે દરેકે કદપના કરવામાં પોતાના ભાવોને જ ચિત્રિત કર્યા પણ

ભૂતિ-મીમાંસા

વસ્તુતઃ કાઠિ વાસ્તવિક ચિદ્ધ બનાવી શક્યું નથી, અને અને પણ ક્યાંથી ? તો જે ચિદ્ધવાણી જે વસ્તુ નથી, તેને તે ચિદ્ધવાણી માનવી એ ઉચિત કેમ ગણાય ? અને જે વસ્તુ જેવી નથી, તેને તેવી માની તેની અર્થના કરવી એ તે તેનો સત્કાર કે તેનો તિરસ્કાર ? એ તો ઇશ્વરની વિડંબના યષ્ટ-સ્તુતિ તો નં યષ્ટ ! વેદ તો સાદું કહે છે કે પરમાત્માને યથાર્થ જાણવા વિના મુક્તિ નથી.

તમેવ ચિદિત્વાત્તિમૃત્યુમેતિ જ્ઞાન્યઃ પશ્યા વિચક્ષેડય-
નાય ॥ યજુઃ ૫૯ી “ સચ્ચ ભૂતિને કલ્પી તેની ભક્તિભાવથી પૂજા કરવી એ બીજી પંક્તિની માનસિક સ્થિતિ ” નહિ પણ અવિદ્યા કહેવાય, એ મારે હવે સિદ્ધ કરવાનું રહેતું નથી. કેમકે દર્શનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે અતસ્મિન્સ્તદ્વુદ્ધિરવિદ્યા-અવસ્તુમાં વસ્તુની શુદ્ધિ કરવી એ અવિદ્યા છે. અર્થાત્ ભૂતિમાં ઇશ્વરની કલ્પના કરવી એ કેવળ અવિદ્યાઅસ્ત માનસિક સ્થિતિ છે. ભક્ત-શિરોમણિ સંતશ્રી ગુકારામ મહારાજ જણાવે છે-

જો હૃદયી જ્ઞાનઘન । સર્વે જીવા જે જીવન ॥

પેસા ચેતન નિરાકાર । ત્યાસી કલ્પિતી આકાર !

પરિપૂર્ણ અવિનાશ । ત્યાસી માનિતી વિનાશ ॥

અવ્યક્તાસિ વ્યક્તિ । માનુનિ કરો સ્થૂલ ભક્તિ ॥

તેચિ મૂઢમતિ નર । વ્યર્થ જન્મલે પામર ॥

ત્યાચે ધર્માદિક વ્યર્થ ॥ ઇત્યાદિ. (સંત વચન સુધા)

ભાવાર્થઃ—જે જ્ઞાનઘન, હૃદયસ્થિત સર્વ જીવોનું જીવન છે, જે ચેતન અને નિરાકાર છે, તેનો આકાર કલ્પે છે । જે પરિપૂર્ણ હોઈ અવિનાશી છે, તેનો વિનાશ માને છે ! ! જે અવ્યક્ત છે,

મૂર્તિ-મીમાંસા

છતાં જેને વ્યક્ત ગણાવી તેની સ્થૂલભક્તિ જે કરે છે તે નર. મૂઢમતિ છે, તે પામરનો જન્મ પણ વ્યર્થ છે, અને તેનાં ધર્માદિક સર્વ વ્યર્થ છે!!!

મૂર્તિની ભક્તિ-આવધી પૂજા કરવી એ બીજી પંક્તિની માનસિક સ્થિતિ જણાવાય છે; પણ સંત ગુકારામ મહારાજ નીચે મુજબ જણાવે છે, તેમને એમ માનનારાઓ શું જવાબ આપશે !

પૂજા ઉપચાર અર્પિતી । અત્યાદરે નમસ્કારિતી ॥
પરિ તો પેઢે, ઘોઢે, ન પાહે । મૂઢ ત્યાસે માનીતાહે ॥

* * *

શાઢ બાપટણાચે તોઢિતી । વ્યર્થ સોને ત્યા હાળતી ॥
તેસે જઢ દેવ । મૂઢ કલ્પીતી નિર્દેવ ॥

દેવપણા નસુનિ દેવ હાળતી । માવના વિપરીતફરીતી ॥
અવિધેને સ્વાતી કેલી । ધુદિ પંડિતાચી ચેલી ॥

જેઓ દાક્ષિણાત્મ મૂઢસ્થો છે, તેઓ ગુકારામ મહારાજના ઉપલા અભંગો મારા કરતાં વધુ ગંભીરતાથી સમજી ચક્રો, પણ જેઓને મરાડી આવડતું નથી તેમના લાભ માટે આ અભંગોનો ગુજરાતીમાં ભાવ જણાવી દઉં તો ઉપયુક્ત થશે :

મૂર્તિને પૂજા-પ્રસાદ અર્પણ કરે, આદરથી નમસ્કાર કરે, પણ તે કંઈ બોલે કે ચાલે ! તેને જે માને છે તે મૂઢ છે. આપટાના ઝાડને તોડીને તેને સોનું ગણવું જેમ વ્યર્થ છે તેમ આ જડને દેવ માનના જરાગર છે. તેમાં દેવપણું ન હોવા છતાં

શ્રુતિ-ગ્રીમાંસા

દેવતા કલ્પના કરે, એ વિપરીત લાવનાં છે, જે "અવિદ્યાનું" પરિણામ છે. તેમ છતાં તેને જે માને તે પડિત હોય તેપણે નિર્બુદ્ધ છે !

તેઓ આગળ ઉપર જણાવે છે કે "શ્રુતિ ધરી, દેવ પ્રતિજ્ઞાનો" વિધિ કરી, તેમાં દેવકલા મૂકવામાં આવે, છે" અને તે માટે તેમણે નિર્ણય સિંધુ (જે વૈદિકવાક્યમાં પ્રમાણ મનાવું નથી) તેમજ તંત્ર ગ્રંથોનાં જ તેમણે પ્રમાણ આપ્યાં છે.)નું પણ પ્રમાણ આપ્યું છે 'પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્તવ્યતાસ્યાં દેવત્યસિદ્ધયે' વક્તાએ જેમ નિર્ણય સિંધુનું પ્રમાણ આપ્યું, તેમ હું સંત 'તુકારામ મહારાજનું' પ્રમાણ આપું તો તે કમમાં કમ માનવું જ પડશે. તુકારામ કહે છે કે:-

ગર્દમાલા ગજહ્વણતી । રંકરાવ પ્રતિષ્ઠાપિતી ॥

તેસા અજ્ઞાનાના ભાવ । ધાતુદગ્ધામ્હણતીદેવ ॥

એસો મૂઢ જનાચી મર્કિન । દેવ/મલત્યાસ હ્વણતી ॥

—અધિકારને દાથી કહેવો અને બીજારીને રાજ માનવો એ જેમ અજ્ઞાન-ભાવ છે, તેમ ધાતુ અને પત્થરને દેવ માનવો એ પણ અજ્ઞાન ભાવ છે. સઘટી જ વસ્તુને દેવ માની લાકિત કરવી એ મૂઢતા છે.

અને દેવ-કલા યા પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા માટે પણ સંતશ્રી તુકારામ કહે છે:-

એસા દેવ હૃદયકમળી । અસોની ન જાળે જવળી ॥

તો મેલા અથવા ગેલા । હ્વણોનો ઘોંટામાંડિયેલા ॥

ત્યાચી પ્રતિષ્ઠા કરિતી । જૈસે મઢે શૂંગારિતી ॥

ત્યાન પ્રાણનાહી આપે । અવર્ષેવિટંબન જાલે ॥

ત્યાચે નેત્રવંદિરનેતી । ચક્ષુ છેડુનો ચરમૂતતી ॥

માંજરનેવેચ હોં યાતી । પરો નુષ્ટીનેવળતી ॥

મૂર્તિ-મોમાંસા

—પરમાત્મા તો હૃદયકમળમાં સ્થિત છે, છતાં નેને પાસે નથી જાણતા ! જાણે કે પરમાત્મા મરી ગયો અથવા ચાલ્યો ગયો એમ જાણી પત્થરો મંડાયા. તે (પત્થર)ની પ્રતિષ્ઠા કરે છે, જાણે કે મુડદાને ચણમારે છે ! તૈયી (પ્રતિષ્ઠાથી) પ્રાણ લાગ્યા કે ભારે વિદંબના કરી ? તેની (પ્રતિષ્ઠા કરેલા દેવની) આંખો તો ઉઘર નાણી જરો; કપડા કોરી ખાઇ ઉપર લઘુચંકા કરો; તેનું ચડા-વેણું નિવેદ બીલાડાં ખાઇ જરો, અને એ બધું ફાટી આંખે (મૂર્તિ) જોવાજ કરશે પણ કંઈ પ્રતિકાર કરી નહિજ શકે ! !

મારા કરતાં— હું કહી ચકું તે કરતાં ચત શુભ અધિક રૂપ-જ્ઞતાથી અને અધિક અધિકારવાણીથી સંત દુકારામે ઉપર મુજબ કહ્યું છે. પણ મારે તો મૂર્તિપૂજન રહસ્યના ઉદ્ઘાટન કરનાર સંજ્ઞાને પૂછ્યું છે કે મૂર્તિ ઘડ્યા પછી તેમાં દેવ-કલા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેમાં દેવ ન હવું અને શું નવું આવી જાય છે ? દેવ-કલાથી તે જડ મટી ચૈતન્યયુક્ત થાય છે ? તેમ ચતી તો કાઈ મૂર્તિ હજી સુધી જોઈ નથી. તો પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાથી તે મૂર્તિમાં વિશેષના કંઈ આવી છે, જેથી તેમાં ઇશ્વર ભુદ્ધિ ચર્મ શકે ? તેનું રૂપ, રંગ, ઉચાઇ, પહોળાઇ, આકાર-પ્રકારમાં કંઈ ફરક થાય છે ? થાય છે તો શું ? કદાચ એટલું વધુમાં વધુ કહી શકે કે તેમાં ઇશ્વરની સક્રિય આવે છે ! જો એ વાત પશુ ખરી હોય તો સોમનાથની મૂર્તિ (જેમાં સદસો બ્રાહ્મણોએ મળી મંત્રોદ્ધાર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી, તથા જેમાં ત્યારબાદ કહેવાતી ‘દેવ-કલા’ આવી ફરો, તે-)ને મહામદે જ્યારે તોડી ત્યારે એ દેવ-કલા-ઇશ્વરની શક્તિ ક્યાં ચાલી ગઇ ? મૂર્તિના એક ભાગને ગજનીની મરીમાં પણ જીવવા મૂકાયો ત્યાંસુધી મૂર્તિની દેવ-કલા ક્યાં ફરવા ગઈ હતી ? ઔરંગજેએ, શ્રી કાશીવિશ્વનાથની મૂર્તિના મંદિર પર

હથી ક્યો ત્યારે ઔરંગજેબનો વાળ પછુ યુક્ત તે દેવ કલાયુક્ત/ મૂર્તિએ કાં ન ક્યો ? શું ત્યારે મૂર્તિએએ અદ્વિસા 'નું' વત્તે લીધેલું ? હાલ પછુ મુસ્લિમો દેવ-મંદિરો અને કાંઈકેટલો તોડે તથા વટલાવે છે, તો એ બધી મૂર્તિઓ હાલ કંઈ સંમોધમાં છે કે, છે શું જેથી કંઈ પ્રતીકાર કરતી નથી ? અને ભક્તોની બેરીઓ કેમ રંગાય છે ? મૂર્તિને પૂજારી કપાં પહેરાવે ત્યારે તે પહેરે, અન્યથા દિગંબર અવસ્થામાં કેમ રહે છે ? દયાનંદે (બાલ મૂળશંકરે મૂર્તિ ઉપર ચડી નિવેદના ચોખા ખાતાં ઉદરને જોયો તે વખતે એ દેવ-કલા ક્યાં ગઈ હતી, જેથી તે ભક્ત બહુકને મૂર્તિપૂજક મૂળશંકર મદી મૂર્તિપૂજા વિરોધક દયાનંદ તરીકે યવું પડ્યું ? એ દેવ-કલા કે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા એ કેવળ અસાનીઓને આડે માર્ગે દોરી જવાના આત્મપ્રતારક-કારારા ચબ્દો માત્ર છે. વાસ્તવિક રીતે તેમાંનું કંઈ નથી કેમકે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા તો ત્યારે ચાલ કે જો મૂર્તિમાં પ્રથમથી હંશર વિદ્યમાન ન હોય ! હંશર તો સર્વવ્યાપક હોવાથી તેને ક્યાંય આવવાનું, પ્રતિષ્ઠિત થવાનું કે જવાનું-વિસર્જન થવાનું રહેતું નથી. આવગમન એ સાકાર પદાર્થો માટે છે, નિરાકાર-સર્વવ્યાપક પદાર્થો માટે તે સંભવિત નથી. એટલે જ્યાં પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા નથી ત્યાં દેવ-કલા શી ? અને દેવ-કલા વિનાની મૂર્તિ કે તેની પૂજા શી ? તેનો અર્થ શું ? નવાં ધર્મિય વિના બીજું કંઈ નથી !

આગળ ઉપર એ વિદ્વાન દેવી સામ્પતનો શ્લોક રજુ કરી જણાવે છે કે “ જ્યાં સુધી આંતરપૂજા એટલે માનસપૂજા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાંસુધી જ આ બાલ પૂજનો આશ્રય કરવો, અને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય કે તુર્તજ તેનો ત્યાગ કરવો તથા પ્રગલ્ભ રિયતિ મનને પ્રાપ્ત થતાંજ મૂર્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.”

મૂર્તિ-મીમાંસા

ખરી રીતે આ વિચારક મનમાં તો ખૂબ સમજતા હાગે છે. કે મૂર્તિપૂજા એ કેવળ ધર્તિગં છે, પણ પૂર્વના સંસ્કારો અથવા અંધશ્રદ્ધાથી ઉપર ઉડી શકતા નથી એમ પ્રતીત થાય છે, માટે મૂર્તિપૂજાનો સ્પષ્ટ વિરોધ ન કરતાં મનની પ્રગલ્ભ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે ! અવગત, એ છેક Orthodox તો નથી જ; અને એ માટે એઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે, કેમકે અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ સ્વીકારે છે. જો મૂર્તિમાં દેવ-કલાજ હોય તો પછી તે મને તે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી એ શા માટે હોડવી ભેદએ, એનો પ્રત્યુત્તર તેમણેજ આપવો જરૂરી છે. જો મૂર્તિમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાદ્વારા દેવ-કલા આવતી જ હોય તો કાષ્ઠપિણ સ્થિતિમાં મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ ઇષ્ટ ન જ ગણાય. પણ મનની પ્રગલ્ભ સ્થિતિ થાય એવી શબ્દમળની પાછળ જ મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય છુપાયું છે કે એ મૂર્તિપૂજા સર્વથા ત્યાગ્ય છે ! !

ખીજો પણ મારો પ્રશ્ન છે કે મૂર્તિપૂજા કરનારા સદસાવધિ માણસો દુર્ભાગ્યે ભારતવર્ષમાં ચોતરફ પડ્યા છે. તેમાંથી આજ સુધી એવો એક પણ મનુષ્ય ‘મનની પ્રગલ્ભ સ્થિતિ’એ પહોંચી મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરનારો નીકળ્યો છે ખરા ? સેંકડો વર્ષમાં એવો એકે દાખલો જન્યો છે, જેણે મૂર્તિપૂજા દ્વારા મનની પ્રગલ્ભતા સંપાદિત કરી. “નિર્મુણ ઉપાસના કરવા જેટલી મનની પ્રગતિ.” કરી હોય ? હોય તો મને જણાવજો, જેથી તેનાં દર્શન કરી તેની પાસેથી તેમણે મેળવેલી ‘મનની પ્રગતિ’ની ખાત્રી કરી શકાય, અને એ પ્રગતિમાન કેવા છે તે અનુભવી શકાય ! મારા વિચારાનુસાર મૂર્તિ દ્વારા કાષ્ઠએ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એ શક્ય નથી, તો સેંકડો વર્ષની બર્ધ પૂજાનો

અર્થ શું? અને જેમણે ન કરી તેમને હાનિ શું? હા, એવાં ગપ્પાં મારનારાં ધણા મળશે, કે મૂર્તિપૂજથી મન એકાગ્ર થાય છે, પણ એ વાત જ શક્ય નથી. કેમકે મન તો મૂર્તિના વિવિધ અંગઉપાંગોમાં દોડતું હોય છે. એટલે તેને ધ્યાન કે એકતાનતા પ્રાપ્તી જ નથી. કેમકે ધ્યાન વિષે તો દર્શનશાસ્ત્રકારનો મત છે કે—

ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ—મન જ્યારે નિર્વિષય થઈ જાય ત્યારે તેનું નામ ધ્યાન કહેવાય. જ્યારે મૂર્તિમાં ધ્યાન સંભવિત જ નથી; કેમકે મૂર્તિ એ પોતે વિષય છે, અને તેની પૂજા-અર્ચના કરવી તેનાથી નિર્વિષય કેમ થઈ શકાય? સાકાર-પૂજામાં મૂળ વાંધો જ એ આવે છે કે સાકાર-પૂજાથી ધ્યાન જ થતું નથી, પછી એકાગ્રતાની વાત કરવી એ કેવળ દંભ વિના બીજું શું બોધ શકે?

દેવી ભાગવતનું પ્રમાણ વક્તાએ આપ્યું, તો હું એ મૂર્તિ-પૂજા વિષે શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રમાણ રજુ કરું, જેનો તેઓ ખૂબ મનનપૂર્વક વિચાર કરે.

‘यस्यात्मबुद्धिः कुण्ठये त्रिधातुके

स्वप्निः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।

यत्तीर्थबुद्धिः सलिलेन कर्हिचित्

जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोस्वरः ॥

ભા. દ. ૨૬. ઉ. અ. ૮૪ શ્લો. ૧૩

અર્થ—ત્રિધાતુ-વાત, પિત્ત અને કફ-થી બનેલા શરીરમાં જે આત્મબુદ્ધિ કરે છે, સ્ત્રી આદિમાં સ્વપ્નબુદ્ધિ, પૃથ્વીમાંથી બનેલી

મૂર્તિ-અર્ચના

મૂર્તિઓમાં જે પૂજ્ય-શુદ્ધિ અને પાણીમાં તીર્થશુદ્ધિ ક્યારેય પણ
જે કરે છે તે ગોખર અર્થાત્ ગાયોનો ચારો લાઠ જનાર ખર-
મધેરો છે ।

રાયકો મને માફ કરે. આ મારું કયન નથી, મૂર્તિપૂજકોના
મદામાન્ય ગ્રંથ લાગવતનું કયન છે, એટલે આમાં મૂર્તિપૂજકોને
તથા નદી યજેરમાં તીર્થશુદ્ધિ કરનારને ‘ગવેડા’ કહેવાયું હોય
તો હું તદ્દન નિર્દોષ છું । સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, વ્યાકાશ આદિની
ઉપાસના પણ પરમાત્માથી બેદ કરનારી છે, એમ શ્રીમદ્ભાગવત
નીચેના શ્લોકમાં સાફ જણાવે છે:—

નાગ્નિર્ન સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકાઃ,

ન મૂર્જલં ચંધ્યસનોઽથ ઘાટ્મનઃ ।

ઉપાસિતા મેદઙ્ગતા દરન્ત્યઘં,

વિપશ્ચિતો જ્ઞન્તિ મુદ્ધતંસેવયા ।

—સૂર્ય, ચંદ્રાદિની ઉપાસના પ્રથરથી બેદ કરનારી છે, તથા
પાપનો નાશ કરનાર નથી. પણ વિદ્વાનોની સેવા જ પાપનાશિની
છે. અનેક મૂર્તિપૂજકો પાપના નાશ માટે પણ મૂર્તિની પૂજા કરે
છે. અમુક પાપ-કે દોષ થયો હોય તો અમુક પ્રકારની પૂજા તથા
માનતા અને અમુક ભેટના ચડાવા ચતા રાજ નિહાળાવ છે,
તેમને માટે ઉપલો શ્લોક વિચારણીય છે. શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ
૧૦માં એ જ લાવનું લખ્યું છે કે:—

નામ્યમયાનિ તીર્થાનિ ન દેવાઃ મૃચ્છિલામયાઃ ।

તે પુનન્નયુરુ કાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥

અર્થ—પાણીવાળા તીર્થો નથી હોતા, માટી કે પથ્થરની મૂર્તિઓ
દેવો નથી. દીર્ઘકાલમાં પણ એ પવિત્ર કરી શકતા નથી. સાધુ
મદાત્માઓના દર્શનથી પવિત્ર થવાય છે.

સંત ગુકારામ મહારાજ પણ જો જ વાત નીચેના અર્જમાં જણાવે છે:—

ઉદકમય તીર્થે નહ્દે જાણ । મૃતિકા પાપાળ દેવ નહ્દે ॥
જીવ ચેતનાસી ચેતનચી દેવ । સંત સ્વયમેવ દેવ સરે ॥

આગળ ઉપર સંત ગુકારામ મહારાજ મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ એક બહુ બારે ફક્ત આપે છે કે જાણકને જોમ જ્ઞાન માટે તેના કરતાં મોટા અને વિદ્વાન અધ્યાપક યોગ્ય છે. તેમ ચેતન જીવને જ્ઞાન માટે તેના કરતાં મોટા 'દેવ' ચેતન જોઈએ—ગુકારામ મહારાજ વિદ્વાનને 'દેવ' માને છે—જક મૂર્તિને નહિ । વધા—

દગઢાચા પંતોજી સાંગેનાચિ જ્ઞાન ।

કલ્પાંતિદ્દી જાણ ચાલકાસી ॥

તસે યા જીવાસી જ્ઞાન પાવાવયા ।

ત્યાહ્નિઝેષ્ટતયા પાહિજે દેવ ॥

પરંતુ આસ્તર—ગુરુ કલ્પાંત કાળે પણ જાણકને કદિ જ્ઞાન આપી શકે નહિ. તેમ આ જીવને જ્ઞાન મળવા માટે તેના કરતાં વધુ મોટા અને કાર્ષ ચેતન દેવ જોઈએ. (સંત—સાધુપુરુષો એ ખરા દેવ છે એમ ઉપલા અર્જમાં જણાવ્યું છે.)

કહેનારાઓ કહે છે કે મૂર્તિપૂજાથી અનેક ફાયદા થાય છે, પણ કમોટીએ કસતાં એક પણ ફાયદો આવેા કરતો નથી. પ્રત્યુત અનેકગણા ગેરફાયદાઓ થાય છે, જે હું કહું તેના કરતાં સંત ગુકારામ મહારાજને કહેવા દઉં તો વધુ સારું.

દગઢાચે દેવ પૂર્વી નહ્દતે જાણ ।

જન અજ્ઞાન દ્વાલે જેન્દાં ॥

तेव्हां कविजनें दगड मांडिले ।

जनासि नाडिलें पोटा साठों ॥

पहेलां पत्थरना देवी न होता. त्याचे माथुसो अज्ञानी यत्ता गया, त्याचे कविओळ्ये पत्थर भंडाच्या अने पोताना पेटनी व्यवस्था करावी !

पत्थर-पूजणे पेटभराओने। धर्मा छे, जेभ आमां ज्युयां। आगण उहे छे:—

शेंदुर लाउनिया घोंढा । पाया पडती पोरे रांडा ॥

त्याच्या पुढे जीव घडिती । विना अपराधे मारिती ॥

सजांय तुलसी तोडिती । निजिंय दगडा वाडिती ॥

बेल तोडिनि्या मूढ । लिंग पूजिती दगड ॥

जीव पायाळाली तुडविती । पिंपळा प्रदक्षिणा घालिती ॥

वृक्षा वडाचा पुजिती । योग्यपति उपेक्षिती ॥

*

*

*

देवी खंदोपासीगेला । जीव तेथेहि घडिला ॥

करी फंदोरी येउनी । मारो पशंच्या दावनी ॥

मांस खाउनी मद्यपिति । नांव देवाचें करिती ॥

रास पूजा दि करिती । जिव मारुनि पोटा भरिती ॥

दुष्ट करिती चांडालकर्म । ह्मणती आमुचा कुल धर्म ॥

पाप करुनि पुण्य मानिती । असत्याचे सत्य ह्मणति ॥

करुनि अधर्म । केला ह्मणती स्वधर्म ॥

पेसे मूढ जांव मुलले । तुका ह्मणे मार्ग चूकले इत्यादि ।

(संत वचन सुधा)

—પત્થરોને સીંદૂર ચોપડી, છોકરાંઓ તથા રોકો તેને પગે પડશે. તેની પાસે જીવહત્યા વગર અપરાધે કરશે. ચેતનગુલસી તોડી, જડ પત્થરને ધરશે. કુળપુલ તોડી પત્થરના લિંગની પૂજા કરશે. જીવોને પગ નીચે છૂંદી પિંપળાના ઝાડની પ્રદક્ષિણા કરશે. વડલાના ઝાડને પૂજશે પણ પોતાના ચોચ પતિની ઉપેક્ષા કરશે !

*

*

*

ખડોખાની યાત્રાએ જઈ ત્યાં પણ પરુ વધેરશે. માંસ ખાઈ દારૂ પીશે અને નામ તો દેવ-યાત્રાનું આપશે ! રાસપૂજા કરશે, અને જીવહત્યા કરી પેટ ભરશે. દુષ્ટો ચાંડાલનાં કુટુંબો કરશે, અને કહેશે કે એ અમારો કુળ ધર્મ છે ! પાપ કરી પ્રુણ માનશે અને ખોટા કર્મને સાચું કૃત્ય ગણશે. અધર્મ કરી સ્વધર્મ કયો એમ માનશે. એવા મૂઢ જીવો ખરો રસ્તો જૂલ્યા છે અને માર્ગ ચૂકી ગયા છે એમ સંત તુકારામ કહે છે !!

अचेतनमयोग्यं च तथैपातास्थिकं च यत् ।

मोपासीत्परोऽमर्थः स्यात्तथोपासनाकृतः ॥

(સર્વમૂલ પૃ. ૬૨૦)

એમ છાંદોગ્ય ભાષ્ય (૭/૨)માં માધ્વાચાર્ય જણાવે છે.

शास्त्रकारेणो सिद्धांतः :

વક્તા જણાવે છે કે “ સામાન્ય લોકનાં મન હિન્દુ સ્થિતિ પામેલાં હોતાં નથી, અને તેમને નિરાકાર ઇશ્વરનું આકલન કરવું અશક્ય હોય છે. માટે તેમના મનની સ્થિરતા ખાતર સાકાર મૂર્તિની, ચોળના શાસ્ત્રકારોએ કરેલી છે; પરંતુ તે ગૌણ પક્ષ છે, એ વાત શાસ્ત્રકારો જુલો અચેલા નથી. ” સામાન્ય લોકોના મનની સ્થિતિ અને તે માટે મૂર્તિપૂજા વિષે જે અમારે જણાવી ગયો

‘મૂ’ કે સામાન્ય લોકોના મનની સ્થિતિ ઉચ્ચ થવા માટે મૂર્તિ-પૂજન એ સાધન નથી; પણ અવરોધ—Hindrance માત્ર છે, અને નિરાકાર ઇશ્વરનું આકલન તેમને (સામાન્ય) માટે અશક્ય હોય, તે માટે તો તેમના પૂર્વના જન્મના અચિત્ત જવાબદાર ગણવાને યોગ્ય છે. તે માટે કંઈ નિરાકાર ઇશ્વરને સાકાર મૂર્તિમાન બનાવવો એ ક્યાનો ન્યાય ? જીવ પોતાના પાપના બળે જ્ઞાનવાન ન થાય, માટે ઇશ્વરે નિરાકારત્વનો પોતાનો સ્વભાવ છોડી સાકારત્વને અંગિકાર કરવું ? અને એવી યોજના શાસ્ત્રકારો કરે ? તેવી યોજના કરનારા ખરી રીતે શાસ્ત્રકારો નથી, હા, પુરાણ-કારો છે (અને પુરાણો ‘વ્યાસ મહર્ષિ’એ બનાવ્યા નથી એમ હું માનનાર છું.) પણ આ પુરાણકારો કેવા શાસ્ત્રકારો છે, જેની પ્રસાદી ભવે પછી આપીશ, જેથી વાચકો જોઈ કે પુરાણકારો એ ‘શાસ્ત્રકાર’ શબ્દોને લાયક જ નથી. શાસ્ત્રકારો તો આર્ય-ઉપ-નિષદ્-દર્શન અંશકારો ગણી શકાય, અને તેવા શાસ્ત્રકારોએ ક્યાંય નિરાકાર ઇશ્વરનું આકલન, સામાન્ય માણસો ન કરી શકે માટે ઇશ્વરે સાકારત્વ સ્વીકારી મૂર્તિમાં દેવ-કલા રૂપે આવવું એવી જાણરજસ્ટી ચલાવી હોય, તો વક્તાએ તે શાસ્ત્રકારોના પ્રમાણો રજુ કરવા, જેથી તે પર વિચાર-વિમર્શ થઈ શકે. કેવળ ‘શાસ્ત્ર-કારો’નું નામ આપી જનતામાં શુદ્ધિ, વિશ્વમ ઉત્પન્ન કરવો સંભવત્તને માટે યોગ્ય નથી. ‘લંગવાન શ્રીકૃષ્ણે’ ‘મીતાંમાં’ એટલા માટે જ ગાથું છે કે—

न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्

‘મૂ’ ‘જ્ઞા’ પર વક્તા જણાવે છે કે ‘મને’ લાગે છે કે મૂર્તિ-પૂજનો એકદમ ત્યાગ કરવામાં આવે અને બલસ્વરૂપી ઇશ્વરનું ધ્યાન બને નહિ એવી કટકો ‘સ્થિતિ’ પ્રાપ્ત થાય તો ‘અતોમ્નયઃ’ અને

‘તત્તોષ્ઠ્ઠઃ’ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. તેના કરતાં ધીમે ધીમે, પગથિયે, પગથિયે પોતાની માનસિક સ્થિતિ મુધારવી, અને ત્યાં સુધી ગમે તે મૂર્તિની પૂજા આપણે કરના હોઈએ તો પણ બધી મૂર્તિઓ સરખી છે અને બધી મૂર્તિઓમાં એકજ ઇશ્વરનો અંશ છે, એ વાત શૂલ્કવી નહિ.”

મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરતાં, અને વ્યક્તિમત્ત નિર્જળતાથી ખરા બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરી ન શકવાથી જે તત્તોષ્ઠ્ઠ સ્તતોષ્ઠ્ઠ થવાનું હોય તો તે ઇષ્ટાપત્તિ છે. પણ જે ઇશ્વર નથી, તેને ઇશ્વર ઠાકી મૂર્તિપૂજા દ્વારા ઇશ્વરનો ઉપહાસ કરવાના પાપમાંથી બચી જવાશે. પૂજ્ય ન કરી શકાય તો દરકત નહિ પણ પાપ ન થાય તોગે ઇષ્ટ છે.

હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે મૂર્તિપૂજા એ સાધન નથી. તેમ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું પગથિયું પણ નથી. અને તેથી માનસિક સ્થિતિ મુધરી શકતી નથી. મૂર્તિપૂજા તો એક અંધારો દૂવો છે, જેમાં એકવાર પડ્યા પછી કદી કોઈ બહાર નીકળી શકતો નથી, એમ દેવીભાગવત પોકારી પોકારીને કહે છે.

મથા:—જ્ઞાત્વા સુરાંસ્તવ વશા નસુરાવિતાંશ્ચ,

યે વૈ મજન્તિ મુચિમાયયુતા વિભગ્તાન્ ।

ધૃત્વાકરે સુવિપુલં ચલુ દીપકં તૈ; .

કૂપે પતન્તિ મનુજા વિમલેઽતિઘોરે ॥ ૫-૯-૧૩

અર્થ:—જ્યારે જાણે છે કે સર્વ દેવતા તારા વશમાં છે, અને અસુરો દ્વારા પીડાએલા તારા શરણમાં આવે છે; છતાં પણ આ ભગ્ન થયેલા દેવતાઓમાં પરમાત્માની ભાવના કરી જે તેમને પૂજે છે, તે હાયમાં મથાલ સગભાવી અંધકારમય-અતિઘોર દૂવામાં પડે છે । દયો, મહારાજ ! એક તો ધન અને સમયનો

લોગ આપી મૂર્તિઓની પૂજન કરવી અને ઉદ્ધૃત અધકારમય રૂપમાં પડવું એ ક્યાંતી જુદીમાની ? અને જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, ગણેશ વગેરે દેવોની મૂર્તિની પૂજન કરે છે, તેને દેવી ભાગવત સ્કંધ પમાં “ વિમૂઢ ” કહ્યા છે.

યથા:—યેવા સ્તુવન્તિ મનુજા અમરાન્ વિમૂઢાઃ

માયાગુણૈસ્તદ્ ચતુર્મુલધિષ્ણુરુદ્ધાન્ ।

શુદ્ધાંશુચન્દ્રિયમધાયુગણેશમુરધ્વાન્

કિ ત્વામૃતે જનનિ ! તે પ્રમથન્તિ કાર્યે ? ॥ ૫-૧૬

—જે તારી માયા-ગુણમાં ફસીને મૂઢ માણસ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, ગણેશ આદિ પ્રધાન પ્રધાન દેવોની પૂજન કરે છે, તે પણ મૂર્ખ છે. તારી શક્તિ વિના હે જનનિ !-દેવિ ! એ દેવતાઓ શું કંઈ પણ કરી શકે છે ? અર્થાત્ નહિ; માટે તેમને પૂજવા નહિ. આગળ ઉપર એ પણ જણાવ્યું છે કે સૂર્ય, અગ્નિ આદિને પૂજનારા મુનિ લોકો હોય તો પણ તેમણે વેદને ભણીને કંઈ સાર જણ્યો નથી, અને નર્કમાં જશે.

યથા:—સૂર્યાગ્નિસેવનપરાઃ પરમાર્થતત્ત્વં

જ્ઞાતં ન તૈઃ શ્રુતિશતૈરપિ વેદસારમ્ ! !

વક્તાના જણાવ્યા મુજબ બધી મૂર્તિઓ એક સરખી તથા એકજ ધર્મરત્ના અંશવાળી છે, તો તેમના ‘શાસ્ત્રકાર’ નીચે મુજબ દેવોની તિલા કેમ કરે છે ?

યથા:—શપ્તો હરિસ્તુ મૃગુણા ક્રુપિતેન કામં

મીનો વમૂચ કમઠઃ સ્વલુ સૂકરસ્તુ ।

પદ્માન્નૃસિદ્ધ ઇતિ ચદ્ધલકુન્દરાયાં

તાન્ સેવતાં જનનિ ! મૃત્યુભયં ન કિંસ્યાત્ ? ।

દે. મા. ૩-૫-૧૬

અર્થાત્ જે હરિ-વિષ્ણુએ કાપિત ભૃગુના શાપને લીધે મત્સ્ય, કાચબો, વરુણ અને નૃસિંહનું રુપ ધારણ કર્યું અને પછી વાંમન ખતી સંસારમાં હલ-કપટ કર્યા એ વિષ્ણુના અવતારોની જે ભક્તિ કરે તેને મૃત્યુનો ભય હે જનનિ ! કેમ ન હોય ?

શંભોઃ પપાત ભુવિ લિંગમિદં પ્રસિદ્ધં

શાપેન તેન ષ્ઠ ભૃગોર્વિપિને ગતસ્ય ।

તં યે નરાઃ ભુવિ ભજન્તિ કપાલિનં તુ

તેષાં સુખં કથ મિદ્ધાપિ પરત્ર માતઃ ॥ દે. મા. ૩-૫-૧૭

—અરણ્યમાં (મુનિઓની અનુપસ્થિતિમાં ઋષિપત્નીઓને પાવન કરવા ।) ગયેલા શંકર મહારાજનું લિંગ ભૃગુ ઋષિના શાપથી જમીન પર ટૂટી પડ્યું, એવા કપાલી-શંકરને જે નરો ભજે છે, તેને હે માતા ! આ સંસારમાં કે પરલોકમાં ક્યાંથી જ સુખ મળે ? જે સર્વ દેવોની મૂર્તિઓ મુરખી પૂજ્ય હોય તો તમારા માનેલા મહાન ‘શાસ્ત્રકારો’ તે વિષે પ્રચંડ મતભેદ અને નિંદા કેમ ધરાવે છે ?

શિવપુરાણમાં જણાવ્યું છે કે એકવાર વિષ્ણુજી સૂતા હતા અને તેમને મળવા બ્રહ્માજી પધાર્યા ત્યારે વિષ્ણુએ તેમનો મત્કાર ન કરવાથી બ્રહ્માજી ખોલ્યા કે:—

આગંતં ગુરુમારાધ્યં દૃષ્ટ્વા યો દૃપ્તવદાચરેત્ ।

દ્રોહિણસ્તસ્ય મૂઢસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તં વિધીયતે ॥

... વિધેશ્ચરી અંકિતા અ. ૬ શ્લો. ૪

—આરાધ્ય ગુરુ આવે અને દ્રાક્ષ અભિમાની તેનો આદર ન કરે તો એ મૂઠ અને દ્રોહીને મારે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત જણાવ્યું છે.

એ સાંભળી વિષ્ણુ બાલી ઉઠ્યા કે મારી નાબીમાંથી તો હે બ્રહ્મા તું પેદા થયો છે, એટલે મારો દિકરો થઈને આમ બડ-ગડાટ કરે છે ? એ પરથી વિષ્ણુ કહે કે હું પરમાત્મા અને બ્રહ્મા કહે કે હું ભગવાન ! બેઉ મારામારી કરવા તૈયાર થઈ ગયા ! !

અથા:—મદ્દામિકમલાજ્ઞાતઃ પુત્રસ્ત્વં માપસે વૃથા ।

અહમેવ ચરો ન ત્વં અહંપ્રમુરહંપ્રમુઃ ॥

પરસ્પરં હંતુકામૌ ચક્રતુઃ સમરોદયમમ્ ! ! ૬-૯

ભવિષ્ય પુરાણના બ્રાહ્મપર્વમાં શિવજી હનુમત્ બની ગય છે. એકવાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણેયમાં આપ-અમાં ગ્રંથડો થતાં શિવ કહેવા લાગ્યા કે હું જ સદિકર્તા છું, વિષ્ણુ ભગવાન કહે છે કે મેં જ સંસાર બનાવ્યો છે, અને બ્રહ્માજીએ પણ મવા સાથે કશું કે તમે એક શિવ-વિષ્ણુ-બ્રહ્મા છો, ખરી રીતે સંસાર તો મેં એકલે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે ! એવી રીતે—

एवं तेषां प्रवदन्तां क्रुद्धानां च परस्परं

समाविशत्तथाऽज्ञानं तमो मोहात्मकं विभो !

—જ્યારે તેઓ આપસમાં લડવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને મહામોહ નામનું ભારે અજ્ઞાન પેદા થયું અને શિવજી કહેવા લાગ્યા કે દૃષ્ય, તું ક્યાં છે ? બ્રહ્માજી પણ ક્યાં ગયા છે ? તમને ઉલયતે હું ક્યાંય જોતો નથી:—

कृष्ण ! कृष्ण महाबाहो ! कगतस्त्वं महामते !

મહા.ચ કગતો વીર, નાહં પદ્યામિ વાં કચિત્ ! !

એ સાંભળીને કૃષ્ણ-વિષ્ણુ કહેવા લાગ્યા કે હે શિવ ! હું જાણતો નથી કે આપ કયાં છો ? મારું ચિત્ત પાશુ અત્યંત અજ્ઞાનમાં ફૂંચ્યું છે.

भीम, भीम ! न जानेऽहं क्व भगवान् वर्तते ऽधुना ।

ममापि मोहितं चेतः तमसातीय शंकर ! ॥

અહ્માણની પણ એ જ દશા થઈ અને બોલી ઉઠ્યા—

न शृणोमि नपश्यामि निद्रावशमहं गतः

આમ પરસ્પર દેવતાઓ લડી પડે છે, એકબીજાની નિંદા કરે છે, પોતે જ સૃષ્ટિકર્તા અને બીજા જીવુ મોહનારા. પોતે પિતા અને બીજો પુત્ર ઇત્યાદિ પ્રભાપ કરનારા અને મોહવશ થનારા કદી સરખા ગણાઈ શકાય ખરા ? એ મૂર્તિઓ ભિન્નભિન્ન છે, અને મૂર્તિપૂજકો તેમાં વિશિષ્ટ દેવની દર્શના કરીને વિભિન્ન રૂપે જ પૂજે છે, અને પોતાના દેવ વિના બીજા તમામ દેવોની નિંદા (પુરાણો એ માટે જવાબદાર છે; કેમકે દરેક પુરાણુદાર પોતાનો દેવ એટલે પ્રભુ અને સૃષ્ટિકર્તા અને ઇતર સર્વે દેવો તેના દાસ-સેવક અને સંતાનાદિ !) કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાનો સ્વાર્થમય ધ્યેયો લઈ બેઠા છે. એ મારું કથન નથી. નીચલો શ્લોક એ બાવ બનાવે છે કે આ ઘેર કળિયુગમાં પુરાણોના બનાવવાવાળા ધૂર્ત-ચતુર લોકોએ શિવ, અહ્મા, વિષ્ણુ આદિની પૂજા પોતાનું પેટ ભરવા ચલાવી છે.

यथाः—प्राप्ते कलावहह दुष्टतरे च काले

नत्वां भजन्ति मनुजा ननु चञ्चितास्ते ।

धूर्तः पुराणचतुरे हरिशंकराणां

सेवापराश्च स्वहितास्तव निर्मितानाम् ॥

મૂર્તિ-મીમાંસા

એથી પુરાણો વ્યાસજીએ બનાવ્યાં નથી, પણ કૃષિયુગમાં સ્વાર્થી મનુષ્યોએ પોતાનું પેટ ભરવા બનાવ્યાં છે, એ પણ સ્પષ્ટ થયું. અને આવા પુરાણકારો કદાચ વક્તાના અભિપ્રાય મુજબ ‘શાસ્ત્ર-કારો’ છે. હજી આગળ ઉપર વક્તા પુનઃ ફરમાવે છે કે “ગમે તે મૂર્તિઓ હોય તો પણ તે એક જ ઇશ્વરની જુદીજુદી વિભૂતિઓ છે, નહિ કે ઇશ્વર જુદાજુદા છે.” મહેરબાન વક્તા સાહેબ! એક જ ઇશ્વરની વિભૂતિઓ પરસ્પર લડાઈજોર અને નિંદાજોર સંભવી શકે ખરી? ઉપર ઉપ્પૃત કરેલા પ્રમાણોથી આપે કેમુલ્લ કરવું રહ્યું કે એ વિભૂતિઓ તો પરસ્પર અધડા કરનારી અને મારામારી કરનારી છે, તો એવી વિભૂતિઓની જળને છોડી મૂળ ઇશ્વરને કાં ન પકડવો, કે જેથી આ અધડાનો જ અંત આવી જાય? પણ અધશ્રદ્ધા એ પણ એક મીજ છે, જે દુરાગ્રહને છોડવા ન જ દે. અસ્તુ.

દેવી ભાગવત સ્કંધ ૪ અધ્યાય ૧૩માં જણાવ્યું છે કે:-

હરિ બ્રહ્માશ્ચીકાન્તઃ તથાન્યે સુરસત્તમાઃ ।

કામક્રોધાગ્નિસંતપ્તાઃ લોભોપહતચેતસઃ ॥

આર્યત્વં ભુવનેષ્વેષુસ્થિતં કુત્ર મુને ઘદ ।

યચનં કસ્ય મન્તવ્યં મુપદેશંધિયાનઘ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર અને બીજા દેવો સુદાં કામ ક્રોધાગ્નિથી સંતપ્ત હોઇ લોભયુક્ત ચિત્તવાળા છે ત્યાં હે મુનિ! આ ભુવનોમાં આર્યત્વ પછી ક્યાં રહ્યું, અને ઉપદેશ માટે કાનું વચન માનવું? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે—

કિં વિષ્ણુઃ કિં શિવો બ્રહ્મા મઘવા કિં વૃહસ્પતિઃ-
વેદવાન્ પ્રભવત્યેવ વિકારૈઃ સંયુતસ્તદા ॥

રાગી વિષ્ણુઃ શિવો રાગો બ્રહ્માપિ રાગસંયુતઃ ।

રાગવાન્ કિમ્કૃત્યં ચૈ ન કરોતિ નરાધિપ ? ॥

—ખલા શું કે શિવ શું, વિષ્ણુ શું કે ગૃહસ્થિતિ શું ? જે દેહ-
વાન્ હોય તે હંમેશાં વિકારોથી સંયુક્ત હોય. વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા
એ બધા રાગ સંયુક્ત છે, અને હે નરનાથ ! જે રાગવાન્ હોય
તેનાથી શું, શું અકૃત્યો ન થાય ?

આમ વક્તાએ માન્ય ગણેલા 'શાસ્ત્ર'માં જ વિવિધ દેવોની
નિંદા ભરી પડી છે, અને બીજા પુરાણો કે ઉપપુરાણોની સાક્ષી
લેવા બેસીએ તો પોતાઓ પરસ્પરની નિંદાથી ભરાય. વાસ્તવિક
રીતે પુરાણો જ પરસ્પરની નિંદાના પોતારૂપ છે; જે તટસ્થ
વાચકને સ્વાધ્યાસીતે જણાઇ આવશે. અહિં તો વાનર્થી માત્ર
આપી છે ! એટલે સ્વાધ્યાસીપુલાક ન્વાયે આટલાથી વાચકો સ્વતંત્ર
મત બાંધી શકશે. વક્તા મહાશય જે સર્વ દેવોને એક જ વિભૂતિ
માનના હોય તો તેમણે પ્રથમ સર્વ પુરાણોનો નાશ કરવો પડે,
અથવા તેમનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પોકારવો ઉચિત છે. કેમકે જ્યાં
સુધી પુરાણો વિદ્યમાન ત્યાં સુધી આ પુરાણો સર્વ દેવોને એક જ
ધર્મીની વિભૂતિ માનવા કાઈ કાળે આપવાના નથી; કેમકે દરેક
પુરાણને પોતાનો જ દેવ તે પરમેશ્વર અને બાકીના 'બધાં' તેની
'વિભૂતિ' આમ પૂર્વગ્રહ થયેલ છે, અને પુરાણો 'ધર્મશાસ્ત્રો'
તરીકે જ્યાં સુધી વિદ્યમાન રહેશે, ત્યાંસુધી કમમાં કમ ભારત-
વર્ષમાંથી ધાર્મિક અગડા કાઈ કાળે નાશ પામવાના નથી; કેમકે
પુરાણોમાં ધર્મ દેવોની પેટ ભરી જે નિંદા કરાઇ છે, તે અન્ય
પંથવાળાઓ કેમ સાંખી શકે ? એટલે અગડાનું મૂળ કાઈ હોય
તો આ પુરાણોની પોષણજન જ છે, માટે તેનું યથોચિત ઉદ્ધન કરવું

મૂર્તિ-આગમ

ધટે છે. પુરાણોને માન્ય ગણી, લોકોને ઝઘડા ન કરવા કહેવું એ અગ્નિને દાથમાં લઈ દાથને ન દાઝવાની સિખામણ આપવા સમાન છે. વિદ્વાંસ ઇત્ય પ્રમાણમત્ર । આગળ ઉપર આદ્ય શંકરાચાર્યે ‘પંચામન દેવતા’ની યોજના કરી, એમ જણાવ્યા બાદ વક્તા કહે છે કે “એ પાંચ દેવતાઓમાં ઘણાખરા દેવતાનો સમાવેશ થઈ ગયો એમ ક્યું હતું. તે પાંચ દેવો એટલે શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, દેવી તથા ગણપતિ,” અને પછી તે પાંચ દેવતાઓમાં હિન્દુઓમાં પ્રચલિત મુખ્ય મનાતા દેવોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; પણ મને તો એક શંકા રહી ગય છે, કે હિન્દુઓના દેવો જ દેવતા છે કે ઈસ્લામી ખ્રિસ્તિ, પારસી, યહુદિ આદિઓના પણ દેવો દેવતા છે? હિન્દુઓના દેવો દેવતા હોય, તો ઇતર મતવાળાઓના દેવો દેવતા કેમ ન ગણાય તેમાં કંઈ કારણ નથી; કેમકે ધર્મ વિષે વિચાર કરવા બેઠા; એટલે કેવળ હિન્દુ, ધર્મનો વિચાર શા માટે કરવો? મૂર્તિપૂજનું રહસ્ય સમજાવવા બેઠા, પછી હિન્દુ ધર્મમાં મનાતી મૂર્તિપૂજનો જ સંકુચિત વિચાર શા માટે રાખવો? ઇસાઈઓ, બૌદ્ધો આદિની પણ મૂર્તિપૂજનો સમાવેશ કાં ન કરવો? અને જો તે સમાવેશ પણ વક્તાને ઈષ્ટ હોય, તો મારો પ્રશ્ન છે કે ‘અક્ષાતાલા’નો સમાવેશ આ ‘પંચામન દેવતા’ના કયા દેવતામાં વક્તા કરવા ધારે છે? તેમજ બુદ્ધાવતારનો સમાવેશ કયા દેવતામાં કરવા માગે છે? ખ્રિસ્તી, નબીઓ અને ઇસાનો સમાવેશ કયા દેવતામાં કરવા ધારે છે તે જણાવશે ખરા?

મૂર્તિપૂજનું પોગળ તો જુઓ! મૂર્તિપૂજકા ચોવીસ અવતારો માને છે. અને એ અવતારોમાં બુદ્ધદેવને પણ ઇશ્વરનો અવતાર માને છે, જે બુદ્ધને હિંદુઓ ‘નાસ્તિક’ ગણે છે! જે ઇશ્વરનો જ

મૂર્તિ-મીમાંસા

અલ્પિચ્છાર કરનારો હોય તેને જ ઈશ્વરનો અવતાર માનવાવાળા-
ઓની બુદ્ધિ ઉપર હિમાચલ પહાડ જ પડ્યો છે એમ 'સખેદ
માનવું' પડે છે. મૂર્તિપૂજકોએ લારે વિટંબણા ચલાવી છે અને
ઈશ્વરને એક 'મગ્ગક' (મગ્ગોલ)નું સાધન માત્ર બનાવી દીધો છે
કે તે એક Elastic પદાર્થ છે, જેને જેમ કાંચે તેમ ખેંચે, તે
બાપડા પરમેશ્વરે તે મુખ્ય ખેંચાવું રહ્યું!! ધન્ય છે એ
મૂર્તિપૂજકો અને એ મૂર્તિપૂજના રહસ્ય સમજાવનારા પંડિતોને,
જેમની કૃપાથી વિરોધાભાસના તાદૃશ ઉદાહરણો કાબ્યાભ્યાસીને
ઉપયોગી થઈ પડશે!!! આગળ ચાલતાં વક્તાને 'પંચાયત
દેવતા' પણ સંખ્યામાં કંઈક વધુ લાગ્યા હોય એમ માલુમ
પડે છે અને પછી 'શક્તિત્રયી'ની યોજનાથી સિવ, વિષ્ણુ અને
બ્રહ્મા એ ત્રણને મુખ્ય માની આગળ વધે છે. પણ એ શક્તિ-
ત્રયીની દેવતાત્રયી વિષે ઉપર જ દેવી ભાગવતનાં પ્રમાણો આપી
ગયો છું એટલે તેમની વિશેષ ઝોળખાણ આપી પિષ્ટપેયણ
કરવા માગતો નથી, પણ જેમ 'પંચાયત દેવતા'નું એકીકરણ
શક્તિત્રયીમાં થયું તેમ જરા આગળ હિમ્મતથી ને વક્તા
મહાશય વધે તો એ શક્તિત્રયીનો સમાવેશ પણ એક અને
અખંડ નિરાકાર પરબ્રહ્મ જેનું મુખ્ય નામ ઓદમ્ છે, તેમાં
અવશ્ય થઈ શકે અને તમામ અધકાઓની શાન્તિ થઈ મૂર્તિપૂજનું
પાખંડ બંધ થતાં લારતલરમાં શાન્તિ સ્થપાય. વેદ તો પોકારી
પોકારીને કહે છે કે—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिव्यानमाहुः ॥
ऋग्वेद ૧।૧૬૪।૧૬।

મૂર્તિ-મીમાંસા

અર્થાત્ પરમાત્મા એક જ હોઈ, તેને ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વરુણ, અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા આદિ વિવિધ નામો દ્વારા ઉચ્ચારે છે.

આ વેદની ઋચામાં ફક્ત એટલું અને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર, યમાદિ ઇશ્વરનાં નામો છે; પણ તે તેની 'વિમૂર્તિ'ઓ છે એમ કહ્યું નથી. ત્યારે આપણે વિદ્વાન્ વક્તાનું કથન માનવું કે આ વેદનું કથન માનવું તેનો નિર્ણય વાચકો પર છોડું તો ઉચિત થશે.

વિદ્વાન્ વક્તા જણાવે છે કે “શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય સ્વામી એવો ઉપદેશ કરતા હતા કે જ્યેષ્ઠે તેણે પોતાના ધરમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આ પાંચ દેવતા પૈકી એકને મુખ્ય માની તેની સાથે બાકીની ચારની પણ પૂજા કરવી; મતલબ એ કે મૂર્તિની બાબતમાં લોક સમાજના મનમાં કંઈ પણ ભેદ રહે નહીં. પૂજા-અર્ચા કરતી વખતે પણ તેવો જ સંકરપ દળ બોલવામાં આવે છે. “અમુક પ્રમુખ પંચાયતન દેવતા પ્રીત્યર્થ.” ઇત્યાદિ. પણ ખરી રીતે શંકરાચાર્ય તો મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કરનારા હતા, જેના પ્રમાણે આ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં આપ્યા છે.

મૂર્તિની બાબતમાં લોકસમાજના મનમાં કંઈ પણ ભેદ રહે નહિ અને તે માટે અમુક પ્રમુખ પંચાયતના દેવતા પ્રીત્યર્થ સંકરપ મૂકવો એ બે વાતો રાત્રિ અને દિવસ જેવી પરસ્પર વિરોધી હોવાથી જનસમાજના મનમાં મૂર્તિ વિષેનો ભેદ વધતો જવાનો, અને તેનું ઉડું ઉત્તર અને દક્ષિણ દુવના અંતર જેટલું થવાનું; કેમકે પાંચ દેવતામાંથી એકને મુખ્ય માન્યા એટલે બાકીના જે દેવો ગૌણ સ્વતઃ સિદ્ધ બની ગયા. જો એ દેવોમાં કંઈ 'દિવ્ય' હોય તો તો પૂર્વકને દેકાણે જ કરે. કેમકે એકને મુખ્ય માનવામાં

મૂર્તિ-મીમાંસા

બાકીના ચારનું અપમાન રહેલું, અને અપમાનનો બદલો નહીં ચૂકાવે એવા એ દેવો કંઈ લક્ષ્ય નથી ! ! પાછળ પુરાણના શ્લોકથી આપણે જાણ્યું કે એ દેવો તો કામી, ક્રોધી અને લોભી વગેરે છે. વળી પૂજકના મનમાં પણ પૂજતી વખતે એક જ દેવને પ્રમુખ માનવાથી તેના તરફ તેની વધુ શ્રદ્ધા અને પૂજા હોય. બાકીના ચાર ગૌણ રીતે પૂજિત થાય; એટલે તેના મનમાં મૂર્તિ-પૂજનો ભેદ અખંડ અને કાયમ સ્થાન પામે, એ સામાન્ય શુદ્ધિવાળાને પણ સમજી શકાય તેમ છે, તો ધર્માધિકારી સાહેબને તો સહેલાઈથી સમજાશે; પણ એક ખેદ એ રહી જાય છે કે તેમણે આ બીના-આ સ્પષ્ટ ભેદ-પ્રથમથી જ જાણવી જોઈતી હતી; કેમકે તેઓ ‘ધર્મ’ના ‘અધિકારી’ સાહેબ છે; એટલે મારા જેવા સામાન્ય માણસ કરતાં તેમનું સ્થાન અનેક રીતે ઉંચું હોય; પણ ખેર, જગ્યા ત્યાંથી ચે જો સવાર ગણે તો ચે મને તો ઇષ્ટ છે !

મૂર્તિની બાબતમાં જનસમાજના મનમાં કંઈ ભેદ રહે નહિ. એવી વક્તાની આંતરિક ઈચ્છા પ્રશંસનીય છે; પણ તે સફળ થવા સર્ગચેલી નથી; કેમકે તેમના ‘ધર્મશાસ્ત્રો’-પુરાણો એકમેકના દેવોને નીચું જ દેખાડવા માગે છે, ત્યાં દોષનો ઇલાજ શો ?

ચોવીસ અવતારોમાં રામ અને પરશુરામ એ પણ બે અવતારો મનાય છે. હવે આ મૂર્તિપૂજકોના અવતારોની ખૂબી જૂઓ, કે જોઓ ભગવાન તરીકે અવતાર લે છે, તેઓ જ પરસ્પર લડી પડે છે ! અને રામ પરશુરામને નીચું દેખાડે છે ! એટલે મૂર્તિ-પૂજકના મનમાં પરશુરામ કરતાં રામ તરફ પક્ષપાત વિશેષ થાય એ સહજ માન્યસ્વભાવે સિદ્ધ-બીના-છે. વળી ‘એક’ ભગવાન

મૂર્તિ-મોમાંસા

પરશુરામ તો પૃથ્વી પર બિરાજતા હતા, ત્યારે તે જ વખતે ‘બીજા’ ભગવાન રામને અવતાર લેવાની શી જરૂર પડી ? એક ભગવાન સંપૂર્ણ યોગ્ય ન હતા, જેથી તેમની સુધારા-વધારાવાળી New Edition—નવી આવૃત્તિ કરવી પડી ? ને ‘પહેલા’ ભગવાન સંસારના તાપ ટાળવા યોગ્ય ન હતા તો તે ભગવાન જ શાના ? એ બહુ વિચિત્ર પ્રશ્નો છે; જેના સમાધાનકારક હિતરે મૂર્તિપૂજનું રહસ્ય સમજાવનારા પડિતો કઢી આપી શકે તેમ નથી. અરે, એટલું જ નહિ પણ એક ભગવાનનો ગણુ બીજા સાક્ષાત્ ભગવાનને અક્ષણી, અક્ષણી મારી પણ નાખે છે ! મારા પર કોઇ મૂર્તિપૂજક લાઇ ‘મિથ્યાત્વ’નો આરોપ ન મૂકે માટે મારા કથનના પ્રમાણ તરીકે નીચલા પુરાણના શ્લોકો રજૂ કરું છું, તેમાં મારા ઘરનું કશું નથી.

*

*

*

કથા એવી છે કે હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યા પછી પણ સંસારમાં શાન્તિ ન થઇ—નૃસિંહની જ્વાલા નિવૃત્ત ન થઇ; ત્યારે દેવોએ પ્રસ્લાદને તેની શાન્તિ માટે નૃસિંહની પાસે મોકલ્યો. પ્રસ્લાદને જોઇ નૃસિંહ મહારાજ પ્રસન્ન થયા અને તેને ગળે વળગાડ્યો. તેમ છતાં તેની જ્વાલા શાન્ત ન થઇ તે ન થઈ ! ત્યારે બ્રહ્માદિ દેવોએ ભાળા શંખનાથની આરાધના કરી. એટલે શંકરે તેમને જણાવ્યું કે આપ લોકો પોતપોતાને રથાને બાંધો. હું એ જ્વાલાને શીઘ્ર શાન્ત કરીશ. એ રીતે દેવોથી પ્રાર્થિત થયેલા ઉમાનાથ—શંકરે નૃસિંહનો વધ કરવાનો વિચાર કર્યો. યથા—

एवं ह्यभ्यर्चितः देवैर्मति चक्रे कृपालयः ।

મદાતેજો નૃસિંહાસ્ત્યં મંહર્તુ પરમેશ્વરઃ

અને વીરભદ્રને બોલાવી કહ્યું કે:—

અકાલે ભયમુત્પન્નં દેવાનામપિ મૈરવમ્ ।

જ્વલિયઃ સઃ નૃસિંહાગ્નિઃ શમયૈનં દુરાસદમ્ ॥

—અકાળે દેવોને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો છે, નૃસિંહાગ્નિ પ્રભવ-
ક્ષિત થઈ છે; માટે તે દુષ્ટને શાંત કરો ! પણ તે પહેલાં—

સાન્ત્વયન્વ્યોધયાદૌ તં તેન કિન્નોપશમ્યતિ ।

તતો મત્પરમં ભાવં મૈરવં સંપ્રદર્શય ॥

—પ્રથમ તેને સમજાવી શાંત કરવા પ્રયત્ન કરો, અગર તેથી તે
શાંત ન થાય તો પછી મારું ભૈરવરૂપ બતાવો, અને પછી—

સૂક્ષ્મં સંહત્ય સૂક્ષ્મેણ સ્થૂલં સ્થૂલેન તેજસા !

વષટ્તમાનય કૃત્તિન્ન વીરભદ્ર ! મમાગ્નયા !!

—સૂક્ષ્મ તેજને સૂક્ષ્મ તેજથી અને સ્થૂલ તેજને સ્થૂલ તેજથી
નાશ કરી, તેનું મોઢું અને આમંતું હે વીરભદ્ર ! મારી આગથી
મારી પાસે લાવ ! પછી આ વીરભદ્રે, નૃસિંહ પાસે જઈને ગર્વ
પૂર્વક બોધવચન કહ્યાં—

જગત્સુલાય મગધાન્ અવતીર્ણોઽસિ માધવ ।

અતીવધોરં મગધાન્ નરસિંહવપુસ્તત્તવ ।

ઉપસંદ્ધર વિશ્વાત્મન્ ત્વમેષ મમ સન્નિધૌ !!

—હે માધવ ! જગતના કલ્યાણ માટે તેં અવતાર લીધો હતો
(તે કલ્યાણ સિદ્ધ થયું છે, અર્થાત્ દિશ્વયકસિપુ મરાયો છે,
અને પ્રહ્લાદની રક્ષા થઈ છે, માટે) હે ભગવન ! આ તમારો
અતિશય ભયંકર નર-સિંહ રૂપનો ઉપસંદ્ધાર મારી સામે કરો,
હે વિશ્વાત્મન !!

પણ એમ બોધથી સાંત થાય તો એ નર-સિંહ (અર્ધનર-પશુ!) શાના? એ તો વીરભદ્ર પર ક્રોધિત થઈ તેને પકડવા દોશા, એટલે વીરભદ્રને પણ ખેંચાવું લૈરવરૂપ પ્રગટાવવું પડ્યું! (એકે ભગવાનના અવતારો, અને તેમનું ત્રિશક્તિપણું-તેમની સમજ, તેમની શક્તિ, તેમનું પરસ્પર વર્તન તો જુઓ!!) એ જોઈ નૃસિંહના તો દોશ-હવાસ ઉડી ગયા. વીરભદ્ર શરૂ પક્ષીનું રૂપ લઈ, નૃસિંહને પકડી આકાશમાં ઉડી ગયા, અને તેમને પજાડી પજાડીને भारी નાખ્યા!!!

પથા—

अथ विश्वम्य पक्षाम्यां नामिपादान्विदारयन् ।

पादान्वयन्ध पुच्छेन बाहुभ्यां बाहुमण्डलम् ॥

• भिन्दन्तुरसि बाहुभ्यां निर्जग्राह हरो हरिम् ।

• उत्क्षिप्योत्क्षिप्य संगृह्य निपात्य च निपात्य च ।

• उड्डियोडीय भगवान्पक्षयातविमोहितम् ।

हरिं हरस्तं वृषभं विवेशानन्त ईश्वरः ॥

• वीरभद्रોऽपि भगवान् गणाध्यक्षो महाबलः ।

• नृसिंहरुक्तिं निष्कृत्य समादाय ययौ गिरिम् ॥

—વીરભદ્ર એ શંકરનો ગણાધ્યક્ષ હતો, તેનાથી સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવતાર નૃસિંહ પજાડી પજાડી भारी નાખાય છે, અને તેની ચામડી વીરભદ્ર ઉનારે છે! આ છે પૌરાણિકોના અવતારોની લીલા, તેમનું સર્વવશ્ય અને તેમની શક્તિ! અને એવા દેવોની મૂર્તિ કલ્પાઈ પૂજા કરવાનું રહસ્ય આ વીસમી સદીમાં પ્રગટાવાય, એ પણ ‘કળિકાલ’નો જ પ્રભાવ માનવો ને? એર

: મૂર્તિ-મીમાંસા

: સુધારકો વિષે-પણ વક્તા (ખબર નથી કે હર્ષથી કે સખેદ)
: જણાવે છે કે. છેલ્લા ૧૯૧૧થી ૧૯૩૧ સુધીની વીસીના ગાળામાં
: સુધારકો (એટલે પ્રહ્લો તેમજ આર્યસમાજીયો) ની સંખ્યા ૪
: ગણી વધી છે. એજ બતાવે કે જનના હવે મૂર્તિપૂજાદિના
: પાખંડોથી કંટાળી જવા લાગી છે, અને માટેજ 'સુધારકો'
: વધતા જાય છે, અને વધના જવાના. इति सिद्धम् ।

મૂર્તિમાં ધ્વજરેખા અંશ હોય અને કંઈ પણ સાઈ નરસુ
: કરવા જરા પણ શક્તિ ધરાવતી હોય તો મૂર્તિ-પૂજકો મટી
: -સુધારકો થતાં કાઢને કેમ અટકાવતી નથી? એ પ્રશ્નમયિ
: મૂર્તિ-પૂજા-રહસ્યની પરીક્ષા સન્નિહિત છે. સુધારકો તો મૂર્તિમાં
: સાચી કે ખોટી ભાવનામાં માનતા જ નથી, પણ મૂર્તિ-પૂજકો
: તો તેમાં સાચી ભાવના માની ભક્તિ કરે છે, તો તે પોતાની
: સાચી ભાવનાના ફલરૂપે સુધારકોની 'દીન દૂની રાત ઔગુની'
: થતી જતી ફાજને અટકાવતા કેમ નથી? જરૂર મૂર્તિ-પૂજકોએ
: તથા તેના રહસ્ય-વિદોએ એ પ્રયત્ન કરવા જોવો છે. તુકશાન
: વગરનો ધંધો. થાય તો લાભજ-નફા જ નફા; ખોટ પાઈની
: નહિ. મૂર્તિપૂજકો, એ અખતરો કરી જોશે?

*

*

*

શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબના 'મૂર્તિપૂજા રહસ્ય'ની મીમાંસાના
: ઉપદ્રા લેખો શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબને મોકલવામાં આવ્યા હતા:
: મને આનંદ છે કે મૂર્તિપૂજા રહસ્ય વિષે શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબનું
: વિચાર-મધ્ય-બિંદુ ત્યાર બાદ જરા ફેરવાયું છે, એમ તેમણે "દેવ
: એક છે" એ વિષય પર ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૪ની સાલમાં નવસારી ખાતે
: શ્રીમંતની દાજરીમાં આપેલ વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ જે "મુંબઈ

મૂર્તિ-મીમાંસા

સમાચાર” ની દૈનિક આવૃત્તિના તા. ૧૩-૨-૩૪ના અંકમાં જાણ્યો છે, તે બોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. હું એમ નથી દલીલ કરતો કે તેમના ૧૯૩૩ના જુનના નવસારી ખાતે આપેલ ‘મૂર્તિપૂજન રહસ્ય’ નામના વ્યાખ્યાનની મીમાંસા એ ‘આર્યપ્રકાશ’ના ૧૨ અંકોમાં કરી તેનેજ તેમના વિચારોમાં થએલ ફેરફાર આભારી છે; અનેક બીજાં પણ કારણો હશે, તેમ શ્રી. ધર્માધિકારી નાડકર્ણી સાહેબ સ્વયં વિદ્વાન હોય તેમને જે ઉચિત જણાયું હશે તે તે ગ્રાહ્ય હતું હશે. અને તે હોય પણ માફ મને તો વકતાના વિચારો મૂર્તિપૂજન વિષે વધુ ઉદાર થયા છે એજ આનંદનો વિષય છે, અને તેમ ફેરફાર થવામાં જે આ લેખકનો પરિશ્રમ કંઈ પણ અંશે જવાબદાર હોય તો તે સદૃશ થયો માનીશ. તેમની સત્યાન્વેષણ તત્પરતા માટે જરૂર તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અને શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબના વિચાર-પરિવર્તનના શ્રેય ઉદ્ધરણો જે રજુ કરે તો વાચકોને તેની પથાર્યતા જણાઈ આવશે.

હું અને એ સ્પષ્ટ જણાવવા માગું છું કે શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબે જુન ૧૯૩૩માં નવસારી ખાતે “મૂર્તિપૂજન રહસ્ય” વિષે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેજ વ્યાખ્યાન તેજ નવસારી ખાતે ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમાં ‘દેવ એક છે’ એ શિર્ષક નીચે આપ્યું છે. વિષય તો મૂર્તિપૂજન વિષે તેનો તેજ છે. તેમના વિચારો પણ તેજ છે, માત્ર તેમાં આવશ્યક સુધારો થયો છે, જે નીચે ઉદ્ધૃત કરું છું; (જુઓ દૈનિક મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૨-૨-૩૪)

(૧) વૈદિક કાલ: “વૈદિક કાલ વિદ્વાન લોકો હજાર વર્ષ પહેલાંનો માને છે. કાઈ દશ હજાર પહેલાંનો હતો એમ.

માને છે. વળી કોઈ ચાર દસર વર્ષ પહેલાંના માને છે. તે પૈકી સુમારે અઢી દસર વર્ષ સુધી હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા નહોતી એવું ધર્મશાસ્ત્રોના અથો જોનાં જણાય છે.

(આમાં વૈદિક કાલ દસ દસર વર્ષ પૂર્વના હોય એમ કોઈ માને છે. (જે મેં મારા ઉપરના લખાણમાં ઉદ્ધરણથી સાબીત કર્યું છે.) કહી વૈદિક કાળની મર્યાદા છ ઉપરથી દસ દસર વર્ષ સુધી સ્પષ્ટ ગયા એ પછી સંતોષની ખીના છે)

ભગવદ્ગીતાનું એક ૧૩મા અધ્યાયનું અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્તા સદુચ્યતે પ્રમાણ એવે વધુ રજુ કરી તેનો અર્થ જણાવે છે કે “બ્રહ્મ મહાન અનાદિ છે, અને નિત્ય અને શાશ્વત છે. તેજ આદિ અને અંત વગરના પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કહેવાય.” (૧૩-૧૨)

આ વાત તેમને હવે માન્ય થઈ હોય (અને તેમાં હવે શંકાને સ્થાન નથી.) તો મારે તેમની સાથે વધુ મતભેદ રહેતો નથી. માફ પછી એવું કથન છે કે આર્યમહાજ્ઞ પ્રતિપાદિત વૈદિક ધર્મમાં પછી પરમાત્માનું સ્વરૂપ એ જ કથ્યું છે, મૂર્તિ નહિ. જે આદિ અને અંત વગરનો હોય તેનો અવતાર તથા મૃત્યુ થાય છે એ તો હવે તેમનાથી ત્રિકાળમાં માની શકાશે નહિ અને જો અવતાર નથી તો પછી મૂર્તિ કાની? અને કાના નામની કે એટલે એ ઝગડો જ પતી જાય, પછી મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય વધુ સમજાવવાની હવે તેમને કદિ જરૂર પડશે જ નહિ. એ રહસ્ય તો સ્વયમેવ ઉદ્ઘાટિત થઈ ગયું!

(૨) મૂર્તિઓ તરફ આકર્ષણ વાળા વિભાગ નીચે વંકા જણાવે છે કે “ખરેખર જોનાં શુદ્ધ યા નીચેકેર યાતો

રામ, કૃષ્ણ વગેરે મૂર્તિઓ એ કંઈ દેવની મૂર્તિઓ નથી. એ તો ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાન માણસની મૂર્તિ છે, અને તેમાં સારા સારા ગુણો હોવાથી તે તેનામાં દેવી અંશ કહેવાય. પરંતુ તે મોટા માણસો હતા, નહિ કે દેવ. એ તત્ત્વ અત્ર માણસો બ્રહ્મી ગયા અને આ બધી મૂર્તિઓ એટલે દેવ જ માનવા લાગ્યા!”

સ્વાયંસમાજ આથી વિશેષ કરું કહેવા માગતો નથી. મને નાડ-કર્ણી સાહેબના વિચારોનું આ પરિવર્તન માન્ય છે. આગળ જતાં તેઓથી મૂર્તિપૂજનથી કલહો ચલાવું પણ કશુંલ કરે છે. યથા “શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, સ્વામીનારાયણ વગેરે તથા તેમના અનુયાયી ધર્મગુરુઓ લોકોને પોતાના તરફ અહંકાર તથા સ્વાર્થશુદ્ધિથી ખેંચતાણુ કરવા લાગ્યા, અને હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં આપસ આપસમાં કલહ તથા ઝઘડા થવા લાગ્યા.” મૂર્તિપૂજન એ કલહ તથા દેશની યૌભુખ અધોગતિનું કારણ છે, એ મેં છેલ્લે પરિશિષ્ટમાં વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. શ્રી. નાડકર્ણી સાહેબે ૧૯૩૩ના વ્યાખ્યાનમાં મૂર્તિપૂજન એ કલહોત્પાદક છે, એ જણાવ્યું નહોતું, જે ૧૯૩૪ ના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટતાથી જણાવી ઉચિત વિચાર-પરિવર્તન કર્યું છે તેમ છતાંય “મૂર્તિ કંઈ દેવ નથી” એમ ચોકખું તેમજ જણાવ્યા પછી પણ “મૂર્તિની અંદર દેવની જે કલા વિધિપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તે દેવની પૂજન છે.” એમ કહે છે એ સજી નવાઇ ભરેલું છે! એ જીનવાણી વિચારો છેક જ તાત્કાલિક બદલાતા નથી એ તેમના સંસ્કારોની પ્રબળતા માત્ર બતાવે છે. આત્માને એક નિશ્ચયપૂર્વક વિશ્વાસ થયો છે કે મૂર્તિ એ દેવ નથી, પણ ચાતુ પરિરિચિત સાથે સંયુક્ત થએલ સંસ્કારોવાળી

શુદ્ધિ પોતાનો અભાવ છેક જ છોડી શકતી નથી. આપણે આશા રાખીએ હવે પછી તેમ થશે.

એ ‘દેવકલા’ના ધર્તિગના નામે જે અનર્થ થાય છે તે કંઈ તેમનાથી અગ્નશુ નથી, એનો નીચે મુજબ સ્વીકાર કરે છે. “ઉપર બતાવેલા કારણોથી મૂર્તિપૂજા તે વખતની પરિસ્થિતિને લીધે પ્રચારમાં આવી. સામાન્ય જનોને તે વધારે આકર્ષક લાગવાથી તેનું વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં અનુકરણ થવા લાગ્યું. પણ તેનું પરિણામ એકંદરે સારું નથી એમ તો તે વખતના ઋષિ મુનિઓને પણ લાગતું હતું.” આ વિચાર-પરિવર્તન પણ આવકારદાયક છે એમ માનવામાં વાચકો મારી સાથે મંમત થશે.

(૩) નિર્ગુણ ઉપાસના : આ શિર્ષક નીચે તેઓ પોતાના વિચારોમાં નીચે મુજબ પરિવર્તન કરે છે. “પહેલાં તો હિન્દુ-સ્થાનમાં નિર્ગુણ ઉપાસના હતી. લોકો પ્રાચીનકાળમાં માનસપૂજા કરતા હતા—નહિ કે સગુણ પૂજા; પરંતુ તે પછી મૂર્તિ બનાવવાની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી તેનાથી મન પ્રગલ્ભ થવાને બદલે સંકુચિત થયું અને તેનાથી થતી હાનિઓ દૂર કરવા માટે દૂરદર્શી ઋષિમુનિઓએ ધણા પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા; પરંતુ ધર્મગુરુઓ તથા તેમના અનુયાયી વર્ગના અહંકાર તથા સ્વાર્થપરાયણતાને લીધે તેમાં જોષ્ઠ્યે તેવું યશસ્વીપણું આપ્યું નહિ. તેથી હાલ હિન્દુ ધર્મમાં દેવો અનેક છે. એવી કલ્પના બલવત્તર છે; પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં એવું ધ્યેય ભૂતકાલમાં હતું કે નિર્ગુણોપાસના જ વધારે સારી છે. અને નિર્ગુણોપાસના કરવાથી જ લોકસમાજમાં સુખ તથા શાંતિ રહે છે અને મનની પ્રગલ્ભતા

સચવાય છે. અને તેજ ધ્યેય ભવિષ્યકાલમાં આપણે પોતાની નજર આગળ રાખવું જોઈએ.”

મૂર્તિપૂજન એ સચ્ચોપાસના છે એમ મૂર્તિપૂજકો માને છે. અને વક્તા પણ ૧૯૩૩ ના વ્યાખ્યાનમાં એમ માનતા હતા કે મૂર્તિપૂજનથી મનની પ્રગલ્ભતા સચવાય છે, પણ ૧૯૩૪ ના વિચારે પ્રમાણે મૂર્તિપૂજનથી મનની પ્રગલ્ભતા સચવાતી નથી એમ સ્પષ્ટ પણે કલુષ કરે છે અને જણાવે છે કે નિર્ગુણોપાસનાથી જ લોકોમાં સુખ તથા શાંતિ રહે છે, અને ઉપદેશ છે કે તેજ ધ્યેય ભવિષ્ય-કાલમાં નજર સામે રાખવું જોઈએ! મારા પરિશ્રમની સફળતા આથી વધુ કંઈ માનું? એ બહુ જ સુંદર વિચાર-પરિવર્તન થયું છે, જે મૂર્તિપૂજકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે. એમ ઇચ્છું છું. પણ એમને એક વાત પૂછી લઉં કે મહારાજ! ત્યારે ભવિષ્યમાં એ ધ્યેયને નજર સામે રાખવા જણાવે છે, અને મૂર્તિપૂજનથી મનની પ્રગલ્ભતા સચવાતી નથી તથા નિર્ગુણોપાસનાથી જ લોક શાંતિ અને સુખ મેળવે છે એ સ્વીકારે છે, પછી કૃપા કરી ‘દેવ-કલા’ના નામની પણ આત્મ-પ્રતારણા છોડી ન દેવાય? દેવ-કલા વિધિપૂર્વક સ્થાપી મૂર્તિમાં દેવ-પૂજન કરવાનું આત્માની વિરૂદ્ધનું એ તૂટ પછી લાગી ન શકાય? એ પુરાણાદિકાનુમોદિત વિધિપૂર્વક દેવકલા સ્થાપનના નામે તો મૂર્તિપૂજનો અનર્થકારી વેપાર ચાલે છે. તો એ અનિષ્ટનો સદંતર ત્યાગ કરવાનું બજા પ્રભુ સૌને આપે એમ ઇચ્છું છું.

(૪) છેલ્લે જણાવે છે કે “ પૂજન અરચાની બાબતમાં એવી બીક (ચાતિની બીક) હોવાની જરૂર નથી; કારણ કે માનસિક પૂજા કોઈ કરે તો તેમાં ચાતિનો અંતરાય આવવાનું કારણ નથી.

મૂર્તિ-મીમાંસા

તે નજરથી આ જાળતનો મુધારો કરવો સહેલો છે. માટે તે મુધારો આચરણમાં લાવવા આપ બધાને મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.” આ વિષે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે માનસિક-પૂજન ‘એક જ દેવ’ની કરો, સહુ કોઈ આ મૂર્તિપૂજના પાખંડને સદંતર દહનાવવામાં આર્યસમાજને બનતી સહાય કરે.

પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત.

પ્રાસ્તાવિક

✽

તમસ્તતં જન્મ સદ્વચસંમૃતં

વદુષધીમાપિ કિયદ્ વિનાશયેત્ ?

મનો દયાસાગર ! દેહિ દિવ્યતાં

નિજાં યતઃ પારમચાન્નુયાં સુતેઃ ॥

આચાર્ય પં. મયાશંકરજી.

‘ આચંપ્રકાશ ’ દ્વારા મેં વડોદરા રાજ્યના ધર્મોપદેશક શ્રી. નાડકણી સાહેબના ‘ મૂર્તિપૂજન રહસ્ય ’ નામના જે વ્યાખ્યાનોની મીમાંસા કરી હતી, જે પૂર્વાર્દ્ધમાં આપવામાં આવી છે. તેમાં મેં તર્કો અને સનાતની ગણાતા મૂર્તિપૂજક ભાઈઓના શાસ્ત્રોના પ્રમાણો આપી મૂર્તિપૂજન કોઈ રીતે ઉચિત નથી એમ જણાવ્યું છે. શ્રી. નાડકણી સાહેબે વેદો, ઉપનિષદ્ કે અન્ય વૈદિક ધર્મગ્રંથોના પ્રમાણો આપ્યા ન હતા, એટલે ધ્રુવ છતાંએ એ ચર્ચા તેમાં હું કરી શક્યો ન હતો. તેમાં મુખ્યતઃ તર્ક લાગ રહેલો. કદાચ શ્રી. નાડકણી સાહેબની એ ઉણપ પૂરતા હોય તેમ મુંબઈના એક સનાતની પંડિત (જેમના નામની આગળ અને પાછળ ધણી ધણી ઉપાધિઓ છે.) શ્રી. રેવાશંકરભાઈ શાસ્ત્રી (જેઓ વ્યાખ્યાપક છે) આગળ આવ્યા છે અને તેમણે મારા નામોદ્દેશપૂર્વકનું કેટલાક પ્રમાણોવાળું એક ચર્ચાપત્ર મોકલ્યું છે, જે નીચે જેમનું તેમ છાપ્યું છે. તે વાચકો અગત્યર

મૂર્તિ-મોમાંસા

ધ્યાનપૂર્વક જોશે એમ હું તેમને વિનંતિ કરું છું અને શાસ્ત્રીજી જે સિદ્ધ કરવા માગે છે તે ધ્યાનમાં રાખે, એ દવે પછીના આ મારા લખાણને ન્યાય આપવા ખાતર જરૂરનું છે. કેમકે શ્રી. શાસ્ત્રી રેવાશંકરભાઈએ વેદો, ઉપનિષદ્ તથા શત-પથ બ્રાહ્મણના આધારે મૂર્તિપૂજા વેદશાસ્ત્ર સંમત છે એમ હસા-વવા અસકલ ચત્ત કર્યો છે, એટલે આ પ્રમાણભાગયુક્ત લખાણમાં શાસ્ત્રચર્યા થતાં થોડી કિલ્લટતા આવી જાય તો વાચકો ધીરજ રાખી સત્યનિષ્ઠા પર આરૂઢ રહે એ જરૂરી છે. શાસ્ત્રીજીને મારું ક્ષમાણુ ગમે કે ન ગમે, તેમણે ટાંકેલા પ્રમાણોના મેં જણાવેલા અર્થો તેમને ખરા લાગે કે ન લાગે તે સાથે મને વધુ નિસ્થત નથી, કેમકે મેં સાંભળ્યું છે કે શાસ્ત્રીજી ‘સનાતની મનોવૃત્તિ’ સેવનારા છે, અને સનાતની પંડિતોના ચોક્કસ ભાગની મનોવૃત્તિ હું કાશી, મથુરા હરદ્વાર આદિ સ્થળોએ ફરેલો હોવાથી થોડીધણી જાણું છું; તેમ છતાંય શાસ્ત્રી રેવાશંકરભાઈ આવા પંડિતોમાં અપવાદ સિદ્ધ થાય તો મને ભાગે આનંદ થશે. અસ્તુ. લેખક.

આર્યહિંદુમાન્ય વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં મૂર્તિપૂજન!

સાકારેશ્વરપૂજન, દેવમંદિર સ્થાપન અને ઈશ્વર-
નામ સ્મરણ છે તેનાં કેટલાંએક પ્રમાણો

સી. રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડાકર

અધ્યાપક :— ડી. એલ. મંડૂત પાઠશાળા ગુલાલવાડી મુંબઈ ૪.

૨૧. અધિપતિ વાગ્ય જન 'આર્યપ્રકાશ' માં ડૉ. મતોક
અને ૨૧. સત્યમતભાઈએ મૂર્તિપૂજન વેદ વિરુદ્ધ છે એમ બતા-
વવા કોશીલ કરી છે, તેના જવાબમાં લખવાનું જે મૂર્તિપૂજન
વૈદિક છે અને વેદોમાં અને વેદ સંમત શાસ્ત્રોમાં મૂર્તિપૂજન વિન-
યક ધણાં પ્રમાણો છે. જેથી સાકાર મૂર્તિપૂજન વિનયમાં જે
આક્ષેપો કરવામાં આવે છે તે નિર્મૂલ્ય છે. મૂર્તિપૂજન માટે ઋગ્વે-
દાદિમાં વૈદિક પ્રમાણો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રમાણ. ૧

કાસીત્ પ્રમા પ્રતિમા કિં નિદાનમાજ્યં કિમાસીત્ इत्यादि.
યદ માટે જ્ઞાન કયું? પ્રતિમા-મૂર્તિ કોણ છે? સમગ્ર જગતનું
કારણ કોણ અને ધીના જેવી સાર વસ્તુ કયી છે? ઋ. અ. ૮
અ. ૭. સ. ૧૮. મં ૩. આ મંત્રમાં પ્રતિમાનો અર્થ 'ઈશ્વર-
મૂર્તિ' છે.

પ્રમાણ. ૨

अर्चत प्रार्चत प्रियमेघासो अर्चत

અર્ચન્તુપુત્રકા उत्पुરं न घृष्णवर्चत ઋ. અ. ૬ અ. ૫. ૧. ૬.
હે અધ્યર્ચાદિ! તમે પરમાત્મા ઇન્દ્રનું પૂજન કરો, ઋતિ વિશે-

મૂર્તિ-મીમાંસા

પથી પૂજન કરે, પ્રિયમેધસ મંબંધી અને પ્રિયમેધાના ગોત્રવાળા તમે પૂજન કરે અને પુત્ર પણ ખાસ કરીને ઇંદ્ર (ઈશ્વર) ની પૂજા કરે. જેવી રીતે ધર્મણુ શીલ પુરુષને પૂજે છે તેમ તમે પૂજો.

પ્રમાણ ૩

નમસ્તેઽસ્તુ ચિહ્નસે નમસ્તેસ્તનયિત્તવે ।

નમસ્તેઽસ્ત્વદમને યેનાદૃઢાદો અસ્યસિ ॥

અર્થ. કાં. ૧. અ. ૩. મં. ૧.

વિજ્ઞાપિતે પ્રણામ છે, ગર્જનાને પ્રણામ છે, પત્થરને પ્રણામ છે કે જેનાથી ધા લાગે છે. આ મંત્રમાં પત્થરને પ્રણામ કરવાનું લખ્યું છે.

સૂર્યપૂજનનો મંત્ર:—

પ્રમાણ ૪

યો દેવેભ્યો આતપતિ યો દેવાનાં પુરોહિતઃ

પૂર્વોયો દેવેભ્યો જાતો નમો રુચાય વ્રાહ્મયે ॥

યજુ. અ. ૩૧. મં. ૨૦.

જે સૂર્ય દેવો માટે પ્રકાશમાન છે, જે દેવતાઓનાં બંધાં કામોમાં મોખરે રહે છે, જે બધા દેવોની પહેલો પેદા થયેલ છે તે પ્રકાશમાન વ્રાહ્મણા અવધવજૂત સૂર્યને હું પ્રણામ કરું છું.

પ્રમાણ ૫

દિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યા પિહિતંમુશ્વમ્ ।

યોઽસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોઽસાવદમ્ ॥

યજુ. અ. ૪૦, ૧૭.

તેનેમય પાત્રમાં સત્યવ્રણનું શરીર છુપાયું છે જે સૂર્યમાં. પુરુષ છે તે હું છું. આમ વેદોના અનેક સ્થળોમાં સંસારી પદાર્થોનું

પૂજન લખ્યું છે. ઉપરના ચો દેવેભ્યઃ આ મંત્રમાં સૂર્યની પ્રશંસા કરી તેને પ્રણામકરવાનું બતાવ્યું છે.

હિરણ્યમેનઃ એ મંત્રમાં સૂર્યમંડળમાં વ્યાપ્ય અધિષ્ઠાતા દેવને ઇશ્વર કહ્યો છે, ગાયત્રીમંત્રમાં સૂર્ય પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના છે કે તેઓ અમારી ભુદિને સારા કામમાં પ્રેરે.

ઉચતે નમઃ અસ્તયતે નમઃ અથર્વ. કાં. ૧૭, ૧, ૧ મંત્ર ૨૨-૨૩ માં ઉગતા અને અસ્ત થતા સૂર્યને બંને વખત પ્રણામ કરવાનું લખ્યું છે. બોલો વંદોમાં સૂર્યને ઇશ્વરરૂપ માની તેનું પૂજન કરવાનું-નમસ્તે કરવાનું લખ્યું છે કે નહિ ?

પ્રમાણ ૬

વંદમાં ગણપતિ પૂજનઃ—ગણાનાંત્યા ગણપતિ હવામહે યજુ. અ. ૨૩. મં. ૧૬. ગણોનો અધિપતિ ગણપતિ જે આપ છે તે આપનું અમે આવાહન કરીએ છીએ. આ મંત્રમાં ગણપતિનું આવાહન (બોલાવવાનું) છે. આવાહન પૂજન વખતે જ થાય છે માટે આવાહનથી ગણપતિનું પૂજન સિદ્ધ થયું.

કેટલાએક લોકો એમ કહેશે કે આ મંત્ર તો બાહ્યકારોએ અશ્વમેધના ઘોડા ઉપર લાગુ પાડ્યો છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે શતપથ અને કાત્યાયન યજુે અશ્વમેધ પ્રકરણમાં અશ્વમાં આનો વિનિયોગ કર્યો છે. મરેલા ઘોડામાં ઇશ્વરનું આવાહન થાય છે, નેથી અહીં પણ ઇશ્વરનું આવાહન છે ઘોડાનું આવાહન નથી. આ મંત્રનો દેવતા ગણપતિ છે. જે ગણપતિ છે તે જ ઇશ્વર છે તેથી અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બીજા કોઈનું આવાહન પૂજન નથી પરંતુ ગણપતિનું છે.

મૃતિ—મોમાંગા

પ્રમાણ ૩

તં યજ્ઞં ચર્હિપિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાતમગ્રતઃ
તેનદેવા અજયન્ત સાધ્યા ઋપયશ્ચયે ॥

પશુ. અ. ૩૧ મં. ૬

સૃષ્ટિના આરંભમાં સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા યજ્ઞ પુરુષ (વિષ્ણુ)નું
સૃષ્ટિ રચયિતા પ્રજાપતિ અને મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓએ માનસિક
યજ્ઞમાં પૂજન કર્યું.

પ્રમાણ ૮

અદો યદ્દાઋ પ્લવતે સિન્ધોઃ પારે અપૂરયમ્ ।
તદારમસ્વ દુર્ણહસ્તેન ગચ્છ પરસ્તરમ્ ॥

ઋ. ૮. ૮. ૧૩

તે ને સમુદ્રના કિનારા ઉપર અલૌકિક દારૂ અર્થાત્ લાકડાની
મૃતિ જગલાયછ છે, દુર્ણહ એટલે કષ્ટથી મળી શકે તેવી તે
મૃતિની ઉપાસના કરનારને પરમ પદ મળે છે. આ મંત્રોમાં
વિષ્ણુની પૂજા છે.

વંદમાં પ્રતિમા શબ્દ ક્યાંક ક્યાંક દેવ પ્રતિમા અથવા ઇશ્વર
પ્રતિમા અર્થમાં છે, ક્યાંક ઉપમા અર્થમાં પ્રયુક્ત છે જેમકે
દૃષ્યપશુર્વેદ તત્તરીયારણ્યક ૪ પ્રપાઠક ૫ અનુવાકમાં:-મા અસિ
પ્રમા અસિ પ્રતિમા અસિ । અહીં મહાવીરને ઇશ્વરની પ્રતિમા
કરીને વર્ણન કર્યું છે.

પ્રમાણ ૯

સદ્ગ્રસ્ત્ય પ્રતિમા અસિ અ. ૧૫, ૬૫.

આમાં પણ પરમાત્માને હજારોની પ્રતિમા કહ્યા છે, તેવી જ રીતે
શતપથ ૧૧, ૧, ૮, ૮ માં લખ્યું છે કે:-

પ્રમાણુ ૧૦

અથૈતામાત્મનઃ પ્રજાપતિઃ પ્રતિમામસૃજત યદ્યદંત-
સ્માદાદુઃ પ્રજાપતિ ર્યદ્ગ્ન ઇત્યાત્મનો ત્યેતં પ્રતિમામસૃજત ।
ધૃતિરે પોનાતી પ્રતિમા યજ્ઞનામે ઉત્પન્ન કરી તેથી ધૃતર યજ્ઞરૂપ
છે એમ કહેવાય છે.

પ્રમાણુ ૧૧

ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્યનામ મહદ્વશઃ ।

યજ્ઞુ. અ. ૩૨. મં. ૩.

જે પરમાત્માનું નામ અને યજ્ઞ મોટું છે તેની પ્રતિમા એટલે
ઉપમા બરોબરી કાઢી જોડે થઈ શકતી નથી, આ મંત્રમાં પ્રતિ-
માનો અર્થ ઉપમા છે, મૂર્તિ નથી. તેને ન સમજી કેટલાએક
લોકો આ મંત્રમાં પ્રતિમાનો નિષેધ સમજે છે, તે તેમની બૂઝ
છે. ત્યાંનું તે પ્રકરણ જોવાથી જ એ નક્કી થાય છે.

પ્રમાણુ ૧૨

વેદમાં શંકરની મૂર્તિપૂજા :—વાતે રુદ્રશિવાતલુ રઘોરા પાપ-
કાશીની યજ્ઞુ. અ. ૧૬. મં. ૪૬માં શંકરનું પાપ નાશ કરનાર
સૌમ્ય શરીર બતાવ્યું છે.

પ્રમાણુ ૧૩

દ્યમ્યકંઘજામહેઽ

યજ્ઞુર્વેદ અ. ૩. મંત્ર ૬૦માં ત્રણ આંખોવાળા ૩૬ પરમાત્માને
અમો પૂજીએ છીએ.

પ્રમાણુ ૧૪

પુરુષસૂક્તાના છેલ્લા મંત્રમાં શ્રીશ્વતે લક્ષ્મીશ્વરપત્નીઽ અધ્યાય
૩૧. મ. ૨૨ આ મંત્રમાં શ્રી અને લક્ષ્મીને ધૃતિરની સ્તીઓ

ગનાની છે, અગ્નિ આદિ જોટલી સાકાર મૂર્તિઓ છે તે બધી
પ્રત્નની મૂર્તિઓ છે.

न तस्य प्रतिमा अस्ति० એ મંત્રમાં પ્રતિમા શબ્દનો
અર્થ મૂર્તિ થતો નથી. પણ તુલ્ય જ અર્થ છે. ત્યારે મૂર્તિપૂજા
નિર્મેષકાનો જન્મ પણ ન હતો ત્યારે ઉચ્ચટ લાખ્યકારે તેનો
અર્થ લખ્યો છે કે ન તસ્ય પુરુષસ્ય પ્રતિમા પ્રતિમાન મૂર્ત
કિંચિદ્ વિद्यते । તે હથ્થરની ખરોખરી ફરી શકે તેવી કોઇ
વસ્તુ નથી. મહિધર લાખ્યકાર લખે છે કે :—

प्रतिमा प्रतिमानं उपमानं किंचिद् वस्तुनास्ति अर्थ
સમાન જ છે.

યજુર્વેદના સહસ્રસ્ય પ્રતિમાસિ અ, ૧૫. મં, ૬૫. આ
મંત્રમાં સ્વામી દયાનંદજીએ પણ ઋગ્વેદાદિલાખ્યભૂમિકામાં માસિ
પ્રમાસિ પ્રતિમાસિ ના લાખ્યમાં લખ્યું છે કે :—વેદેષુ પ્રતિમા
શબ્દેન મૂર્તયો ન ગૃહ્યન્તે વેદોમાં પ્રતિમા શબ્દથી મૂર્તિનું
ગ્રહણ થતું નથી તો પછી ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ આ મંત્રમાં
પ્રતિમા શબ્દથી મૂર્તિનું ગ્રહણ કેમ થઈ શકશે ? ‘ સત્યાર્થપ્રકાશ ’
માં આ મંત્રનો અર્થ ‘ જે સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે. ’ આ
અર્થ વેદમંત્રના કોઇ પણ પદનો થતો નથી. વળી તેમાં લખ્યું ✓
છે કે ‘ તે નિરાકાર પરમાત્માની ’ ન તસ્ય એ મંત્રમાં નિરાકાર
એ અર્થવાળું કોઇ પદ જ નથી. સ. પ્ર. માં યસ્ય નામ મહ-
દ્વજઃ આ પાક ન તસ્ય પ્રતિમા પછીનો લખ્યો નથી. સાથે
અર્થ કરવાથી જે હથ્થર મોટા યજ્ઞવાળા છે તેની મૂર્તિ નથી.
ગોવે તેઓના મતે થશે. પરંતુ દુનિયામાં યજ્ઞવાળાઓની જ
મૂર્તિઓ— આવલા દેખાય છે. કંગાલોની બહુ ઓછી જણાય છે.

પંચમ જ્યોર્જની કીર્તિ વધુ હોવાથી નોટ, રૂપિયા, ગીનીથી પાછ મુધી તેની મૂર્તિ છે. છતાં એમ કહેવું જે ઇશ્વર મોટા વસવાળા છે તેથી તેની મૂર્તિ નથી એ લખાણ હેતુ વિરૂદ્ધ છે.

પ્રમાણ ૧૫

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।
સદાધાર પૃથિવીં ધામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય દ્વિષા વિધેમ ॥

હિરણ્યગર્ભ ઇશ્વર સૃષ્ટિની પહેલાં વર્તમાન રતા. તેમણે પ્રગટ થઇ સર્વભૂત સમુદાયના પતિ થયા. તે હિરણ્યગર્ભે છુલોક અને પૃથ્વીને ધારણ કર્યાં છે, તે દેવને અમો નૈવેદ્ય દઇએ છીએ. ન તસ્ય એ મંત્રમાં કહ્યું જે ઇશ્વર તે કાણુ છે? ઉત્તરાર્ધમાં બતાવ્યું કે જેનું વર્ણન હિરણ્યગર્ભઃ મંત્રમાં છે. આ મંત્રમાં ઇશ્વરનું શરીર ધારણ કરવું અને માણસોએ તેને દ્વિષે દેવું, અને પૂજન કરવું લખ્યું છે તો પછી કેમ માની લેવાય કે તેને મૂર્તિ નથી? હિરણ્યગર્ભઃ એ મંત્ર તો ઇશ્વરની મૂર્તિ અને પૂજન અનેનું વર્ણન કરે છે. આ મંત્રના કલ્પસૂત્ર રાનપથ બ્રાહ્મણ અને સર્વબ્રાહ્મ તે જ અર્થ કરે છે તે વિસ્તારભયથી લખ્યો નથી.

ઉદ્બુધ્ય સ્વાગ્ને પ્રતિજાગૃહિત્વં દૃષ્ટાપૂર્તે સંસ્ત્રજેધામયં ચ ।

યજુઃ ૨૦ ૧૫, ૫૪.

હે અગ્નિ ! તું સાવધાન તથાજગૃહ તથા અને આ યજ્ઞમાનને દૃષ્ટાપૂર્તઃ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કર. 'અત્રિરમ્બિની'માં ૪૪-૪૫માં દૃષ્ટાપૂર્તનો અર્થ લખે છે કે:—

અગ્નિદ્વોજં તપઃ સત્યં વેદાનામુપલંભનમ્
આતિથ્યં વૈશ્વદેવં ચ દૃષ્ટમિત્યભિધીયતે ।

चापीकूपतडागादि देवतायतनानिच
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यमिचीयते ॥

હોત્ર, તપ, સત્ય, વેદપાઠ, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ કર્મ ઇષ્ટ કેહેવાય છે અને લોકહિનાર્થ વાવ, કુવા, તળાવ, દેવમંદિરો, અન્ન-દાન અને બગીચા બનાવવા તેને પૂર્તકર્મ કહે છે તેથી દેવમંદિર બનાવવું વેદસંમત થયું.

પ્રમાણ ૧૭

શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે :—અથમૃત્ પિંડમુપાવાય મહાવીરંકરોતિ ૧૪, ૧-૨-૧૭ અથૈનાન્ ધૂપયતિ ૧૪-૧-૨-૨૦ મુલ્લમેવાસ્મિન્ને તદ્ધયાતિ । ૧૪-૩-૨-૧૭ નાસિકે ણવાસ્મિન્ને તદ્ધયાતિ । ઘ્રા. શ. ૭ ॥ અક્ષિણર્વા ણવાસ્મિન્ને તદ્ધયાતિ ઘ્રા. ૧૭ ॥ આ મંત્રોમાં ગાડીથી મહાવીરની ભૂર્તિ બનાવવી તથા તેમાં મુખ, નાક, આંખ આદિનું સ્થાપન કરવાનું લખ્યું છે, તેથી જ રીતે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વરના નામનો મહિમા પણ ઘણો વર્ણવ્યો છે.

પ્રમાણ ૧૮

ઋ. સુ. ૨૪. મં. ૧માં કતમસ્યામૃતાનાંમનામદ્દે ચારુદેવ-સ્યનામ નાશરહિત તે પરમાત્માનું સુંદર નામ અમે લઈએ છીએ. યસ્ય નામ મહદશઃ જેનું નામ અને યશ મોટું છે. યજુ. ૩૨-૩.

નામ ઉપાસ્થ સયોનામ વ્રહ્મેત્યુપાસતે અસ્ય કામચારો ભવતિ હાંદોગ્યોપનિષદ. નામની ઉપાસના કરતી જોઈએ. નામ રૂપી બ્રહ્મની જે ઉપાસના કરે છે તે સર્વત્ર ઈશ્વરનું સાર પ્રમાણ કરી શકે છે. જેમકે દેવર્ષિ નારદ કહે છે. ગીતામાં પણ.—

ઓમિત્યેકાક્ષરંબ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃપ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સયાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

એકાક્ષર બ્રહ્મ રૂપી ઈ મંત્રનું ઉચ્ચારણ તથા પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો કરતો જે પ્રાણી જોડે છે તે પરમપદને પામે છે. નામનામીનો પરમ્પર અજ્ઞાન હોવાથી પ્રેમની સાથે નામ તથા મંત્ર દ્વારા ભગવાનને યાદ કરવાથી તેની કૃપા થાય છે અને મનુષ્ય સંસારસાગર નદી વ્તય છે.

પ્રમાણ ૧૯

બૃહદારણ્યક અ. ૪ના ત્રીજા પ્રાણલુમાં લખ્યું છે કે:—
દેવાવ બ્રહ્મણો રુપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તેષ્વ મર્ત્યૈચામૂર્તં ચ સ્થિતં ચ ચત્ સ્વ બ્રહ્મનાં એ રૂપ છે. એક મર્તિમાન અને બીજું અમૂર્ત, એક મર્ત્ય અને બીજું અમૃત, એક સ્થિર અને બીજું સચલ છે. આ મંત્રથી મંથિરનું સાકાર નિરાકાર રૂપ સિદ્ધ છે.

પ્રમાણ ૨૦

‘દેવોપનિષદ’ના ત્રીજા ખંડમાં લખ્યું છે કે :—સ તસ્મિન્ને-
વાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ યદુ શોભમાનામુમાં હૈમવર્તી તાં
હોઘાં ચ ઇત્યાદિ. દેવરાજ હૃદયે આકાશમાં ઘણી શોભાવાળા,
સુવર્ણાંગી જગન્માતા ઉમાને દેખ્યાં અને તેની જોડે વાત કરી:
આ મંત્રમાં દેવી દુર્ગા-શંકરપત્નીનું સાકાર રૂપમાં દર્શન સિદ્ધ
કર્યું છે.

પ્રમાણ ૨૧

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं

प्रशान्तम् ।

મુર્તિ-મીમાંસા

ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોર્નિ સમસ્ત સાર્ક્ષિ તમસં

પરસ્તાત્ ॥ કેવલ્ય મંત્ર ૭

દેવી ઉમાના પતિ ત્રિલોચન, નીલકંઠ, પ્રશાંતમૂર્તિ પરમેશ્વર, પ્રભુ શિવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં મુનિ માયાથી પર પરમાત્મપદને પામે છે. આ મંત્રમાં શંકર પાર્વતીનો સંબંધ તથા મહાદેવનું સાકાર રૂપ બતાવ્યું છે.

પ્રમાણ ૨૨

મુઘાયતે પશુપતે યાનિચક્ષુપિતે નમઃ ॥૫॥

અંગેભ્યશ્ચતે ઉદરાયા જિહ્વાયા આસ્યાયતે । દ્વદ્ભ્ય ગંધાયતે નમઃ ॥૬ અથર્વ. કાં. ૧૧ અ. ૧ સ. ૨

હે પશુપતે ! તમારા અંગોને નમસ્કાર, તમારા પેટને નમસ્કાર, તમારી જીભને, મુખને, ફાંવને તથા નાકને નમસ્કાર હો.

પ્રમાણ ૨૩.

નમસ્તે સ્ત્યાયતે નમો અસ્તુ પરાયતે ।

નમસ્તે રુદ્રતિષ્ઠત આસીનાયોતતે નમઃ ॥ ૧૫

હે રુદ્ર ! આવતા, જતા, ઉભા, બેઠેલા તમને નમસ્કાર છે.

તેદોમાં મૂર્તિપૂજા વિધાયક હગ્ગે પ્રમાણ છે, જેમનાં અહીં સ્થાપીપુત્રાક ન્યાયે આપ્યાં છે. જેઓ નાસ્તિક છે તેને માટે આ શ્રમ નથી.”

હવે શ્રી. શાસ્ત્રીજીએ આપેલા ઉપદેશ શાસ્ત્રપ્રમાણોની યથાક્રમ તપાસ કરીએ.

પ્રમાણ ૧.

કાસીત્વમા પ્રતિમા કિં નિવાનમાન્યં કિન્નાસીત્

કાગ્વેદ ૮-૭ ૧૮ ૩

મૂર્તિ-મીમાંસા

એ મંત્રાર્થ રજુ કરી તેમાં આવેલા 'પ્રતિમા' શબ્દથી શાસ્ત્રીજી મહારાજ વેદમાં મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવા ચેષ્ટા કરે છે! અહીં એક વાત શાસ્ત્રીજીને પ્રથમથી જણાવી દઉં કે મૂર્તિપૂજા ખંડન કરનારાઓમાં શિરોમણિ શ્રામી દયાનંદજીએ તેમના જીવનકાળમાં પંડિત રંગાચાર, સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ, પં. બાળ-શાસ્ત્રી આદિ ઠાણી તથા મયુરાદિના સુપ્રસિદ્ધ સનાતની વિદ્વાનો સાથે મૂર્તિપૂજા ઉપર વિવિધ શાસ્ત્રાર્થો ક્યાં હતા અને એ પંડિતો વેદાદિશાસ્ત્રોમાંથી મૂર્તિપૂજા સાખીત કરી શક્યા ન હતા. મુંબઈના સ્વ. પં. મદુસાલજી જેવા સત્તાવધાનિ વિદ્વાન પણ જેની સામે મૂર્તિપૂજા ઉપર ચેલેજ ક્યાં હતાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા સિદ્ધ થયા ન હતા, એ સ્વામી દયાનંદનો અનુયાયી આર્યસમાજ વેદાદિશાસ્ત્રોના સ્વાધ્યાયથી કોરો છે એમ કાઠજી-ખાસ કરી શાસ્ત્રીજીએ-માનવાની જરાય જરૂર નથી. અસ્તુ. આર્યસમાજમાં સદ્ભાવ્યે અનેક વિદ્વાનો છે જેઓ શાસ્ત્રોમાં પારદશ્ય છે, અને તેવા પંડિતોમાંના એક (શ્રી. આચાર્ય પં. મયાસંકરજી શર્મા)ના શિષ્ય હોવાતું સદ્ભાવ્ય આ લેખકને પ્રાપ્ત છે. જોટલે શાસ્ત્રીજીના ઉક્ત અર્થાપરના શાસ્ત્રીય જવાબો આપવા મારા માટે આનંદનો વિષય છે. મુઠીવાદીઓ જેમ સોસ્વાલીક્રમના નામથી ભડકે થા ગોષે. જેમ લાત વાવટાથી ભડકે તેમ પ્રતિમા-શબ્દ જોઈ શાસ્ત્રીજીએ ભડકી તેનો અર્થ પત્થરની મૂર્તિ સમજી લેવાનો નથી. પોતાના લખાણમાં તેમણે તે માટે તેવો ઉત્ત્ત્વેષ અનુપાયે. 'ન તસ્ય પ્રતિમા'વાળા પ્રમાણમાં ક્યો છે પણ ખરો! ખેર, ઉપરોક્ત કાસીજી આદિ સગવેદના મંત્રની આગલી સંગતિ લગાડતાં શ્રી ૦ં માં પલાશ્વર્ણિજી. "તત્ર પ્રથમો" યો યજ્ઞો વિદ્ય

મૂર્તિ-મીમાંસા

તસ્તન્તુભિઃ એ મંત્ર ઉપરની અવતરણિકામાં સ્પષ્ટ 'કહે છે કે
અત્રાપિ યજ્ઞાદીનાં કેવાં ચિદ્ભાવાનાં સૃષ્ટિઃ પ્રતિપાદ્યતે
અતઃ સ્પષ્ટવ્યત્વેન પ્રધાનભૂતોયોઽર્થઃ સૈવ દેવતા આદિ
પ્રધાન અર્થને દેવતા કહી 'અથ સૃતીયા'માં કાસીત્રપ્રમા
આદિ મંત્ર રજુ કરી તે પર લાખ્ય કરતાં જણાવે છે કે, વિશ્વ-
સર્જનોપાયત્વેન પ્રજાપતિના સૃષ્ટે યજ્ઞે વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારો
વિશ્વસૃજોદેવાઃ- વિશ્વસર્જનાય તં યજ્ઞમન્યતિષ્ઠન્ તસ્મિ
ન્સમયે જગતોનુત્પત્તેઃ જગદન્તઃ પાતિનોયાગોપકરણમ્તાઃ
પદાર્થાઃ કથમાસન્નિત્યનયા પ્રશ્નઃ ક્રિયતે । યદયથા વિશ્વે
સર્વે સાધ્યાદેવાઃ દેવં પ્રજાપતિં અજયન્ત તદાનીતસ્ય
યજ્ઞસ્ય પ્રમા પ્રમાણમ્ હ્યસાકા કથમ્તાસીત્ તથા પ્રતિમા
હવિઃ પ્રતિયોગિત્વેન મીયતે નિર્માયતે इति પ્રતિમા દેવતા
સા ઘા તસ્ય યજ્ઞસ્ય કાસીત્તથા તિદાનમધિકરણં યાતે
અપ્રવૃત્તસ્ય પ્રવર્તકમ્ ફલં કિંમાસીત્ તથા આજ્યધૃત
પત્તદુપલક્ષિતં હવિર્વાતસ્ય યજ્ઞસ્ય કિંમાસીત્ આદિ આમાં
પ્રમા એટલે પ્રમાણ અને પ્રતિમા એટલે હવિર્પ્રતિ-
યોગિનીદેવતા કહે છે.

આમાં આપ જે (પૃથ્વર)ની ઇશ્વર-મૂર્તિનો અર્થ કાઢવા માગો
છો તે કદિ નીકળી શકે તેમ નથી. આપના લાખ્યકાર, સાયણા-
ચાર્યને તો આપે માનવા જ રહ્યા ! ઋગ્વેદના મરાઠી લાખાંતરકાર
સનાતની પંડિત વિદ્યાનિધિ સિદ્ધેશ્વરશાસ્ત્રી ચિત્રાવ પણ તે મંત્રનો
નીચે મુજબ અર્થ કરે છે ! જુઓ, તેમનું લાખાંતર.

“ ૩ જેઠ્ઠાં સર્ગ દેવાંની દેવાલા પૂજિલે તેઠ્ઠાં ત્યાંની
મર્યાદા કાચ દોનો ? દેવતા કાચ દોતી ? મુદ્-તૂપકાચ

હોતે ? આણિસમિધા કાય હોત્યા” આદિ આમાંય પ્રમાણે પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ ક્યાંય ક્યો નથી. દેવતા શબ્દનો અર્થ શ્રી૦ સાયણાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રધાનમૂતોયોઽર્થઃ સૈવ દેવતા અર્થાત્ મંત્રનો જે પ્રધાન વિષય-Subject હોય તે તે મંત્રનો દેવતા એમ કરે છે. કાંઈ વિશિષ્ટ ગણના (જેનું પુરાણાદિકામાં વર્ણન છે) દેવ નહિ ! છંદાંસિ ચૈ દેવાઃ સતપથ. ૮, ૨માં પણ કથું છે કે વેદમંત્રો એજ દેવ છે. એટલે કાસીત્ત્રમાવાણું પ્રમાણ રજુ કરી આપે તો શ્રી૦ સાયણાચાર્યના પણ કાન કાપવાની મૂળના માત્ર કરી છે એટલું જ વિદ્વાનો આ પરથી જાણી શકશે. મર. વિદ્વાતા કંઈ શ્રી૦ સાયણાચાર્ય પોતાને ઘેર રાખી હતી અને બીજાઓ વિદ્વાન નથી થઈ શકતા તેમ કહેવાનો મારો ભાવ નથી પણ કમમાં કમ સનાતની પડિતો જેઓ સાયણાચાર્યને પ્રમાણરૂપ માને છે, તેમની વિરુદ્ધ તો શાસ્ત્રી રેવાશંકરભાઈ. કદિ જઈ શકશે નહિ અને આ મંત્રમાં સાયણાચાર્ય ‘પ્રતિમા’નો અર્થ મૂર્તિ ક્યાંય કરતા નથી. છતાં શાસ્ત્રીજી તેમાંથી પત્થરની મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે એ અવધાર્ય અને વેદમંત્રથી ઉદ્દેહ છે. એ મંત્ર યજુરક છે, જેને મૂર્તિપૂજા સાથે કશું સનાતનચત્ર નથી, તો તેમાં મૂર્તિ ક્યાંથી આવી પડે ? હા, બાકી શાસ્ત્રીજી, જેઓ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા ન હોય અથવા વેદાદિ શાસ્ત્રોનો જેમને વ્યાસંગ ન હોય તેમને આવા મંત્રો રજુ કરી બનાવી જાય તો ભલે બનાવી જાય, પણ આર્યસમાજનો મારા જેવા એક સામાન્ય મુખ્ય પણ આવી જાણમાં કદિ સપડાશે નહિ, એ શાસ્ત્રીજીએ ખૂબ સમજવું.

મૂર્તિ-મોનાંસા

અમાણુ ૨ .

અર્ચાંત ગ્રાર્ચાંત પ્રિયમેધાસો અર્ચાંત અર્ચાંતુ પુત્રકા
ઉત્પુરં ન ઘૃણ્યવર્ચાંત । ઋ૦ ૮-૭-૬-૮

આ મંત્ર રજી કરી આમાંથી શાસ્ત્રીજીએ ક્યાંય મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરી નથી. હા, શાસ્ત્રીજી જણાવે છે કે ‘હે અધ્વર્યાદિ ! તમે પરમાત્મા ઈદ્રનું પૂજન કરો.’ હું આથી જણાવવા માગું છું કે અહીં શાસ્ત્રીજી ‘પરમાત્મા ઈદ્ર’ શબ્દોથી કેાનું ગ્રહણ કરવા માગે છે? હૈંદિ, ઐશ્વર્યે એ ધાતુથી સિદ્ધ થતો ઈદ્ર શબ્દ જે ઐશ્વર્યવાન પરમાત્માનો વાચક છે, તેનું ગ્રહણ કરવા માગે છે કે અહ્યાનો જર ઈદ્ર (પૌરાણિક દેવ) જે ગૌતમ ઋષિના શાપથી સહસ્રભગ (વાન) થયો હતો તે કામી ઈદ્ર દેવનું ગ્રહણ કરવા માગે છે? અગર ‘પરમાત્મા ઈદ્ર’થી તેઓ પરમેશ્વરનું જ કવળ ગ્રહણ કરવા માગતા હોય તો તે મને સંમત છે. વળી ‘પૂજન’ શબ્દથી શાસ્ત્રીજીએ ધંટા-આરતી દ્વારા તથા ધૂપનૈવેદ્ય દ્વારા પાર્થિવ પૂજા અર્થ કરવાની જરૂર નથી. કેમકે સર્વવ્યાપક પરમાત્માની (જે હોવામાં શાસ્ત્રીજી ‘પંડિત’ હોવાથી ના પાડી શકશે નહિ.) એક સ્થળે સ્થૂળ પૂજા થઈ શકે નહિ એ સર્વશિષ્ટ ખીના છે. પૂજનં નામ સત્કારઃ પૂજા એટલે સત્કાર. તે પરમાત્માનો તથા અધ્વર્યુ વગેરે અને પ્રિયમેધાના ગોત્રવાળાઓ અને નહિતર તમામ ગોત્રવાળાઓ પોતે તથા પુત્રપૌત્રાદિ સાથે મળી સત્કાર કરે એમાં મને વાંધો નથી અને પરમાત્માનો સત્કાર-પૂજન એટલે પરમાત્માના ગુણોનું ધ્યાન ધરી તેની સ્તુતિ કરવી તેમાં કેાને વાંધો હોઈ શકે ?

મૂર્તિ-મીમાંસા

અને જે શાસ્ત્રીજી ‘ઈદ્ર’ પરમાત્માવાચક ન માનતાં દેવ
ગ્રિહ ને રાચીનો પતિ મનાય છે, તેનું પૂજન કરવાનું
મંત્રથી જણાવતા હોય તો તેમને પ્રશ્ન છે કે જે ઈદ્રને પુરા
દિઓએ કામી-જાર, ઇર્ષ્યાખોર, (હોઈના સો યજ્ઞ પુરા થવા
ન દે. તેમાં વિધન નાખવા જાતજાતના પ્રયત્નો કરે) તપસ્વીએ
તપ ભંગ કરનાર, અપ્સરા ગણાની વંશ્યાઓની પસંદગીનો અ
નાયક આદિ વર્ણવ્યો છે (અને જેની સાખીતી માટે શાસ્ત્ર
પુરાણોના શ્લોકોની રાંગની રાંગ ખડી કરવા મને ફરજ
પાડે અને આથી હુંદામાં જ સમજી જશે.) તે દેવના ઉપ
ગુણો (?) માટે જ તેનું પૂજન કરવાનું આપ આ મંત્ર
સાખીત કરવા માગો છો? એમ હોય તો આપ ‘વેદોનું’ ગૌ
વધારવાને જાહેર ઘટાડો છો અને સંસારમાં એક વ્યભિચાર
હડાઈખોર, કરપોક, (રાક્ષસો સાથેના યુદ્ધમાં ભાગી જન
ખાગી એવા દેવનું પૂજન કરવાનું કદી વેદોને હાસ્યાર્પદ =
ગર્દાણીય બતાવો છો. આપને જેમાંથી જે અર્થ ઇષ્ટ હોય
રીતે પણ આ મંત્રથી મૂર્તિપૂજન આપ સિદ્ધ કરવામાં છેક
નિષ્ફળ ગયા છો. એ સ્પષ્ટ છે કે ‘ઈદ્ર’નો અર્થ અશ્વર્થ
પરમાત્મા એમ સ્વામી દયાનંદ કે તેમના અનુયાયીઓ જ ક
નથી; પણ સનાતનીઓના માન્ય ભાષ્યકાર સાયણ પંડિત તે
અર્થ કરે છે. ઈન્દ્રો માયામિ પુરુષ રૂપે રૂપે એ અગ્ને
અં ૮, અં ૭, વં ૩૩, મં ૧૮ ઉપર ભાષ્ય કરતાં જણ
છે કે

“अन्ये मन्यन्ते इदि परमैश्वर्ये इत्यस्य घातो रथा
गमादिन्द्रः परमात्मा सचाकांशवत् सर्वगतः सदानंदरू

भूर्ति-भीमांस!

અર્થાત્ બીજનઓ માને છે તેમ ઈન્દિ પરમેશ્વર્યે એ ધાતુ ઉપરથી 'ઈન્દ્ર' શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે, જે પરમેશ્વર આકાશવત્, સર્વવ્યાપક અને સદા આનંદ રૂપ છે. આમાં સાયણાચાર્યને પણ ન છૂટકે ઈન્દ્ર પરમાત્માનો વાચક અર્થ કરવો જ પડ્યો છે । ખરી રીતે તો સાયણાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા ॥ ૩ ॥ પરમાત્મા એક જ છે અને ઈન્દ્ર, સૂર્યાદિ તેનાં ઉપનામો છે, જે ઋગ્વેદ લાખ્યના ઉપોદ્ધાતમાં નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કણ્ઠ કરે છે:

सहस्रशीर्षापुरुष इत्युपतत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनी-
यात्पूजनीया तत्सर्वहुतः सर्वैर्ह्यमानातः । यद्यपीन्द्रादय
स्तत्र तत्र ह्वयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणावस्था-
नादयिज्ञधः । तथा च मन्त्रवर्णः— ईदं मित्रं वरुण मग्नि
माहुरथो दिव्यः सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा
वदन्त्यग्निं यममातरिश्वानमाहुरिति । ४८॥६॥

સાર એ છે કે પરમેશ્વર-યશ-પૂજનીય-સર્વથી હુયમાન છે. જો કે ઇન્દ્રાદિ, ત્યાં ત્યાં બોલાવાય છે, તોપણ પરમેશ્વર જ ઇન્દ્રાદિ રૂપે અવસ્થિત રીતે રહેલો હોવાથી તેમાં વિરોધ નથી. એક જ ઇશ્વરનાં ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, દિવ્ય, સુપર્ણ, અરુતમાન, અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા, આદિ વિવિધ નામે વિદ્વાનો કહે છે ! આદિ.

ઈન્દ્ર શબ્દનો અર્થ સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદના શ્લોકો વાંચીને
એ ૪-૧૫-૩ મંત્રમાં 'ભુદ્ધિમાન' એવા પદનો અર્થ કરે છે.
શ્લોકો ઉપલા (શ્લોકો) એ મંત્રનો લાભ કરતા સાયણા-
ચાર્ય જણાવે છે કે "શ્લોકો: શ્લોકો પ્રજ્ઞામહે શ્લોકો!
શ્લોકો:-પ્રજ્ઞાવન્ !" આદિ. આથી 'ઈન્દ્ર' એ પરમાત્માનો જ
નામ છે. કાશ્મિર દેવ વિશેષ વિદ્વાન નથી એ સાબિત થઈ શકે

મૂર્તિ-મીમાંસા

છે અને ઇન્દ્રને શયીપતિ કહ્યો છે, તે શયી-ઇન્દ્રાણીના ધણી નરીકેના પૌરાણિક અર્થમાં નહિ, પણ શયી-પ્રતા-reasonના સ્વામી ઇન્દ્રના અર્થમાં વ્યવહાર થાય છે. પુરાણોમાં શયીપતિનો અર્થ ઇન્દ્ર થાય તે સાથે મારે મત્રધ નથી. પણ વેદોમાં ઇન્દ્રનો અર્થ શયીપતિ-પ્રતાવાન પરમેશ્વર એ થાય છે. દેવ વિશેષ નહિ. આસ્તુ.

અર્ચત પ્રાર્ચત આદિ એ મંત્રથી ઇન્દ્રનું પૂજન કરવાનું શાસ્ત્રીજીએ સાબીત કરવા ચોખ્ખું ધાર્યું છે; પણ આ મંત્રમાં કયાંય 'ઇન્દ્ર' એ નામ જ નથી ! અને આપ આગલા પાછલા મંત્રોની સંજતિને બળે 'ઇન્દ્ર' શબ્દને આદિ બોડવા માગતા હો તો મહારાજ ! આ પ્રકરણ યજ્ઞને જગતું છે, અને તેમાં 'ઇન્દ્ર' શબ્દનો અર્થ ઐશ્વર્યવાન પરમાત્મા થાય છે; કેમકે ગીતાજીમાં પણ સર્વ યજ્ઞનો ભોક્તા પરમાત્મા છે. (ઇન્દ્ર દેવ' નહિ) એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. અતઃ તેનું પૂજન ઈષ્ટ છે. 'પૂજન'નો અર્થ સ્તુતિ દ્વારા અર્ચન એ હું જ કરતો નથી. આપના ભાષ્યકાર શ્રી. સાયણાચાર્ય પણ કહે છે. ભુઓ આ મંત્ર પર તેમનું નીચકું ભાષ્ય:- 'હે અધ્યર્ચ્યાદયો યૂયં ઈન્દ્રે અર્ચત પૂજયત સ્તુત્યા પ્રાર્ચત પ્રકર્ષેણાર્ચતેન્દ્રમેવ । આદિ સનાતની ભાષાંતરકાર ચિત્રાવ શાસ્ત્રી પણ આ મંત્રના પોતાના મરાઠી ભાષાંતરમાં નીચકો અર્થ જણાવે છે.

“ હે સ્તોતે હો ! સ્તુતિ કરા. જોરાને સ્તુતિ ચાલુંવા હે પ્રિયમેઘસંદો ! સ્તોત્રે ભ્રમણા. મુલેં દિ ઈન્દ્રાલા સ્તવોત. ધૈર્યશાલી પુઢાન્યા પ્રમાણેં ઈન્દ્રાર્ચે સ્તવન કરા ॥ ”
આમાં 'સ્તવન'નો અર્થ સ્તુતિ સિવાય બીજો શું છે ? આપના

મૂર્તિ-મીમાંસા

માન્ય લાખકારોના અર્થ પ્રમાણે પણ આમાંથી ઘંટાઘડિયાળ સાથે (પત્થર) પૂજા કરવાનું ક્યાંય વિધાન નજરે પડતું નથી, અને આપે લીધેલી તકલીફ એળે જાય છે, તેમાં 'મૂર્તિપૂજા'ના પાખંડ વિના તમે કોનો વાંક કાઢી શકો તેમ છે? પણ 'પૂજન' એટલે સ્તુતિ-સત્કાર એ અર્થ માટે મારે અન્યત્ર જવાનીયે જરૂર નથી. ખુદ શાસ્ત્રીજી 'પૂજન'નો અર્થ 'નમસ્તે કરવા' એમ પોતે ઉદ્ધૃત કરેલા ઉદ્યતે નમઃ ના મંત્રમાં જ સ્વીકાર કરે છે! પણ અમારા નમસ્તે કરવામાં ઘંટાઘડિયાળ કે પ્રસાદની જરૂર નથી હોતી! પૂજનનો અર્થ 'નમસ્તે'જ બધા સનાતનીઓ શાસ્ત્રીજી પેઠે કશુલ કરે તોયે મૂર્તિપૂજના પાખંડમાંના ઘંટા-ઘડિયાળનો મોટો તમાશો અને ધર્તિંગ બંધ થાય; એમ થાય તોયે ધૃષ્ટ છે.

પ્રમાણ ૩

નમસ્તેઽસ્તુ વિદ્યુતે નમસ્તે સ્તનયિત્તયે ।

નમસ્તેઽસ્ત્યદમને યેનાદૂહાશે અસ્યતિ ॥

અથર્વવેદ, કાં. ૧, સૂક્ત ૩. મં. ૧

આ મંત્ર રજુ કરી શાસ્ત્રીજી જણાવે છે કે "વિજ્ઞાને પ્રણામ છે, ગર્જનાને પ્રણામ છે, પત્થરને પ્રણામ છે કે જેનાથી ધા લાગે છે. આ મંત્રમાં પત્થરને પ્રણામ કરવાનું લખ્યું છે!"

મુખ્યમસ્તીતિ વક્તવ્યં દશહસ્તા હરીતકીની પેઠે શાસ્ત્રીજીને જ્યાં ત્યાં પત્થર જ સમજવાનું સૂઝે છે! તેમની વિદ્વતા ઉપર મોટો પત્થર પડ્યો છે તે ઉપાડ્યો ઉપડતો જ નથી એનો મને ખેદ છે!! સામાન્ય જુદિથી શાસ્ત્રીજીએ જણાવેલ અર્થ માની લઈએ તો શાસ્ત્રીજી જણાવે કે વિજ્ઞાને પ્રણામ છે,

ગર્જનાને પ્રણામ છે, તેમાં વિજળી અને ગર્જના સાથે ‘પથર’ ઓળખિતો ક્યાંથી આવી પડ્યો ? વિજળી અને ગર્જનાને પારસ્પરિક સંબંધ સમજી શકાય છે; પણ એ વિજળી અને ગર્જના વચ્ચે શાસ્ત્રીજીનો ‘પથર’ અકાંડતાંડવ કરતો અસંબંધ રીતે ક્યાંથી ફૂટી પડ્યો ? જે પથરનો અર્થ Stone જ અર્થ, શાસ્ત્રી કરતા હોય તો આ વેદ મંત્ર જેવો બીજો કોઈ મંત્ર અસંબંધ નહિ જ થાય ! પણ ‘પથરને પ્રણામ છે કે જેનાથી ધા લાગે છે’ એ શાસ્ત્રીજીનું વાક્ય જ ખતારે છે કે શાસ્ત્રીજી પથરને પ્રણામ કરવાનું લખે છે; તે પથર એટલે Stone નહિ પણ બીજું કંઈક હોઈ શકે. કેમકે જ્યારે વર્ષાઋતુ હોય ત્યારે વિજળીના કડાકા અને ભડાકા તથા ગર્જના થવી યોગ્ય છે; પણ ત્યાં જે લાગે છે તે પથર-Stone ક્યાંથી આકાશમાંથી વરસી પડે ? હા, જ્યારે કોઈ તારો તૂટી પડે ત્યારે તે તૂટતા ઉપગ્રહના ખંડો પડે એ સંભવિત છે, પણ શાસ્ત્રીજીની કલ્પના ત્યાં સુધી જવા ના પાડશે. કેમકે જે ઉપગ્રહ હવે પછી તૂટવાનો હોય તેના પથરને નમસ્કાર કરવાનું વેદ જણાવે તો અનેક નવીન આપ-ત્તિઓ ઉઠાવી શકાય, પણ શાસ્ત્રીજી તેમ માનતા નથી. (અન્યથા ઇશારોપશુ કરી જ દેતે) એટલે તેની ચર્ચામાં નહિ ઉતરે. ખરી રીતે અહિં ‘અદમને’ શબ્દનો અર્થ ‘વરસાદના કરા’ એ થાય છે અને એ અર્થ લેતાં આખા મંત્રની સંગતિ પણ ખેત્તી ભય છે કે વર્ષા ઋતુમાં વિદ્યુતના અમકારા હોય છે. ગર્જનાના કડાકા હોય છે અને સાથે સાથે મુશળધાર વરસાદ અને કરાઓ પડે છે. એ કરાઓ પથર જેવા હોય છે અને શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ તે લાગે પણ છે ! વિદ્યુત-ગર્જના અને કરા એ વિજ્ઞાન તથા ઋષિ નિયમાનુકૂલ હોઈ બુદ્ધિ પણ માની શકે તેમ

મૂર્તિ-ઓમાસા

છે. જ્યારે ‘અશ્મન’ શબ્દનો અર્થ સાચીજનો ‘પત્થર’ એ અર્થે અધાર્પિત. અર્થ. છે. સાચીજ ! વેદોના અર્થ કરતાં ભૌતિક અર્થને જ દૃષ્ટિમાં રાખશે તો આપ કદિ વેદાર્થમાં સફળ થવાના નથી, પ્રત્યુત વેદો ઉપર અસંબંધતા, જલ્પન અને પાશ્ચાત્યો આક્ષેપ કરે છે તેમ ‘ભરવાડનાં ગીતો’ હોવાના એ જુઠા આક્ષેપોને પુરવાર કરશે, જે હું માનું છું કે તમને એ ધષ્ટ નહિ જ હોય. એટલે આ મંત્રથી જે આપની ઇષ્ટ સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. આપની ઇચ્છા હોય તો મારી વાત કબુલ કરજો, અન્યથા એક પત્થર નો શું માણુ દુનિયાભરના પહાડો તથા સમુદ્ર પરના ઠાળ મીંદ પત્થરોને પૂજ્યા કરે તેમાં આપ સરમુખત્યાર છો, પણ એમ કરવામાં આપ માયું ફાડ્યા સિવાય કંઈ લાભ મેળવવાના નથી, એનો મને તથા સમજી માણુસોને અફસોસ રહી જશે ! પછી આપની મરજી !!

પ્રમાણ ૪ :

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय दाहये ॥

યજુર્વેદ ૩૧-૨૦.

આ મંત્ર રજી કરી-સાચીજ (ભૌતિક) સૂર્યને પ્રણામ કરવાનું જણાવે છે. એક વખત દુર્જનતોષ ન્યાય પ્રમાણે માની લઈએ કે સાચીજ જણાવે છે તે જ અર્થ આ મંત્રનો છે. તો સાચી-જનો પૂછું છું કે ભૌતિક સૂર્ય એ ચેતન છે કે જડ ? કેવલ પદ્મનો અવયવભૂત હોવાથી તે ચેતન થઈ જાય છે એમ માનવાની મુશ્કેલી કરી શકશે ? આપના અર્થની યથાર્થતા Science-વિજ્ઞાન સાથે અનુકૂળ આપે સાબીત કરવી રહેશે. મારા આત્માના

સંમર્ગથી મારો જમણો હાથ સક્રિયયુક્ત થઈ આપને આ પ્રત્યુત્તર લખી રહ્યો છે, માટે મારો હાથ સ્વયં ચેતન થઈ ગયો એમ માનવા તૈયાર છો ? જે નહિ તો પછી જ્ઞાનો અવયવભૂત હોવા છતાં ભૌતિક સૂર્ય કદિ ચેતન થઈ શકે નહિ. જે ચેતન નહિ તે જડ અને જડને નમસ્કાર કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. જે જડ સ્વયં કદિ સૃષ્ટિ નિયમ વિરૂદ્ધ જઈ શકતો નથી, અને ક્રાંધને કંઈ નુકશાન કરી શકતો નથી, તેને નમસ્કાર કરવામાં શુદ્ધિમત્તા પણ નથી. બીજું આપ મંત્રાર્થ કરતાં જણાવો છો કે “જે (સૂર્ય) બધા દેવોની પહેલાં પેદા થયેલ છે.” તો આપને પુરાણની સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ યાદ રહી છે કે નહિ ? પુરાણમાં જણાવાયું છે કે કાશ્યપે દક્ષ પ્રજાપતિની ૧૩ કન્યાઓ માથે લઈ કન્યા દત્ત. તેમાં સૌ દિનિથી દેવો અને શ્રીમતી અદિતિથી આદિત્ય-સૂર્ય, દત્તથી દાનવો, કદરૂથીથી સર્પ, વિનતાથી પશુ પક્ષીઓ આદિ પેદા કર્યાં. અતઃ એવા શ્રી. કાશ્યપ મહારાજને પણ જો આપ દેવ માનો તો એ તો આપના સૂર્યના પિતા થયા ! પછી આપનું કથન કે સૂર્ય “જે બધા દેવોની પહેલાં પેદા થયો છે” એ અર્થ ખોટો હરે છે અને કાશ્યપ ઋષિને દેવતા ન માનો તો તો આપના પર આક્રંત જ છે કે આપના તમામ દેવતાઓનો સંગો આપ એક માનવી હતો ! એ રીતે પણ આપનો અર્થ અયુક્ત છે. આપના પુરાણમાં લખ્યું છે કે વિષ્ણુ, સાગર પર સૂતા હતા, તેની નાભિ-માંથી કમળ પ્રકટયું અને તેમાંથી જ્ઞાના પેદા થયા. અને તે જ્ઞાના સકળ જ્ઞાતાંડ (પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્રાદિ) બનાવ્યું ! આ મુજબ પણ આપનો સૂર્યદેવ સર્વ દેવોની પ્રથમે પેદા થયો બની શકતો નથી ! પુરાણોને આપ ન માનો એ સંહસ્ર આપથી થઈ શકે એમ નથી !! એ રિયલિટીમાં મરાહી દહેવન ! મુજબ આપને ફક્તે આડ વ

મૂર્તિ-મીમાંસા

તિકહે વિહોર એ ઘાટ થયો ! 'સાત્રીજી' આપનો છુટકારો
ભારે મુશ્કેલ છે !

“ આપ ચંઘાહું આપ खुलू मैं तू न बिचमें बोल. ”
એ મૈથિલી શ્રવણ મુનંત્રી કવિતાની કડી વિના આપની પાસે કંઈ
ઉત્તર હોઈ ન શકે. ખેર, પણ આપ જે ‘સૂર્યદેવતા’ને પ્રણામ
કરવાની વાત આમાં જણાવો છો, તે સૂર્યદેવતાનું નામોનિશાન
આખા મંત્રમાં જ્યાંય નથી ! અને જે સંગતિપૂર્વક ‘સૂર્ય’ ને
અહિં આગળ પાછળથી ખેંચી લાવો તો તેનો ભૌતિક અર્થ
પણ આપ કહો છો તેમ ન થતાં નીચે મુજબ થઈ શકશે. (ભુએ,
આ મંત્ર પર સ્વામી દયાનંદજીનું લાખ્ય). સૂર્ય જે પૃથ્વીાદિ
પંચ મહાભૂતોરૂપી દેવાનેય તપાવે છે (યો દેવેभ्य आतपति)
તથા જે પંચભૂતાદિ દેવાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો છે, તે રૂચી
કરાવનાર દ્રાહ્યવે ધ્વજના સંતાનરૂપ સૂર્યથી (અત્રોમયત્ર પંચ-
मयै चतुर्थी) નમઃ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. (નમ इति अन्न
नामसु पठितम्) આ શાસ્ત્રશુદ્ધ અર્થ છે અને વિજ્ઞાનને
અનુકૂળ તથા સૃષ્ટિનિયમાનુકૂલ અર્થ એ છે કે સૂર્ય એ પૃથ્વી
વગેરેને તપાવે છે અને પૃથ્વીની પહેલાં ઉત્પન્ન થયો છે. (વિજ્ઞાન
પણ કહે છે. કે આ પૃથ્વી પહેલાં સૂર્યમંડલનો એક ભાગ હતો,
ઠાળાંતરે તેમાંથી આ પૃથ્વીનો ટૂકડો છૂટો પડ્યો અને ઠંડો થતાં
થતાં નિવાસને યોગ્ય જાન્યો તે ટૂકડો તે આ પૃથ્વી.) અને સૂર્યથી
અન્ન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આપના જડ સૂર્યને નમસ્કાર કરવા
કરનાં આ અર્થ વધુ બુદ્ધિગમ્ય છે, એટલે આપે ઉષ્ણ કરેલા
આ મંત્રથી પણ આપના મનની મુરદ જર આવી શકતી નથી..

પ્રમાણ ૫

દિરખમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિદિતં મુષમ્ ।

ચોડસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોડસાવદમ્ ॥ ૫૭૦-૧૭

આ મંત્ર રજુ કરી શ્રી. રેવાશંકરભાઈ જણાવે છે કે 'તેજો-
મય પાત્રમાં સત્ય ધ્વજનું' શરીર છુપાયું છે. જે સૂર્યમાં પુરુષ
છે, તે હું છું. આમ વેદોના અનેક રથજોમાં સંભારી પદા-
ર્થોનું પૂજન લખ્યું છે !'

શાસ્ત્રીજી આવા જ વેદોના જે અર્થ કરવાના હોય તો પછી
વેદ વિદ્યા પાછળ શ્રમ કરવો અર્થ છે. ભાંડારકરનાં બે પુસ્તકો
જણેલો કોઈ અંગ્રેજી માંચમા કે જટ્ટા ધોરભૂતો વિદ્યાર્થી પણ
વેદનો પંડિત મહેલાઈથી થઈ શકે. આપનો ઉપલો અર્થ પણ
એ વિદ્યાર્થી કરતાં કોઈ રીતે શ્રેષ્ઠ નથી, એ મારે ખેદ સાથે
કહેવું પડે છે. આપના અર્થ પર આવતાં હું આપને પૂછું છું કે
આપનો અર્થ ખરો છે તો કૃપા કરી આપ જવાબ આપશો કે
જે ધ્વજનું શરીર તેજોમય પાત્રમાં છુપાયું છે, તે પાત્ર તંમારા
ધ્વજ કરતાં મોટું છે કે નાનું? નાનું તો સંભવી શકે નહિ,
કેમકે નાનું હોય તો ધ્વજના શરીરને તે છુપાવી-સંભાવી શકે નહિ.
તો જો તે પાત્ર ધ્વજ કરતાં મોટું હોય તો પછી ધ્વજ ચળદની
વ્યુત્પત્તિ સર્વેભ્યો શુદ્ધત્વાદ્ બ્રહ્મ । ઓરમ્ સ્વં બ્રહ્મ સર્વથો
મહાન્ હોવાથી તે ધ્વજનું નામ 'ધ્વજ' છે. અને તે આકાશ
પ્રમાણે સર્વ વ્યાપક છે એ મિથ્યા કરે છે, કેમકે આપના ધ્વજને
તો ટાંકનાર એક તેજોમય પાત્ર છે, જે ધ્વજના કરતાંયે મોટું
છે ! એટલે ધ્વજ પરિચિત્ત થઈ ગયો. ધ્વજ પરિચિત્ત થયો,
એ તો આપને અનુકૂળ આવી જાય એ હું જાણું છું; પણ

એટલાથી આપનો પિછો છુટવાનો નથી. એ પરિચ્છિન્ન ધ્વજનું તેનેમય પાત્ર કોણે બનાવ્યું ? ક્યારે બનાવ્યું ? કેટલા વખતમાં બની રહ્યું ? હાલ તે પાત્ર છે કે નહિ ? છે તો ક્યાં છે ? શામાંથી બનાવ્યું, અને તેમાં, ધ્વજનું, શરીર હાલ છુપાયું છે કે બહાર નીકળી ગયું છે ? બહાર નીકળ્યું તો ક્યારે નીકળ્યું અને ક્યાં ગયું ? આદિ સવાલો છે, જેના જવાબો આપનાથી કદિ આપી શકાવાના નથી.

ખરું, જેતાં દિરણમયેન પાત્રેણ એ મંત્ર તો રૂપકાલંકાર છે અને તેથી એ અર્થ નીકળી શકે કે દિરણ્ય-સોનાથી સત્યનું મુખ-સ્વરૂપ ઢંકાએલું છે અર્થાત્ સંસારમાં સત્ય ઉપર મુવર્ણ રાજ્ય કરે છે. પૈસાદાર જે કહે તે ખરું-સત્ય માનવામાં આવે છે. એ અર્થ થઇ શકે છે, જે અનુભવગમ્ય તથા તર્કયુક્ત છે. અને યોઽસ્તા વાદિત્યે પુરુષઃ એ મંત્રાર્હનો અર્થ આપ કહો છો તેમ ખરેખર 'સૂર્યમાં પુરુષ તે હું છું' એમ નથી. જે સૂર્યમાં પુરુષ છે એ આપ હો તો આપ સ્વયં ધ્વજ બની (આપને એ નવીન વેદાન્તવાદ ઇષ્ટ છે ? ઇષ્ટ હોય તો જણાવશો, જેથી તેની મે પરીક્ષા થઇ શકે) ગયા અને તેમ ન હોતો સૂર્યનો ધર્મ છે કે ગમે તેને બાળી મૂકે છે, પછી આપની પુરુષાકાર ગમે તે અને ગમે તેની આકૃતિ કેમ ન હોય ? પરંતુ એ મંત્રાર્હનો અર્થ તો આપ પણ આગળ જેમ જણાવો છો તેમ 'સૂર્યમંડળમાં વ્યાપ્ત અધિષ્ઠાના દેવને હાથર કલ્પો છે' તે અમુક અંશે ઠીક છે, પણ એથી સૂર્યને પ્રણામ કરવાનું ક્યાં આવે છે ? અને એ મંત્રથી મૂર્તિપ્રજ્ઞન વૈદિક દેવી રીતે તમે શિદ્ધ કરી શકો છો ? 'આદિત્ય' શબ્દ જેમ આપ ભૌતિક અર્થનું (આપના રાજ્દમાં

‘સંસારી પદાર્થ’નું) જ કેમ પ્રદણ કરે છે ? આદિત્ય શબ્દથી
પ્રાપ્તરત્ની કલ્પના આપને કેમ નથી આવતી ? જુઓ આદિત્ય
શબ્દથી પરમાત્માનું પ્રદણ ચાલે છે યથા—

તદેવાગ્નિ સ્તદાદિત્ય સ્તદ્વાયુસ્તદુચ્ચન્દ્રમાઃ ।

તદેવ શુભં તદ્ વ્રણ તા આપઃ સ પ્રજાપતિઃ ॥

યેતામ્તર ઉપનિષદ્ ૪-૨.

એ પરમાત્મા જ અગ્નિ, આદિત્ય, વાયુ, ચંદ્ર, શુક્ર (બ્રહ્મ-
શાક્તી, પવિત્ર) બ્રહ્મ, આપ અને પ્રજાપતિ આદિ નામોવાળો છે.
એટલે આપે જાણાવ્યું તેમ ‘ગાયત્રી મંત્રમાં સૂર્ય પ્રત્યે એવી
પ્રાર્થના છે કે તેઓ અમારી બુદ્ધિને સારા કામમાં ઝેરે.’ એ
પણ્ય યુક્ત નથી. કેમકે ગાયત્રી મંત્રમાં ક્યાંય સૂર્ય શબ્દ પડ્યો
નથી. હા, સચિત્તુઃ એ પદ્યન્ત શબ્દ છે. જેનો અર્થ સચિતાનું
એ થઈ શકે. પણ એ સચિતા શબ્દથી આપને ભૌતિક સૂર્યનું
પ્રદણ કરવામાં કંઈ પ્રમાણ નથી. ભૌતિક સૂર્ય જ્યાં હોવાથી
કાંઈની બુદ્ધિને સારા યા નકારા કામમાં જોડી શકે જ નહિ. પણ
સચિતા શબ્દનો ખાતવાર્થ તો સુનોત્યુત્પાદયતિ સર્વે જંગલ
સ સચિતા પરમેશ્વરઃ એજ થઈ શકે કે જેણે સર્વ જગત્
(સુ to create) ઉત્પન્ન કર્યું, તે પરમાત્માનું નામ સચિતા છે.
કેવળ ભૌતિક સૂર્યનું જ નામ સચિતા છે એમ નથી. એટલે
ગાયત્રી મંત્રમાં એ સચિતા પરમાત્માને પ્રાર્થના કરી છે કે બુદ્ધિને
સારા કામમાં ઝેરે. આ ગાયત્રી મંત્રમાં સચિતા શબ્દથી પરમા-
ત્મા અર્થ મારા ધરનો જ નથી આપના માન્ય બાબતકાર મહીધર
પણ તે જ અર્થ કરે છે. જુઓ :

યજુર્વેદનો અધ્યાય ૨, મં. ૩૫, જે ગાયત્રી મંત્ર છે, તે પર બાધ્ય કરતાં કહે છે :

‘તદિતિ પૃથ્વ્યે તસ્ય દેવસ્ય દ્યોતનાત્મકસ્ય સવિતુઃ પ્રેરકસ્યાન્તર્યામિણો વિજ્ઞાનાનન્દસ્યભાવસ્ય હિરણ્યગર્ભો-પાઘ્યવન્દિષ્ઠસ્ય યા આદિત્યાન્તરપુરુષસ્ય યા દ્રાક્ષણો વરેણ્ય ધરણીયં સર્વ્યઃ પ્રાર્થનીયં ભર્ગઃ સર્વપાપાનાં સર્વસંસારસ્ય ચ ભર્જનસમર્થતેજઃ સત્યજ્ઞાનાનન્દાદિવેદાન્તપ્રતિપાદ્યં યયં ધીમહિ ધ્યાયામઃ । ‘વીર્યં વૈ ભર્ગ’ इति श्रुतेः । यः सविता नोऽस्माकं धियः वृद्धीः कर्माणि या प्रचोदयात्प्र-कर्षेण चोदयति प्रेरयति तत्कर्मानुष्ठानाय ।’

સવિતા પૃથ્વાત્તાત્સવિતા પરસ્તાત્સવિતોચ્ચરાત્સવિતા-ધરાત્તાત ।

સવિતા નઃ સુચતુર્સર્વતાદિ સવિતાનોરાસર્તીદીર્ઘ માયુઃ॥

જે મંત્રનો સવિતા (આપના અર્થ મુજબ ભૌતિક સૂર્ય) પાછળ, આગળ, ઉપર, નીચે શું સર્વત્ર વ્યાપક છે? કેમકે આ મંત્રમાં સવિતાને આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે એમ સર્વત્ર જણાવ્યો છે તેનું શું કરશે? ભૌતિક સૂર્ય જે અર્થ સવિતા શબ્દનો લાઇ આ મંત્રની યથાર્થતા આપ કદિ જણાવી શકશે નહિ, પણ સવિતા વૈ સર્વસ્ય પ્રસવિતા । શતપથ. શબ્દથી જગદુત્પાદક લેશે તો તે સર્વવ્યાપક હોવાથી અર્થની સંગતિ લાગી જશે. સવિતા શબ્દનો અર્થ પરમેશ્વર આર્યસમાજીયોજ કરે છે એમ ધારશે નહિ. ઋગ્વેદ ૧૦-૯-૧૮૦-૧ ફક્તદ્રુહ મંત્રમાં સવિતા શબ્દનો અર્થ સાવાગ્યાય ૫મું સર્વરથ સ્વસ્વકર્મ-

સુપ્રેરફ:-સર્વને સ્વકર્મમાં પ્રેરનાર-કહે છે તે તેમનું જાણ્ય વાંચી ખાત્રી કરવું. આમ આપનો દાવો નીચલી તથા વરીષ્ટ એમ બેઉ તર્કની અદાલતોમાં હિટી જઈ નહીં રહે શાય છે તે આપ જાણી શકશો.

પ્રમાણ ૬.

વેદમાં ગણપતિપૂજન જણાવતાં શાસ્ત્રીજી ગણનાર્ત સ્વા ગણપતિ દ્વામદે એ યજુઃ ૨૩-૧૯નો મંત્રાંસ રજુ કરી ગણપતિનું આવાહન (ખેલાવવાનું) સિદ્ધ કરે છે !

શાસ્ત્રીજી ! આપને એક સવાલ છે. આ મંત્રમાં આવેલા ગણપતિ શબ્દથી આપ કેનું અર્થ કરો છો ? ગણપતિ વાચક ઇશ્વરનું કે દેવ ગણાતા શંકરસૂત્ર-પાર્વતીતનય, લંબોદર (સૂંઢવાળા, દુંદાળા ગણપતિ દાદા મોરીયા !)નું અર્થ કરો છો ? જો ‘મૂષકવાદન’ મહારાજ જે, સર્વ વિધ્નહર્તા ગણાય છે તેમનું અર્થ હોય તો શાસ્ત્રીજી અનેક વિકટ પ્રશ્નો આપની સામે ખડા થાય છે, જેનું સમાધાન આપ કરી શકવાના નથી, સિવાય કે વેદોની મિટ્ટી પક્ષીત કરો !

આપના આ મોઢકપ્રિય દેવ ઉત્પત્તિ થયા (અને આપના પુરાણ કહે છે કે તેઓ પાર્વતીના શરીર ઉપરના મેક્ષમાંથી ઉત્પન્ન કરાયા છે !) તે પૂર્વે વેદોમાંથી મૂર્તિપૂજન સિદ્ધ કરનારા આપના વડવાઓ કેનું પૂજન કરતા હતા ? અને જો ગણપતિનું પૂજન નેમની ઉત્પત્તિ પહેલાં ન થયું હોય તો ને તમામ કામો અમંગલ જ ગણાયાં હશે ને ? શંકરપાર્વતીના પરીણય વખતે દ્રુપદેવનું સ્થાપન કરાયું હતું ? ગણપતિ સર્વ વિધ્ન હર્તા છે તો તેમનું માથું ધારી છુટું ચવાનું છે એમ તે જાણતા

હતા કે નહિ ? ધડથી માથું છુટું થતાં પાછું મળવાનું નથી એમ તેમને ખબર હતી કે નહિ ? પોતા ઉપર ભયંકર વિધ્ન (ધડથી માથું છુટું થવાનું) આવી પડવાનું છે એ જાણતા હતા કે નહિ ? નહિ જાણતા હતા તો તેઓ સર્વજ્ઞ જ્ઞાના ? અને સર્વ વિધ્નહર્તા જ્ઞાના ? કદાચ ભવિષ્યકાળ જાણી ન શકે તો આપણે તેને માફ કરી શકીએ પણ જૂલકાળ પણ ન જાણી શકે તો તે 'દેવ' જ્ઞાના ? તેમનું માથું કાણુ અને કયાં લઈ ગયા તેની પણ તેમને ખબર ન પડી, કે આખરે શંકરને હાથીના અમ્મ્યાનું માથું કાપી ગણપતિના ધડ પર ચોંટાડી દેવાની વારી આવી ? આપા તો અનેક તર્કો ચર્ચા શકે, જેના ગણપતિને એક દેવ વિશેષ માનવાથી આપનાથી કદાચ ઉત્તરો આપી શકાય તેમ નથી, અને આપના આ ગણપત્યાદિ દેવો વેદો થયા પછી જ વેદો થયા છે એમ આપ માનો છો કે શું ? અન્યથા જેનું વર્ણન જેમાં હોય તે વર્ણનની પછી ઉત્પન્ન થયેલું હોયું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે, એટલે સૃષ્ટિની આદિમાં વેદો થયા એમ આપ નથી માનતા એમ સ્વીકારવું પડશે, અન્યથા આપના દેવવાચક નામોના આપ કરતા ભૌતિક અર્થોની સંગતિ આપ કદિ લગાડી શકવાના નથી એ નિશ્ચિત માનજો. એ દ્રષ્ટિએ તો વેદમાં વિશ્વામિત્ર, શંખા આદિ નામો આવે છે એટલે તેને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પછી જ વેદો થયા એમ જ આપે માનવું રહ્યું, અને તેમ માનો તો પછી આપમાં અને પાશ્વર્ય વેદોના દીકાકારોમાં વધુ અંતર નહિ રહે. એ સ્થિતિમાં આપ મૂકાઓ છો તેની કલ્પના શાસ્ત્રી મદારાજ ! આપને આવે છે કે નહિ ? આ તો 'લેને ગઈ પૂત ચોર ખો આઈ ખસમ' જેવી વિપરીત દશા તમારી થાય છે !! મતાવ્રદને વશ થઈ મૂર્તિપૂજન સિદ્ધ કરવા જતાં વેદોને જ તેની આપના-

ત્રિકતા, તેની અનાયનંતતામાંથી આપ ધોષ નાખો છો એ આપના જેવા પાત્કણુવર્ણમાં જન્મેલા અને વેદાનુયાયી ગણાતા સંસ્કૃત માટે યોગ્ય નથી ! ! !

આટલી આ પ્રસિદ્ધ મંત્ર ઉપર તો સ્વામી દયાનંદજીએ પોતાની ઋગ્વેદાન્તિભાષ્યભૂમિકામાં આપના ભાષ્યકાર મહીધરનો અશ્લીલ-બીભત્ત અર્થ ઉદ્ધૃત કરી આલોચના કરી છે, તે કૃપા કરી જોઈ જશો, તો આપને તેનો ખરો અર્થ જ્ઞાત થશે. એટલે આ મંત્ર પર વધુ ન લખતાં આપને પૂછવા માગું છું કે આપના મતાનુસાર કાન્યાયન સૂત્રાદિમાં અશ્વમેધ પ્રકરણમાં અશ્વમાં આનો વિનિયોગ કેમ છે, એટલે મરેલા ઘોડામાં ઇશ્વરનું આબ્દાન થાય છે; તેથી અહીં પણ ઇશ્વરનું આબ્દાન છે ! તો આપ કહેશો કે ઇશ્વર ક્યાં નથી, જેથી તેનું આપ આબ્દાન કરો છો ? ઇશ્વરને સર્વવ્યાપક માનતા હો (અને તેમ ન માને તો મેંકડો મંત્રો હું ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે તે સિદ્ધ કરતાં રજુ કરી શકીશ) તો આપ જ્યાં તેનું આબ્દાન કરવા માગો છો, ત્યાં તે હું નથી કે ત્યાં આવી શકે ? સર્વવ્યાપકને ક્યાંય ન હોવાપણું સંભવી શકે જ નહિ. તેને આવવું-આબ્દાન અને જવું-વિસર્જન હોય જ નહિ. તેની શક્તિને પણ ક્યાંય આવવા જવાનું હોય, નહિ; કેમકે તેની શક્તિ તેમાં સન્નિહિત હોવાથી તે પણ સર્વત્ર છે. આવવું-જવું-આબ્દાન-વિસર્જન કેવળ સાકાર માટેજ સંભવી શકે. એટલે ઇશ્વરનું આવાહન કરવાનું કહેવું એ કેવળ ધર્તિગ માત્ર અને અજ્ઞાનીઓને ધર્મને નામે હુંટવાની ડગગાજી વિના કર્યું નથી. વાસ્તવમાં ઇશ્વર ક્યાંય આવતો નથી (આપના આવાહનના ગમે તેટલા બઃગગાધ્યાયો ગગગાવવા છતાંય) તેમ ક્યાંય વિસર્જન થતો નથી; જો ખરેખર ઇશ્વરનું આપ આવાહન અને.

મૂર્તિ-મીમાંસા

વિસર્જન કરી શકે તો ઇશ્વર આપના હાથનું રંમકડું જ બની જાય. આપ અમુક અમુક બબડો એટલે નેત્રે બાપડાએ ફરજત્યાત આવવું જ રહ્યું, અને ત્યારે આપ અમુક બબડો એટલે તેણે વિસર્જન થવું જ રહ્યું. બલેને ને મૂર્તિમાંથી તેને નીકળવાનું મન ન હોય તોય ! એટલે આપ તો ઇશ્વરના પણ અધિષ્ઠાતા બન્યા ! ! ધન્ય શાસ્ત્રી મહારાજ, આપની પ્રતિભા અને ધન્ય આપની 'વેદાર્થ' કરવાની શૈલી ! ! ! જે વેદોને આપ પરમાત્માની વાણી માનો, તે વેદમંત્રોથી જ તેને જકડાઈ આવવું અને યજ્ઞો જવું રહ્યું ! એટલે ઇશ્વર પોતે જ પોતાની વાણીનો ગુલામ ! ! એટલુંજ નહિ પણ આપ જેવા આજ્ઞાન-વિસર્જન કરનારા સનાતનીઓને હિતવન્ન કરનાર, ઇશ્વર સ્વયં તમારા જેવા હિતપાલના અધિકાર નીચે આવી તમારી ઇચ્છાનુસાર આવે અને જાય એવો અયંકર પરાધિન ! ! ! કોઈ તટસ્થને એ કહ્યું જા જાણે અને ઇશ્વરનું અપમાન કરનારી ભાગે, પણ મૂર્તિપૂજકોનું નેથી ફવાદૂપ કરકવાનું નથી એ સમજી શકાય નેમ છે, કેમકે એ આવાહન-વિમર્જનની માયામળની પાછળ અનેક હેતુઓ છે, જે છોડી શક્યા જેવી તેમની ત્યાગવૃત્તિ નથી ! પણ મારો આ પ્રયાસ તેવા સ્વાર્થોએ માટે નથી, એ હું અગાઉ જણાવી ગયો છું. મૂર્તિપૂજનના તૂતને ચલાવનારાઓના પંજમમાંથી સામાન્ય જનતા બચે એ હેતુથી જ હું આ પ્રતિદલીલો રજુ કરું છું. આપ જો મરેલા ઘોડામાં પણ ઇશ્વરનું આવાહન કરી શકે છે તો આપના કોઈ નિકટના મંબધી યા જાતિબંધુને મરતાં આપે આટલી ઉમરમાં કદિ જોયા છે કે નહિ ? તે વખતે ડોક્ટરને ન બોલાવતાં તેના અસ્થિ-પિંજરમાંથી 'હેડી જતા પ્રાણપંખીનું' આવાહન કરી કેટલાકને સજીવન રાખ્યા છે ? તેનું એક લીસ્ટ કૃપા કરી ફરસદે બનાવી મોકલશે તો પછી

મૂર્તિ-મીમાંસા

ઇશ્વરના આવાહન વિસર્જનના આપના દાવા પર વધુ વિચાર
ગઇ શકશે. આપ ચેતનાસંયુક્ત શરીરમાંથી આત્મા જતા જીવને
એટલું પણ થોભાવી શકતા નથી, તો ઇશ્વર જે મારો, તમારો
અને આપણો સર્વેના વડવાઓનો પણ પિતા, તેને તમે આવાહન
કેમ કરી શકો ? ધારો કે એક મૂર્તિમાં ઇશ્વરનું આવાહન કરવાનો
બ્રહ્મકાંધ્યાય આપ શરૂ કરો, તે જ વખતે ને જ મૂર્તિમાંથી વિસ-
ર્જનનો બ્રહ્મકાંધ્યાય હું શરૂ કરું તો ઇશ્વરની શું દશા થાય ?
તેણે આવવું કે ન આવવું ? કેમકે બેઠે મંત્રોને તેણે વશ થવું
એવી આપની ઇશ્વર પર નાદિરચાહી છે તો તેણે શું કરવું ? તે
જાણાવશે ? આવાહન-વિસર્જનને નામે ઇશ્વરની દેવી દૂર કંઈ
થાય છે તે શાસ્ત્રીજી આપના જેવા વિદ્વાનો યદ્દ ન સમજે તો
સામાન્ય માણસોની શી ગતિ ? આહ, સ્વાર્થે કિમલ્લજઃ પ્રભો !

કદાચ આ મંત્રમાં ‘હ્રવામહે’ ક્રિયાપદ બેઠું શાસ્ત્રીજી તેનો
અર્થ આવાહન પરક કરતા હશે, પણ બે તેમ હોય તો તે આ
સ્થળે મદંતર ખોદું છે. અત્રે તેનો અર્થ સ્વીકાર કરીએ છીએ.
સ્તુતિ કરીએ છીએ એવો થાય છે. શાસ્ત્રીજી કહે છે કે “યતપથ
અને હાત્યાયન સૂત્રમાં અશ્વમેધ પ્રકરણમાં અશ્વમાં આનો વિનિ-
યોગ કર્યો છે.” પણ શાસ્ત્રીજીને એ ખબર છે કે નહિ કે યત-
પથમાં ‘અશ્વમેધ’નો શો અર્થ કર્યો છે ? જુઓ યતપથ.
૧૬-૨-૧૧-૧૪.

“પ્રજાપતિ૧૧ જમદગ્નિઃ સોઽશ્વમેધઃ”

તથા મંત્ર ૧૬માં “સાપ્તમશ્વમેધો યત જ્યોતિરેવ તદ્રાષ્ટે
દદ્યાતિ ॥” અર્થાત્ પ્રજાપતિ પરમાત્માને જ જમદગ્નિ કહે છે.
જાને એજ અશ્વમેધ છે. ‘અશ્વ’ નામ ઇશ્વરનું પણ છે. જુઓ :

શ્રુતિ-મીમાંસા

અશ્વો યત ईश्वरो वा अश्वः शतपथ १३-३-३-५.
 અને તેની વ્યુત્પત્તિ અનુસે વ્યાપ્નોતિ સર્વે જગત્ સોઽશ્વ-
 ईश्वरः જે સર્વ જગતને વ્યાપી રહે છે તે પરમેશ્વરનું નામ
 ‘અશ્વ’ છે, એ શાસ્ત્રીજીએ જાણવું રહ્યું. ‘અશ્વ’ એટલે ઘોડો
 એવો ભૌતિક અર્થ લેતાં તો આપના ભાષ્યકાર મહીધરે આ
 મંત્ર ઉપર લયંકર અત્યાચાર કરી યજમાન પત્નીનો સમાગમ
 અશ્વ સાથે કરાવ્યો છે ! આવા અસ્લિલતા પરક અર્થો વેદમંત્રના
 હોય કે ? શાસ્ત્રીજીએ કદાચ સમજીને જ આખો મંત્ર રજુ નથી
 કર્યો, એટલે મારે પણ વધુ વિસ્તારમાં જવું થોડું નથી, પણ
 એટલું રપજ છે કે ઉપર રજુ કરેલા શતપથ વચ્ચનાનુસાર અશ્વ-
 મેધનો અર્થ પરમેશ્વર અથવા રાષ્ટ્ર થાય છે. અશ્વ એટલે ઘોડો
 અને તેનો ‘મેધ’ એટલે કાપીને હવનમાં નાખવો એમ હરગીઝ
 હરગીઝ અર્થ અહીં થતો જ નથી એ શતપથની સાક્ષીએ મે-
 સિદ્ધ કર્યું છે. અસ્તુ !

પ્રમાણ ૭.

तं यक्षं बह्विषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

ते न देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्चये ॥ ૫૭. ૩૧-૯

શાસ્ત્રીજી આ મંત્ર રજુ કરી કદ્રમાવે છે કે ‘સૃષ્ટિના આરંભમાં
 પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા યજ્ઞપુરુષ (વિષ્ણુ)નું સૃષ્ટિરચયિતા પ્રજાપતિ
 અને મંત્રદૃષ્ટા ઋષિઓએ માનસિક યજ્ઞમાં પૂજન કર્યું.’

એક વખત શાસ્ત્રીજી કહે છે નેમ ધારો કે આ અર્થ
 બરાબર છે એમ માની લઈએ તો પણ ક્લિત એટલું થાય છે કે
 ‘માનસિક યજ્ઞમાં પૂજન કર્યું.’ પણ એ માનસિક યજ્ઞમાં પૂજન
 કર્યું એટલે શું ? અને માનસિક યજ્ઞમાં પૂજન કેવી રીતે કર્યું ?

મૂર્તિ-મીમાંસા

માનસિક યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ પૂજન (શાસ્ત્રીજીનું અભિલેખિત છે ને ધૂપ-નૈવેદ્ય આદિ યુક્ત પૂજન) કેવી રીતે શક્ય હોઈ શકે ? હા, માનસિક યજ્ઞનું પૂજન પણ માનસિક તો સંભવી શકે. અને પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ. પણ માનસિક યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ પૂજન અઘટિન અને અશક્ય છે એ સામાન્ય વાત છે. પણ શાસ્ત્રીજી કહે છે તે અર્થ બરાબર નથી. 'યજ્ઞ પુરુષ'થી શાસ્ત્રીજી 'વિધ્ય'નું પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને કોઈ આધાર નથી. તે કેવળ શાસ્ત્રીજીને મૂર્તિપૂજન સિદ્ધ કરવાની નાસાવેલીથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પના માત્ર છે. અહીં તો યજ્ઞ પુરુષનો અર્થ પૂજનીય પરમાત્મા એવો થાય છે, પુરાણોએ કલ્પેલો વિધ્ય અહીં અભિલેખિત નથી.

અહીં શાસ્ત્રીજી જાતમનો અર્થ 'ઉત્પન્ન થયેલા' એવા ક્રિયાપરક કહે છે તે યુક્ત નથી. કેમકે શાસ્ત્રીજીનો અર્થ માનીએ તો તો પરમાત્મા ઉત્પન્ન થનારો બને, જે વેદોના ઋજ, ઋતા-ચનન્ત, અકાસ, આદિ વિશેષણોથી યુક્ત નથી. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે નાશ પણ પામે અને પરમાત્મા તો અવિનાશી અનેક વેદાનુકૂલ શાસ્ત્રોમાં તથા વેદોમાં ઠેર ઠેર વર્ણવ્યા છે. પણ જાતમ એ શબ્દ પુરુષ એ શબ્દનું ક્રિયાવિશેષણ માનવાથી તેનો અર્થ 'વિદ્યમાન' એ અર્થ થઈ શકે જે સર્વથા આ વેદમંત્રમાં ઉપયુક્ત અને અનુકૂળ છે. અથવા જાતમનો અર્થ 'પ્રસિદ્ધ થઈ શકે' છે. તે અર્થ પણ અત્રે ઘટી શકે તેમ છે. એટલે કે યજ્ઞ પરુષ-

(સાધ્યા:) જ્ઞાની લોકોને તથા (દેવા:) વિદ્વાનોને અને ઋષિ-
જોને ઉપદેશ કર્યો, તેઓ તે પરમાત્માને સ્તુતિ, પ્રાર્થનોપાસના
દ્વારા પૂજન કરે છે. આ મંત્રનો એ સરલાર્થ છે. દેવા: એ
શબ્દનો અર્થ વિદ્વાનો એમ થાય છે. તેમાં શતપથ બ્રાહ્મણનું
૩-૭ પ્રમાણું પણ છે કે વિદ્વાસોદિદેવાઃ અર્થાત્ વિદ્વાનો
એ જ દેવો છે. શાસ્ત્રીજીએ આ મંત્રને વ્યર્થ ઉપસ્થિત કર્યો છે,
તેનાથી તેમનો કશો અર્થ સરી શકતો નથી. વેદમંત્રોમાંના શબ્દો
અથવા ક્રિયાપદોને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો તથા ક્રિયાપદોના
અર્થો પહેરાવવા એ વેદાર્થની રીત નથી. હા, ભાંડારકરનાં એ
પુસ્તકો અથવા કૌમુદી ભણી કાંઈ ભાષાંતર-શબ્દાર્થ કરે એ
જુદી રીત છે. પણ એથી વેદાર્થનું તાત્પર્ય-રહસ્ય તેને કદિ
સમજાય નહિ એમ વેદોના અભ્યાસી વિદ્વાનોનું કથન છે. ખરું
જોતાં એ રીતે અર્થ કરવા પ્રયાસ કરવો એ ભાષાંતર કરતાં માટે
દાસ્યારૂપ અને ધૃષ્ટતાભર્યું છે.

પ્રમાણ ૮.

અદો યદ્વાચ પ્લવતે સિન્ધોઃ પારે અપૂરુપમ્ ।

તદા રમસ્ય દુર્ગદ્વસ્તેન ગચ્છ પરસ્તરમ્ ॥

અ. ૮-૮-૧૩.

શાસ્ત્રીજી આનો અર્થ જણાવે છે:—‘તે જે સમુદ્રના કિનારા
ઉપર અલૌકિક દાદુ અર્થાત્ લાકડાની મૂર્તિ જગન્નાથજી
છે, દુર્ગદ્વ એટલે કૃષ્ટથી મળી શકે તેવી તે મૂર્તિની ઉપાસના
કરનારને પરમપદ મળે છે. આ મંત્રોમાં વિષ્ણુની પૂજા છે.’

આ પ્રગાઠ (૧) વિદ્વાતાના બળે શાસ્ત્રીજી આર્યસમાજ સાથે
વેદોમાંથી મૂર્તિપૂજા મિલ્લ કરવા નીકળ્યા છે! અંગ્રેજોમાં એક

માનસિક યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ પૂજન (શાસ્ત્રીજીનું) અલિલ્લપિત છે ને પૂપ-નૈવેદ્ય આદિ યુક્ત પૂજન) કેવી રીતે શક્ય હોય શકે ? હા, માનસિક યજ્ઞનું પૂજન પણ માનસિક તો મંત્રાવી શકે. અને પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ. પણ માનસિક યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ પૂજન અધરિત અને અશક્ય છે એ સામાન્ય વાત છે. પણ શાસ્ત્રીજી કહે છે તે અર્થ બરાબર નથી. ‘યજ્ઞ પુરુષ’થી શાસ્ત્રીજી ‘વિધ્ય’નું અર્થ્ય કરે છે, તેને કાંઈ આધાર નથી. તે કેવળ શાસ્ત્રીજીને મુર્તિપૂજન સિદ્ધ કરવાની નાકાવેલીથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પના માત્ર છે. અહીં તો યજ્ઞ પુરુષનો અર્થ ‘પૂજનીય પરમાત્મા’ એવો થાય છે, પુરાણોએ કલ્પેલો વિધ્ય અહીં અલિલ્લપિત નથી.

અહીં શાસ્ત્રીજી જાતમનો અર્થ ‘ઉત્પન્ન થયેલા’ એવા ક્રિયાપરક કરે છે તે યુક્ત નથી. કમંકે શાસ્ત્રીજીનો અર્થ માનીએ તો તો પરમાત્મા ઉત્પન્ન થનારા અને, જે વેદોના સજ્જ, અના-ચનન્ત, સકાય, આદિ વિશેષણોથી યુક્ત નથી. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે નાશ પણ પામે અને પરમાત્મા તો અવિનાશી અનેક વેદાનુકૂલ શાસ્ત્રોમાં તથા વેદોમાં ઠેર ઠેર વર્ણવ્યો છે. પણ જાતમ્ એ શબ્દ પુરુષ એ શબ્દનું ક્રિયાવિશેષણ માનવાથી તેનો અર્થ ‘વિદ્યમાન’ એ અર્થ થઈ શકે જે સર્વથા આ વેદમંત્રમાં ઉપયુક્ત અને અનુકૂળ છે. અથવા જાતમનો અર્થ ‘પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે. તે અર્થ પણ અગે ઘટી શકે તેમ છે. એટલે કે યજ્ઞ પુરુષ-પવિત્ર પરમાત્મા અગ્રતઃ જાતમ્ સર્વથી પૂર્વ વિદ્યમાન છે અથવા સર્વથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ છે. તેની (બર્હિષિ) અંતઃકરણમાં (જેને શાસ્ત્રીજી ‘માનસિક યજ્ઞ’ કહે છે) જે (મૌક્ષન્) ઉપાસના કરે છે તે તેના ભક્ત છે, એમ ઉપદેશ છે. તે પરમેશ્વરે વેદોદ્ધાર

મૂર્તિ-મીમાંસા

(સાધ્યા:) જ્ઞાની લોકોને તથા (દિવા:) વિદ્વાનોને અને ઋષિ-
ઓને ઉપદેશ કર્યો, તેઓ તે પરમાત્માને સ્તુતિ, પ્રાર્થનાપાસના
દ્વારા પૂજન કરે છે. આ મંત્રનો એ સરલાર્થ છે. 'દિવા:' એ
શબ્દનો અર્થ વિદ્વાનો એમ થાય છે. તેમાં સતપથ બ્રાહ્મણનું
૩-૭ પ્રમાણ પણ છે કે **વિદ્વાસોદિદેવા:** અર્થાત્ વિદ્વાનો
એ જ દેવો છે. શાસ્ત્રીજીએ આ મંત્રને બ્યર્થ ઉપરિચિત કર્યો છે,
તેનાથી તેમનો કોયો અર્થ સરી શકતો નથી. વેદમંત્રોમાંના શબ્દો
અથવા ક્રિયાપદોને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો તથા ક્રિયાપદોના
અર્થો પહેરાવવા એ વેદાર્થની રીત નથી. હા, ભાંડારકરનાં એ
પુસ્તકો અથવા કૌમુદી બણી કોષ ભાષાંતર-શબ્દાર્થ કરે એ
જુદી રીત છે. પણ એથી વેદાર્થનું તાત્પર્ય-રહસ્ય તેને કદિ
સમજાય નહિ એમ વેદોના અભ્યાસી વિદ્વાનોનું કથન છે. ખરું
જોતાં એ રીતે અર્થ કરવા પ્રયાસ કરવો એ ભાષાંતર કર્તા માટે
હાસ્યાર્પદ અને ધૃષ્ટતાભર્યું છે.

પ્રમાણ ૮.

अदो यद्वाय प्लवते सिन्धोः पारे अपूरयम् ।

तदा रभस्य दुर्णहस्तेन गच्छ परस्तरम् ॥

અ. ૮-૮-૧૩.

શાસ્ત્રીજી આનો અર્થ જણાવે છે:-'તે જે સમુદ્રના કિનારા
ઉપર અલૌકિક દાર અર્થાત્ લાકડાની મૂર્તિ જગન્નાથજી
છે, દુર્ણહ એટલે કષ્ટથી મળી શકે તેવી તે મૂર્તિની ઉપાસના
કરનારને પરમપદ મળે છે. આ મંત્રોમાં વિધ્યુતી પૂજા છે.'

આ પ્રગાઠ (I) વિદ્વાતાના બળે શાસ્ત્રીજી આર્યસમાજ સાથે
વેદોમાંથી મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવા નીકળ્યા છે! અંગ્રેજીમાં એક

—અહપશ્રુતથી વેદ ડરે છે કે એ મને મારશે ! આપે જે અર્થ કયો તેથી તો ખરેખર વેદ આપનાથી જરૂર ડરતા હશે ! અંધશ્રદ્ધા અને મિથ્યાગ્રહને પણ જે કંઈ હદ-મર્યાદા હોત તો કેવું સારું ! ના, હંત !!

આ મંત્રના બે અર્થો સાયણાચાર્યે કર્યા છે અને તેમાં પ્રથમ અર્થમાં યદ્વારુદારુમયં પુરુષોત્તમાલ્યં દેવતા શરીરમ્ એમ જણાવ્યું છે. પણ એ અર્થ શ્રી. સાયણાચાર્યનો ખુદ બખુદ પ્રકરણ વિરુદ્ધ છે. કેમકે એ જ અષ્ટકના ત્રયોદશ વર્ગની અવતરણિકામાં શ્રી. સાયણાચાર્ય પોતે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે इदं सूक्तं अश्वीनाशकरं तत्राद्योपान्त्ययोः तादृशोर्थ एव देवता द्वितीया तृतीये ब्राह्मणस्पत्ये, पंचमी वैश्वदेवः વગેરે. એટલે આ પાંચ મંત્રનું સૂક્ત શ્રી. સાયણના મતે પણ અશ્વિનાશકર-ગણીબાઈને નારા કરનારું છે અને દ્વિતીયા-તૃતીયાને બ્રહ્મણરૂપિત દેવતા છે વગેરે તેમાં પ્રથમ મંત્ર અરાયી કાળે આદિનો અર્થ શ્રી. સાયણાચાર્ય તે અરાયિ અદાયિનિ દાન વિરોધિનિ.....સદાનોનુયે સર્વદા આક્રોશ કારિણિ દુર્ભિક્ષાધિયતે ! ગિરીં પર્વતં નિર્જનદેશં ગચ્છ અસ્માન્ માના-ચિષ્ઠાઃ અર્થાત્ હે દાનવિદેહિનિ !.....સદા આક્રોશ કરનારી હે દુર્ભિક્ષની અધિ દેવતે ! પર્વતમાં જ-નિર્જન દેશમાં જ, પણ અમને મીડા કર નહિ. આદિ આ મંત્ર પણ અશ્વિનાશ કર છે.

બીજો મંત્ર ચત્તોદતશ્વચ્ચામુત્તઃ એ મંત્ર ઉપર પણ બાબ્બ કરતાં શ્રી. સાયણાચાર્ય લખે છે 'સા અલક્ષ્મીઃ હતોઽસ્માલ્લોકાત્.....ઋણાનિ ગર્મજાતાનિ સર્વાસામોપધીનામંકુરાણિ

મૂર્તિ-ગીમાંસા

ઉપર જણાવી ગયા મુજબ શ્રી. સાયણાચાર્યને મતે પણ જે સૂક્તમાં આ મંત્ર છે. તે સૂક્તમાં અશ્વી-દરિદ્રતાને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે અને તેમાં આ મંત્ર છે. ત્યાં આપના જગન્નાથજીની ગંધ પણ નથી આવતી તો તેની મૂર્તિ તથા પૂજાની નો વાત જ ક્યાં કરવી ? જુઓ શ્રી. સાયણાચાર્ય આ મંત્ર પર, લાખ કરતાં સ્વયં બીજો અર્થ જણાવે છે કે:-

हे दुर्द्धण अलक्ष्मी (निर्धनता इतियायत्) सिन्धोः
पारे समुद्रपर्वतानं प्रान्ते अपुरुषं पुरुषैर्वर्जितम् वियुक्तम्
अदः अस्मत्तो दूर देशे वर्तमानं यद् दारु दारुमयीनौः
प्लवते तद्दारु आरभस्व परिगृहाण गृहीत्या च तेन
दारुणा परस्तरम् अतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिनो प्रेरिता
सती द्वीपांतरं गच्छ ।

આમાં સાયણાચાર્ય જણાવે છે કે હે દરિદ્રતા-નિર્ધનતા ! સમુદ્ર પર જે લાકડાની નૌકા છે, તે લઇને તું દ્વીપાંતરમાં જાં ! શ્રી. સાયણાચાર્ય અંગે 'દારુ'નો અર્થ નૌકા કરે છે, નહિ કે લાકડાની જગન્નાથની મૂર્તિ ! પણ નિર્ધનતા એ ખરું જોતાં કાંઈ એતન પદાર્થ નથી. એટલે નિર્ધનતાને દૂર કરવા નૌકા વગેરેમાં બેસી સમુદ્ર પાર જવું એ અર્થનો લાવ આમાંથી નીકળતાં આ મંત્ર મૂર્તિપૂજા પરકે સિદ્ધ ન થતાં પરદેશગમન સિદ્ધ કરનાર બની જાય છે ! એટલે શાસ્ત્રીજીને તો આમાં લેવાના દેવા પડશે એ ધ્યાન રાખે !! શાસ્ત્રીજી ! વેદોને નામે આવી સ્વપર-પ્રતારણા ક્યાં સુધી આ જમાનામાં ચાલી શકશે ? વેદોને નામે ફાવે તેમ જાણી મારવું અને લોકો તે કબુલ કરે એ રાખના પહોડ રાખે મયા તે સમજાવે. ફાવે તો સ્વામી દયાનંદ

યા દુર્ભિક્ષાધિદેવતા આરુપી આદંત્રી મઘતી.....તાં દે
ગ્રહણસ્પતે !.....ઉદ્ધવન્ અસ્માત્સ્થાનાત્ ઉન્દમયન્ ઇતિ
ગચ્છ ।

આ મંત્ર ભાષ્યમાં પણ શ્રી. સાયણ દુર્ભિક્ષાધિદેવતા-અલ-
ક્ષમીને દૂર કરવાનું જણાવે છે. પછી ત્રીજો મંત્ર અદોયદ્વારનો
આવે છે, જે શાસ્ત્રીજીએ રજુ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ અર્થ, પ્રક-
રણ બાદ શ્રી. સાયણાચાર્યે કર્યો છે. જે અયોગ્ય અને અગ્રા-
ર્ય છે; પણ એ એમના ખ્યાલમાં હોવાથી જ તેમણે બીજો અર્થ
જે અલક્ષમી વિશે નીચે ઉદ્ધૃત કરે છું, તે કર્યો છે. એટલે શ્રી.
સાયણાચાર્ય પ્રમાણે આ મંત્રનો અર્થ અલક્ષમી પરક જ છે, જે
પ્રકરણાનુકૂલ છે. અતઃ આમાંથી લાકડાની દેવતા વિશેષતઃ મૂર્તિ-
પરક અર્થ કરવો તે સર્વથા વેદમંત્રનો અનર્થ હોઈ પ્રકરણ
વિરુદ્ધ વાત છે. અતઃ આ મંત્ર સાથે લાકડાની મૂર્તિ કે જગ-
ન્નાથજીની મૂર્તિને કશો સંબંધ નથી. અને શાસ્ત્રીજી શ્રી. સાય-
ણાચાર્યનો આ મંત્રનો અલક્ષમી પરકનો અર્થ ન જાણે એ
સંભવિત નથી; પણ તેમ છતાંયે તેમને તો વેદમંત્રોથી મૂર્તિપૂજન
મિદ્ધ કરવાની ધૂન છે, એટલે સાયણાચાર્યના પ્રથમ પ્રકરણ
વિરુદ્ધના અર્થને જોરે આ મંત્ર રજુ કર્યો. પણ ચતુર્થ મંત્ર
સુદ્ધા અલક્ષમી પરક હોઈ પૂર્વાપરની સંગતિ તથા શ્રી. સાયણા-
ચાર્યની અવતરણિકા જોતાં શાસ્ત્રીજીની આ ચાલાકી પણ પકડાઈ
જાય છે અને ફલતઃ આ મંત્રમાંથી મૂર્તિપૂજન કાઢી રીતે મિદ્ધ
ચાલ શકતું જ નથી. એ વિદ્વાન-લોકોથી અગમ્ય રહી શકે તેમ
નથી. વેદમંત્રો સાથે આવી જ ચાલાકી કરવાની શાસ્ત્રીને રેવ
પડી હોય એમ જ લાગે છે. વિદ્વાંસ યથ પ્રમાણ મય

મૂર્તિ-મીમાંસા

ઉપર જણાવી ગયા મુજબ શ્રી. સાયણાચાર્યને મતે પણ જે સૂક્તમાં આ મંત્ર છે, તે સૂક્તમાં અશ્વી-દરિદ્રતાને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે અને તેમાં આ મંત્ર છે. ત્યાં આપના જમ-નાથજીની ગંધ પણ નથી આવતી તો તેની મૂર્તિ તથા પૂજની નો વાત જ ક્યાં કરવી? જુઓ શ્રી. સાયણાચાર્ય આ મંત્ર પર લાખ્ય કરતાં સ્વયં બીજો અર્થ જણાવે છે કે:-

हे दुर्द्वेण अलक्ष्मी (निर्धनता इतियावत्) सिन्धोः
पारे समुद्रपरतीरं प्रान्ते अपुरुषं पुरुषैर्यजितम् धियुक्तम्
अदः अस्मत्तो दूर देशे वर्तमानं यद् दारु दारुमयीनोः
प्लवते तद्दारु आरभस्व परिगृहाण गृहीत्या च तेन
दारुणा परस्तरम् अतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिनो प्रेरिता
सती द्वीपांतरं गच्छ ।

આમાં સાયણાચાર્ય જણાવે છે કે હે દરિદ્રતા-નિર્ધનતા ! સમુદ્ર પર જે લાકડાની નૌકા છે, તે લઈને તું દ્વીપાંતરમાં જા ! શ્રી. સાયણાચાર્ય અંગે 'દાર'નો અર્થ નૌકા કરે છે, નહિ કે લાકડાની જમ-નાથની મૂર્તિ ! પણ નિર્ધનતા એ ખરું જોતાં કંઈ ચેતન પદાર્થ નથી. એટલે નિર્ધનતાને દૂર કરવા નૌકા વગેરેમાં બેસી સમુદ્ર પાર જવું એ અર્થનો લાભ આમાંથી નીકળતાં આ મંત્ર મૂર્તિપૂજ પરકે સિદ્ધ ન થતાં પરદેશગમન સિદ્ધ કરનાર જની જાણ છે ! એટલે શાસ્ત્રીજીને તો આમાં લેવાના દેવા પડશે એ ધ્યાન રાખે !! શાસ્ત્રીજી ! વેદોને નામે આવી સ્વપર-પ્રતારણા ક્યાં મુઠી આ જમાનામાં ચાલી શકશે ? વેદોને નામે કાવે તેમ ગાશી મારવું અને લોકો તે કથુબ કરે એ રાષ્ટ્રના પહાડ રાત્રે ગયા તે સમજાવે. દવે તો સ્વામી દયાનંદ

પ્રગટાવેલ સત્ય જ્ઞાનનો મૂર્ચોદય ચર્મ સુકયો છે અને પૌરાણિકા-
એ જન્માવેલ અજ્ઞાન-તિમિર રસ્તો માપી રહેલ છે, તેને વધુ
વાર પાછું વાળી રાખી શકે તેમ નથી એ નક્કી માનજો.

શાસ્ત્રીજી વિષ્ણુનો અર્થ જગન્નાથજીની લાકડાની મૂર્તિ બને
માને, તેમના માન્ય સાયણાચાર્યજી તો 'વિષ્ણુ શબ્દથી સર્વવ્યા-
પક પરમાત્માને માને છે અસ્યદુમોતુઃ એ ઋગ્વેદ ૪-૨૮-૭
ના મંત્રમાં સાયણાચાર્યજી લાખ્ય કરતાં કહે છે. વિષ્ણુઃ
સર્વસ્ય જગતોવ્યાપકઃ' અર્થાત્ વિષ્ણુ એટલે સર્વ જગતમાં
વ્યાપક પરમાત્મા. બોલો શાસ્ત્રીજી, દવે વિષ્ણુ શબ્દ પરમાત્મા-
નો જ વાચક છે, એમ અમે કહીએ તો તમે દોષ દેશો નહિ.
આપના સાયણાચાર્યજીને પણ તે અર્થ સંમત છે, તે ઉપસા
વેદમંત્રના તેમના લાખ્યથી સિદ્ધ છે. તેમ છતાંય તે પણ આપને
માન્ય ન હોય તો ખુશીથી લાકડાની આપને કહેવે-તેવી નાની યા
મોટી મૂર્તિ ગળે લટકાવી ફર્યા કરશો, મને વાંધો નથી.

પ્રમાણ ૯

શાસ્ત્રીજી આગળ જણાવે છે કે "વેદમાં પ્રતિમા શબ્દ
ક્યાંક ક્યાંક દેવપ્રતિમા અથવા ઇશ્વરપ્રતિમા અર્થમાં છે, અને
ક્યાંક ઉપમા અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. જેમકે કૃષ્ણ યજુર્વેદ તૈત્તિરીયા-
રણ્યક ૪ પ્ર. મા. ૫ અનુવાકમાં મા અસિ પ્રમા અસિ પ્રતિમા
અસિ.....જેથી ઇશ્વર યજ્ઞરૂપ છે એમ કહેવાય છે."

મૂર્તિ-મીમાંસા

ગયું છે કે શાસ્ત્રીજીએ ત્યાં એ શબ્દનો જડમૂર્તિ પરકે અર્થ કર્યો છે, તે અગ્યાર્થ હોઈ વેદમંત્રના વિષયથી પર હોવાનું વાંચકાના ધ્યાનમાં દર્શો. ઉપદ્રા તૈતિરીયારણ્યકનું મા અસિ પ્રમા અસિ પ્રતિમા અસિ પ્રમાણ રણુ કરી પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ કરવા એટલું કરી છે. પણ અત્રે માનો અર્થ માપવું to measure, પ્રમાનો અર્થ યથાર્થ જ્ઞાન-સત્યજ્ઞાન થાય છે. પ્રમાનો અર્થ પ્રમાણ પણ થાય છે. યથા :

સાયણો યદિ લેદક્ષો દયાનન્દો નેતિ કા પ્રમા ?

તથા પ્રતિમાનો અર્થ ઉપમા પ્રતિમાન અથવા પ્રતિનિધિ પણ થાય છે. શ્રી. મહીધરે યજુર્વેદ ૧૫-૬૫માં પ્રતિમાનો અર્થ પ્રતિનિધિ તથા પ્રતિમાન કર્યો છે. સહસ્ત્રસ્ય પ્રતિમા અસિમા દક્ષરેણો માપક-પ્રતિમા તે પરમાત્મા છે એ અર્થમાં પ્રતિમા શબ્દ આવ્યો છે, મૂર્તિ અર્થમાં નહિ. શાસ્ત્રીજીના કહેવા પ્રમાણે મા અસિ પ્રમા અસિવાળા પ્રમાણમાં “મહાવીરને ઇશ્વરની પ્રતિમા કહીને વર્ણન કર્યું” હોય તો હું પૂછું છું કે એ ‘મહાવીર’ કોણ છે ? મહાવીર ગૌતમ કે કોઈ મહાવીર પુરુષ છે ? જો વર્તમાન-મહાવીર અભિવ્યક્તિ હોય તો શાસ્ત્રીજી જણાવે કે તેઓ મહાવીર-ગૌતમને ઇશ્વરની પ્રતિમા-મૂર્તિ માની તેની પૂજા કરે છે કે નહિ ? અને મહાવીરનો ઉપદેશોત્તર જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે કે નહિ ? યા ‘મહાવીર’ એ કોઈ અન્ય ચીજ છે, એ વિષે દબે પછી યથાર્થતા તેનું વિવેચન આવશે. પણ આ અંધજે શાસ્ત્રીજી-જો મહાવીરથી કોઈ યજ્ઞવિધિ કેવળું ચલણ કરવા માગતા હોય તો તેમના માન્ય ભાષ્યકાર શ્રી. મહીધરે યજુર્વેદના અધ્યાય ૩૬ તથા ૩૭માં (મહાવીર) વર્ણન કર્યું છે

અને અં ૩૭, મંત્ર ૧૧ પર વિવેચન કરતાં મહાવીરની ભારે શક્તિ (1)નું ચિત્રણ કર્યું છે કે હે રજત (ચાંદી) નું મહાવીરનું રાક્ષસોથી રક્ષણ કરે । યથા—

“ રાક્ષસાત્ મહાવીર હે રજત ત્વં પાહિ રક્ષત । દેવા રાક્ષસેભ્યો ભીતાઃ સન્તો યશ્વરક્ષાર્થ મગ્નેરાત્યં રજત રક્ષસાં ઘાતાય સ્વરે (સીકતાન્તરૂપગૂદતીત્યર્થઃ) નિદ્રધુઃ । અથ ચ પૃથિવી મહાવીરપાકેઽગ્નેર્મૌતા તતોઽસૌ મા દહ્ય-તામિતિ રજતં સ્વરેઽન્તર્હિતમિતિ શ્રુતૌ કથા ”

આવા મહાવીરને શાસ્ત્રીજી કદાચ દેવ માની પૂજે તેમાં તેનું કલ્યાણ શું વળવાનું ? જો દેવ ખુદ રાક્ષસોથી કરે અને જેનું રક્ષણ રજત કરે એ દેવમાં તે શું દેવન બન્યું હશે ? વાચકોએ વધુ વિચારી લેવું.

પ્રમાણ ૧૦.

શતપથનું અથૈતમાત્મનઃ પ્રતિમામ સૂજત યદ્યજ્ઞસ્તસ્મા-દાદુઃ પ્રજાપતિર્યજઃ ઇત્યાદિ પ્રમાણ રજુ કરી શાસ્ત્રીજી કહે છે કે ઇશ્વર પોતાની પ્રતિમા યજ્ઞને નામે ઉત્પન્ન કરી । એ તો ફક્ત ધોરણના વિદ્યાર્થીનો અર્થ થયો ! વેદજ્ઞ પંડિતનો નહિ !! પણ ખરી રીતે જોતાં એ યજ્ઞપ્રકરણ છે અને તેમાં અક્ષંદાર વપરાયો છે. એટલે એનો અર્થ યજ્ઞ એ ઇશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે એમ સમજો અથવા યજ્ઞ એ ઇશ્વર સ્વરૂપ છે એમ સમજો. પણ નેથી એમ તો ન જ બની શકે કે ઇશ્વર યજ્ઞ રૂપે સ્વયં પેદા થયો યા તો પોતાની પ્રતિમા ઉત્પન્ન કરી ! એ અક્ષંદાર જો શાસ્ત્રીજી ન માનતા હોય તો નીચલા છાંદોગ્ય ૩-૧૬-૧ના આ પ્રમાણનો ખુલાસો કરે—

પુરુષોવાચ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિંશતિઃ ચર્પાણિ તત્પ્રાતઃ સવનમ્ આમાં પુરુષને યજ્ઞ કહ્યો છે. એટલે શું આથી શાસ્ત્રીજી કોઈ મુસ્લિમને યજ્ઞ માની તેને પૂજવા મંડી જશે ? પણ અહીં તો શાસ્ત્રીજી કંઈ દેશે કે અહીં પુરુષને યજ્ઞ આલંકારિક ભાષામાં કહ્યો છે, તે જ મારે પણ શાસ્ત્રીજીને જવાબ છે કે શતપથના જે પ્રમાણે આપના ચર્યાપત્રમાં આપે રજુ કર્યા છે, ત્યાં ત્યાં પ્રગ્નપતિ અને યજ્ઞ એ આલંકારિક ભાષામાં વપરાયા છે, જેનું તાત્વિક બુદ્ધિથી તાત્પર્ય કાઢવું એ કર્તવ્ય છે. કેવળ ન્યાં ત્યાં શબ્દાર્થને વળગી રહેવું એ વિદ્વાનોને જાજવું નથી.

શાસ્ત્રીજી પ્રતિમાનો અર્થ ઉપમા પણ હોવાનું સ્વીકારે છે, તો તે અર્થ શતપથના આ વચનમાં કેમ માનતા નથી ? ખેર, શાસ્ત્રીજી માને કે ન માને તેની સાથે મને નિસ્પત નથી. પણ વાચકોના જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રીજીએ ઉદ્ધૃત કરેલું પ્રમાણ આલંકારિક છે, એ સિદ્ધ કરવા નીચે શતપથનું એ જ પ્રમાણ પૂર્વાપર સાથે રજુ કરું છું:—

શતપથ ૧૧-૧-૮-૧.

ઉમ્ભયે પ્રાજાપત્યાઃ પસ્પૃધિરે તતોઽસુરા અતિમાનેનૈવ ફસ્મિન્નુ વયં જુહુયામેતિ સ્વેસ્વેવાસ્યેષુ જુહ્વતદ્વેરુ સ્તેઽતિ માનેનૈવપરાવભૂવુસ્તસ્માન્નાતિમન્યેત્ । અથ દેવાઃ । અન્યોઽન્યસ્મિન્નેવ જુહ્વતદ્વેરુસ્તેભ્યઃ પ્રજાપતિ રાત્માનં પ્રવદૌ । યજ્ઞોદૈષામાસ । યજ્ઞો હિ દેવાનામન્નમ્ । સ દેવેભ્ય આત્માનં પ્રદાય । અથત માત્મનઃ પ્રતિમામસૃજત યદ્યજ્ઞં તસ્માદાહુઃ પ્રજાપતિર્યજ્ઞ इत्यात्मनो त्येतं प्रतिमामसृजत ॥

એનો ભાવાર્થ એ છે કે દેવો અને અમુરો એ બેઉ પ્રજાપતિના પુત્રો હતા તે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. તેમાં અમુરો અતિ ગર્વિષ્ઠ હોવાથી ‘કસ્મિન્નુઘયં જુહુયામ’—અમે સામાં હોમીએ ? એમ વિચારી પોતાના મુખમાંજ હોમતા હતા. એ અતિ ગર્વિષ્ઠ-પણાથીજ તેમને પરાભવ થયો માટે નાતિમન્યેત—‘અહુ ગર્વિષ્ઠ ન થવું’ એ પ્રથમ ઉપદેશ. હવે દેવો. અંદર અંદર હોમતા હતા, તેમને પ્રજાપતિએ આત્મા આપ્યો તેમને તે યજ્ઞ હતો. યજ્ઞ એ જ દેવોનું અન્ન છે. તેણે દેવાને આત્મા આપી, પોતાના આત્માની પ્રતિમા (ઉપમા-પ્રતિનિધિ) રૂપ યજ્ઞ કૃષ્ટો માટે પ્રજાપતિ એ યજ્ઞ છે. આદિ.

આ આખા ઉદ્ધરણ ઉપરથી નિષ્પક્ષ વાચકને અવસ્ય લાગશે કે આમાં શાસ્ત્રીજનો યજ્ઞને પરમાત્માએ પોતાની પ્રતિમા-મૃતિ બનાવી એ ભાવ નથી. પણ દેવો અને અમુરોની સ્પર્ધામાં અમુરો પેટ-ભરા નીવડયા અને ઇશ્વરે દેવાને-વિદ્વાનોને યજ્ઞ (વિદ્વાનોની પૂજા દેવ-પૂજા-સંગઠન-સંગતિકરણ અને દાન) આપી પરાપકાર ભુદ્ધિ આપી. અહીં વાચકોને એ પણ જણાવીશ કે ‘યજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ કેવળ ભૌતિક અગ્નિથી પ્રત્યક્ષિત થતો હોમ માત્ર જ નથી થતો. ‘યજ્ઞ’ શબ્દ એ યજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો હોઈ તેનો યજ્ઞ દેવપૂજાસંગતિકરણદાનેષુ દેવ (દેવ=વિદ્વાન શતપથના અંગાઉ ટાંકેલા પ્રમાણુ મુજબ) પૂજા-સત્કાર; સંગઠન અને દાન અર્થોમાં વપરાય છે. એટલે પ્રજાપતિ પરમાત્માએ દેવાને-વિદ્વાનોને યજ્ઞ-પરાપકાર કરવા રૂપ આત્માને આપ્યો. તે યજ્ઞ ભૌતિક અર્થ લઈએ કે ‘હોમ’ આપ્યો. તો પણ તેમાં મુગધી દ્રવ્યો હોમવાથી જગતનું કલ્યાણ થાય છે. તેમાં મનુ મહારાજનું નીચલું પ્રમાણ છે:—

અગ્નો પ્રાસ્તાદ્યુતિઃ સમ્યગાદિત્ય મુપતિષ્ટતે ।

આદિત્યાજ્જાયતે વૃષ્ટિઃ વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥

અર્થાત્ અગ્નિમાં-હોમ-હવનમાં ધૃત-સામગ્ર્યાદિ હોમવાથી તે બળાને સૂક્ષ્મ થઈ આદિત્યમાં જાય છે; અને સૂર્યથી વૃષ્ટિ થઈ જલિ દ્વારા અન્ન અને તેથી પ્રજા થાય છે. એ રીતે પણ લોક-કલ્યાણ હવનથી થાય છે, અને તે અર્થમાં પણ હોમ-હવન કે યજ્ઞ એ પરમાત્માની પ્રતિમા-પરમાત્માને પામવાનું માપ-સાધન છે. વાચકો આથી જાણી શકશે કે શતપથના આ વચનમાં ક્યાંય મૂર્તિપૂજનનું નામોનિશાન નથી. તેમ છતાં શ્રી. શાસ્ત્રીજીને દુરાગ્રહ જ ધરવો હોય અને પ્રજાપતિ પરમેશ્વરે પોતાની પ્રતિમા યજ્ઞને નામે ઉત્પન્ન કરી એ જ સ્થુલ અર્થ લેવો હોય તો મારા નીચલા પ્રશ્નો છ તેના જવાબો આપે:—

(૧) પરમાત્માની પ્રતિમા યજ્ઞ છે એટલે પરમાત્મા યજ્ઞ રૂપે અવતર્યો તો પછી એ યજ્ઞને રાક્ષસો ખ્વંસ કરતા તેથી પરમાત્માનો પણ ખ્વંસ થતો કે કેમ ?

(૨) પ્રજાપતિએ દેવો (શાસ્ત્રીજી માને છે તેમ પૌરાણિક દેવો)ને જો આત્મા આપ્યો. (જે ઉપલા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ છે) અને તે યજ્ઞ રૂપે ઉત્પન્ન થયો, તો યજ્ઞ સિવાય પરમાત્માનું બીજું સ્વરૂપ યા બીજો આત્મા છે કે નહિ ?

(૩) પ્રજાપતિએ આત્મા આપ્યો, પછી જીવતા રહ્યા કે કેમ ? અને હાલ એ વગર આત્માના પ્રજાપતિ છે કે નહિ ? છે તો ક્યાં છે ?

(૪) પ્રજાપતિને કેટલા આત્મા છે ?

(૫) પ્રજાપતિ એ પોતે જ પરમાત્મા છે કે કોઈ ખાસ દેવ-
વિશિષ્ટ છે ? આદિ અનેક પ્રશ્નો થઈ શકશે. જેનો શાસ્ત્રીજી નો
‘વેરાભાષનું નાકું’ પકડી રાખશે તો આ જન્મમાં તો નહિ,
પણ સાત જન્મમાં એ સમાધાનકારક ઉત્તરો આપી શકશે નહિ !

प्रजापतिः संवत्सरः इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत

એ શતપથ ૧૧-૬-૧૩ની કંડિકા છે. જે વિદ્વાન વાચક
સ્વયં સમજી શકશે કે એ અલંકારિક ભાષા છે. જૂતાઈ નથી.

सपेक्षत प्रजापतिः इमं वा आत्मनः प्रतिमा मसृक्षि
यत्संवत्सरमिति, तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सर इति ।

એ શતપથનું વચન છે. તેનો અર્થ એ છે કે પ્રજાપતિએ
ધૃત્યું કે કું મારી પ્રતિમા બનાવું કે જે સંવત્સર છે. એટલે
જે સંવત્સર છે તે પ્રતિમા, અને પ્રતિમા એટલા માટે કે તે
કાઈ હોવાથી તેનો બનાવનાર જે ઈશ્વર છે તેનું સંવત્સરથી
જ્ઞાન થાય છે. कार्यात् कारण मनुमेयमिति सिद्धान्तः ।

અહીં પ્રજાપતિની પ્રતિમા ‘સંવત્સરને કહી છે, જે અલંકારિક
હોવાનું શાસ્ત્રીજી પણ કબુલશે જ. પછી શાસ્ત્રીજીના પ્રમા-
ણમાં પણ અલંકાર સાફ છે તેની કેમ ના પાડી શકાશે. નહિ
તો અહીં પણ સંવત્સર (year)ને મૂર્તિ માની શાસ્ત્રીજી ભલે
પૂજે !

શાસ્ત્રીજીએ શતપથનું ઉધ્ધૃત કરેલું પ્રમાણ ગીતામાં રહેજ
દેર સાથે નીચે મુજબ આવે છે. યથા—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्तिवष्टकामधुक ॥ ૩-૧૦

મૂર્તિ-મીમાંસા

અર્થ :—પ્રજ્ઞપતિએ કંદંબની આદિમાં યજ્ઞની સાથે પ્રજ્ઞને રચી અને કહ્યું કે આ યજ્ઞ દ્વારા પોતપોતાની ઉત્પત્તિ કરો. આ યજ્ઞ તમને ઇચ્છિત ફલદાતા થાય. તો શાસ્ત્રીજીએ આપેલા શતપથના પ્રમાણનો શાસ્ત્રીજીએ કરેલો. અર્થ કે પ્રજ્ઞપતિ યજ્ઞરૂપે ઉત્પન્ન થયા (માટે યજ્ઞ એ ઇશ્વરની મૂર્તિ છે) તો આ ગીતાનો શ્લોક ખોટો ઠરે છે. જેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞપતિએ પ્રજ્ઞની સાથે યજ્ઞને ઉત્પન્ન કર્યો—પોતે યજ્ઞ રૂપે ઉત્પન્ન થયા એમ નથી કહ્યું. પણ ગીતાને ખોટી કહેવી તે કરતાં શાસ્ત્રીજીનો સમજણ વગરનો શતપથના પ્રમાણનો અર્થ ખોટો છે એ જ યુક્ત ઠરશે.

પ્રમાણ ૧૧

ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્યજઃ યજુઃ ૩૨-૩
આ યજુર્વચન રજુ કરી શાસ્ત્રીજી જણાવે છે કે આ મંત્રમાં પ્રતિમાનો અર્થ ઉપમા છે, મૂર્તિ નથી ! તેને ન સમજ કેટલાકા આ મંત્રમાં પ્રતિમાનો નિષેધ સમજે છે. આદિ. ત્યારબાદ એ એક પ્રમાણો રજુ કરી (જે યથા સમય આલોચિત થશે.) પુનઃ ન તસ્ય પ્રતિમા વાણું આ પ્રમાણ રજુ કરી પોતાના દિલની વરાળ આમ ઠાલવે છે કે “એ મંત્રમાં પ્રતિમા શબ્દનો અર્થ મૂર્તિ થતો નથી, પણ ‘તુલ્ય જ અર્થ’ છે, ત્યારે મૂર્તિપૂજા નિષેધકાનો જન્મ પણ ન હતો ત્યારે ઉઘ્વટ ભાષ્યકારે તેનો અથ લખ્યો છે કે ન તસ્ય પુરુષસ્ય પ્રતિમા પ્રતિમાનમૂર્તકિચિદ્વિદ્યતે.....મહીધર ભાષ્યકાર લખે છે કે પ્રતિમા પ્રતિમાનમુપમાન કિચિદ્વસ્તુનાસ્તિ અર્થ સમાન જ છે. ” આગળ ઉપર શાસ્ત્રીજી આ મંત્ર ઉપર વધુ વિવેચન કરતાં સ્વામી દયાનંદજી વિશે લખતાં જણાવે છે કે ‘ યજુર્વેદના સદસ્યસ્ય પ્રતિમા

મૂર્તિ-મીમાંસા

મહારાજ ! આપે આ અગાઉ પ્રતિમા શબ્દ કે પૂજા વાચક ક્રિયાપદો આવે તેવા મંત્રોમાં મેં ‘પ્રતિમા’નો અર્થ ઉપમા-તુલ્યતા અને પૂજસ્વરૂપતાદિથી સંતકારાદિ અર્થો જણાવ્યા છે, તે આપનાથી હવે અમાન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે મેં તો ત્યાં પ્રકરણ શું છે તે પણ બતાવી ત્યાં ત્યાં ‘પ્રતિમા’નો અર્થ તુલ્યતા-ઉપમા-પ્રતિનિધિ આદિ જણાવ્યા છે, જે યથાર્થ છે અને આ મંત્રના વિવેચન વિષયક આપનું લખાણ તેમાં સાક્ષીરૂપે છે.

‘આદિત્યં પયસા ગર્ભે સમંઘ્રિ સદસ્યસ્ય પ્રતિમાં ચિશ્વરુપમ્’

એ યજુર્વેદ અ. ૧૩, ૪૧ મંત્ર ઉપર આખ્ય કરતાં મહીધરાચાર્ય આદિત્ય શબ્દથી ચિસ્ત્યાગ્નિનું ગ્રહણ કરી સદસ્યસ્ય પ્રતિમાનો અર્થ बहुघनस्य પ્રતિમામૂલं बहुघनप्रदमित्यर्थઃ બહુ ધન દેવાવાળો એ અર્થ કરે છે. ‘પરમાત્માને હજારોની પ્રતિમા કહ્યા છે’ એ આપનો અર્થ મહીધરના અર્થ જોડે સર-આવતાં માન્ય નથી થઇ શકતો, કેમકે આપના અર્થનો અર્થ શું છે ? ‘હજારોની પ્રતિમા’ એટલે શું ? હજારો માણસોને એક સ્થળે પૂરી દઇએ એટલે તે ધ્વિરની પ્રતિમા થઈ ગણાય ? એમ આપ કહેવા માગો છે ? કે હજારો માણસો જેની પ્રતિમાને માને છે એમ કહેવા માગો છો ? જો ઓળે અર્થ અબીજ હોય તો તે પણ અનુપયુક્ત છે; કેમકે તે અર્થ માનશે તો સવાલ છે કે હજારો માણસો તેની કઈ, કેવી અને ક્યારે તથા કેમ થએલી પ્રતિમાને માને છે ? જેનો આપની પાસે કશો જવાબ નહિ મળે. એટલે આપનો અર્થ કોઈ પણ રીતે સમુચિત નથી એ સિદ્ધ છે.

મૂર્તિ-મોમાંસા

કંદોડી સ્થિતિ યદ્ય છે, માટે જ જેમતેમ મૂર્તિપૂજા સાબિત કરવા ક્યાંક મૂર્તિ, ક્યાંક ઉપમા એમ ઠેકાણા વગરના અર્થો લગાવે છે. એ વિદ્વત્સમજ્ઞમાં હાંસીને પાત્ર થવા સમાન છે !

સ્વામી દયાનંદને પ્રમાણ તરીકે લાગ્યા તો તેના અર્થો આપે કષ્ટલયા રહ્યા, અન્યથા તેમને પ્રમાણ તરીકે રજુ કરી પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ નથી પણ ઉપમા છે એ તેમના બળે સિદ્ધ કરવાનું સાર્થક નથી થતું. કેમકે સ્વામી દયાનંદજીનું સ્પષ્ટ વચન આપે પ્રમાણ તરીકે ઉદ્ધૃત કર્યું છે કે ચેદેષુ પ્રતિમા શબ્દેન મૂર્તયો ન ગૃહ્યન્તે । અર્થાત્ વેદોમાં પ્રતિમા શબ્દથી મૂર્તિનું પ્રહણ નથી થતું, તો આપે રજુ કરેલા વેદમંત્રોમાં પણ ક્યાંય પ્રતિમા શબ્દથી આપે પણ મૂર્તિનું પ્રહણ કરવું ન જોઈએ, અતઃ આપે મૂર્તિ-પૂજનની વકીલાત કરવામાં નાહક તકલીફ લીધી ।

ખીજું મૂર્તિપૂજા નિષેધકો જ ન તસ્ય પ્રતિમા વાળા મંત્રમાં પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ કરે છે એમ નથી. આપના સનાતની પંડિતો પણ શાસ્ત્રાર્થમાં યુક્તિવાદનો આશ્રય લઈ અહીં પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ માની એવી દલીલ કરે છે કે આ મંત્રમાં પ્રતિમા-મૂર્તિનો નિષેધ છે એ એમ સાબીત કરે છે કે તે પહેલાં મૂર્તિનું અસ્તિત્વ હશે માટે નિષેધ કર્યો છે । શાસ્ત્રીજીને આ દલીલ બહુ મીઠી લાગશે પણ તે પૂર્વે તેમણે આ મંત્રમાં પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ સ્વીકારવો રહ્યો. જો તેમ સ્વીકારે તો તેમણે લીધેલી મહેનત અફળ જશે, અને ઉત્પટ-મહીધર-દયાનંદની નજરમાં શાસ્ત્રીજી વિપરીતાર્થકારી જણાશે । શાસ્ત્રીજીને જે અનુકૂળ પડે તે માને, પણ તેમને માટે નો ઉભયતો રજ્જુપાશઃ સરખયો છે, જેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર નથી । અને સનાતની પંડિતોની ઉપલી

અને નિરાકાર એ શબ્દો નથી. પણ સ્વામીજીએ આ મંત્ર ઉપરના 'પ્રતિમા' શબ્દનો (યજુર્વેદના લાખ્યમાં) અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે કે પ્રતિમિયન્તે પ્રતિમીયન્તે યા સર્વે પદાર્થાઃ યયા સા પ્રતિમા જેનાથી સંસારના સર્વે પદાર્થો માપી શકાય તે પ્રતિમા. એવી પ્રતિમા બધાં તે પરમેશ્વરની નથી એટલે એ અર્થ સદૃશ થયો. કે પરમાત્મા સંસારના સર્વ પદાર્થોની પર છે. હવે આ મંત્રાર્થની આગળ ઉત્તરાર્થ જોડીએ કે દિરણ્યગર્ભ इत्येष मामा हिंसी दित्येषा यस्मान्नजात इत्येषઃ" જેના ગર્ભમાં સૂર્યચન્દ્રાદિ પ્રકાશિત પદાર્થો અધિકૃત થયેલા છે-જેનું તે અધિકરણ છે તેની મામા હિંસીત્ મંત્રથી પ્રાર્થના કરવી અને જે યસ્માન્નજાતઃ-કોઈથી ઉત્પન્ન થયો નથી. આ આખા મંત્રનો સામટો અર્થ પ્વાનમાં લેતાં એક લાક્ષણિક અર્થ નીકળી શકે છે કે પરમાત્મા કોઈથી ઉત્પન્ન થયો નથી, એટલા માટે તે અમૂર્ત છે અને તેનું કોઈ માપ દરી શકાય તેમ નથી, એટલે તે સર્વવ્યાપક છે. જે તેનું કોઈ માપ કરી શકાને તો તે મૂર્ત અને પરિચિત્ત થઈ જતે, પણ વેદમંત્ર સ્પષ્ટ બધાં છે કે તેનું પ્રતિમા-પ્રતિમાન થઈ શકે તેમ નથી તથા તે ન જાતઃ-અમૂર્ત છે તથા જે સૂર્ય-ચન્દ્રાદિના ધારણ કર્યા છે (અને સૂર્યાદિને ધારણ કરનાર શક્તિ સાકાર તથા પરિચિત્ત ન જ હોઈ શકે.) એટલે સ્વામીજીએ આ મંત્રનો અર્થ સ્વસ્વાથી તે પરમાત્મા સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે એમ સત્યાર્થપ્રકાશમાં કહ્યો છે, તે અચૂક નથી. તેમ જે સર્વ જગતમાં વ્યાપક હોય તે જરૂર નિરાકાર પણ હોઈ શકે એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. સત્યાર્થપ્રકાશમાં સ્વામીજીએ ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ નો અર્થ જે સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે તથા નિરાકાર છે એ કહ્યો ત્યારે તેમની નજરમાં જેનું ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ એટલે

મૂર્તિ-મીમાંસા

જ મંત્રભાગ ન હતો, પણ સમસ્ત મંત્ર હતો. જેનો ભાવાર્થ મેં ઉપર આપ્યો છે અને સમગ્ર મંત્રમાંથી ન તસ્ય પ્રતિમા-પરિભાષ્ય નથી-ન જાતઃ એ પદો અને દિરવ્યગર્ભ એ શબ્દ જેનાં સ્વામીજીએ સર્વ જગતમાં વ્યાપક તથા નિરાકાર એ લાક્ષણિક અર્થ કર્યો તે જરાય જૂલ ભરેલું નથી એમ હરકોઇ તદ્દત્થ વિદ્વાન માનશે.

‘ન તસ્ય પ્રતિમા’નો સત્યાર્થપ્રકાશમાં સ્વામીજીએ ‘જે સર્વ જગતમાં વ્યાપક’ તથા ‘નિરાકાર’ એ લાક્ષણિક અર્થ તે શ્રુતિનો કર્યો છે એમ હું જણાવી ગયો છું, પણ સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૧-૧૬માં એ જ શ્રુતિ નીચલે રૂપે આપે છે—

नैन मूर्ध्वं न तिर्येच न मध्ये परिजग्रमत् ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥

અર્થાત્ (અંશ-અવયવથી રહિત-અપરિચિન્ન) પરમાત્માને ઉંચે કે નીચે અથવા મધ્યમાં કોઇ પકડી શકતું નથી. જેનો યશ અને નામ મહાન છે, તેની કોઇ પ્રતિમા નથી.

આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ છે કે પરમાત્માને ઉંચે, નીચે કે મધ્યમાં કોઇ પકડી શકતું નથી એટલે તે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એ સ્વતઃ સિદ્ધ અર્થ આ શ્રુતિમાંથી નીકળી શકે છે, અને અગાઉ હું જણાવી ગયો તેમ જે સર્વવ્યાપક હોય તે નિરાકાર જ હોઇ શકે એટલે શાસ્ત્રીજી એટલું તો માનશે કે જે સ્વામી દયાનંદે વેદોના ભાષ્ય કર્યા, તેમણે ઉપનિષદની આ શ્રુતિ પણ જરૂર જોઇ હશે જ. અને આ શ્રુતિનો ઉત્તરાર્ધ એ યજુર્વેદના મંત્રનો પૂર્વાર્ધ છે. યજુર્વેદનો મામા દિસીત્ એ ઉત્તરાર્ધ અને આ શ્રુતિનો પૂર્વાર્ધ જેનાં સ્વામીજીએ સત્યાર્થપ્રકાશ અથવા ન્યાં ન્યાં ન

તસ્ય પ્રતિમા શ્રુતિનો અર્થ જે પરમાત્મા સર્વ જગતમાં વ્યાપક હોય નિરાકાર છે એમ ક્યો હોય તે અર્થ આ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે તથા લાક્ષણિક દૃષ્ટિથી પણ સમુચિત છે. શાસ્ત્રીજી ! સ્વામી દયાનંદની જૂલ કાઢવાની યોગ્યતા મેળવતાં હજી અનેક જન્મે લેવા પડશે એ નક્કી માનશો. તેમની જૂલ કાઢે એવા બાળકોની જનેતાઓ પણ હજી જન્મી નથી. તો દયાનંદની જૂલ કાઢનારાઓ દુઃસાહસીઓ તો ખરેખર વિદ્વાનોની દયાને પાત્ર છે !

પણ એક બીજીયે ગમ્મત અત્રે છે. અહીં તો કથરાટ કુંડાને હસે છે ! જ તસ્ય પ્રતિમાના સત્યાર્થપ્રકાશના સ્વામીજીના અર્થમાં શાસ્ત્રીજી જોરથી કહે છે કે એ મંત્રમાં નિરાકાર યા સર્વવ્યાપકનો અર્થ નીકળે એવું પદ નથી. પણ શાસ્ત્રીજી પોતાનું મુખ જરા દર્પણમાં નિહાળી જવાળ આપે કે એવી જૂલ પોતાથી તો ક્યાંય થઈ નથી ને ? પણ શાસ્ત્રીજીને યાદ કરવાની તકલીફ-માંથી બચાવી દુઃ તેમને જણાવું છું કે શાસ્ત્રીજી આપે અદ્વૈયદ્વારઃ પ્લવત્તે સિન્ધોઃ પારે એ ઋગ્વેદનો મંત્ર ઉપરિચિત કરી તેનો અર્થ 'તે જે સમુદ્રના કિનારા ઉપર અસૌકિક દારુ અર્થાત્ સાકડાની મૂર્તિ જગન્નાથજી છે, દુર્લ્લભ એટલે કઠ્ઠથી મળી શકે તેવી તે મૂર્તિની ઉપાસના કરનારને પરમપદ મળે છે. આ મંત્રમાં વિષ્ણુની પૂજા છે.' ક્યો તેમાં કયા શબ્દથી 'જગન્નાથ' એવો ગંધ પણ આ મંત્રમાંથી નીકળે છે ? કયા પદથી 'તે મૂર્તિની ઉપાસના કરનારને પરમપદ મળે છે'નો અર્થ નીકળે છે ? તથા આમાં વિષ્ણુની પૂજા કયા દ્રુસ્વ-દીર્ઘ કે કાના માત્રાથી આપ કાઢી શકો તેમ-છે ? આપની તાકાદ નથી કે આપના આ અદ્વૈયદ્વારઃ વાળા મંત્રમાંથી આપ સાત જન્મમાં પણ 'જગન્નાથ' અને તેની મૂર્તિની ઉપાસના કરનારને પરમ પદ મળે છે'

મૂર્તિ-મીમાંસા

એ અર્થ કાઢી શકે. અર્થ કાઢવાની તો વાત જાણુએ રહી પણ તેનો લાક્ષણિક ભાવ પણ એમાંથી એ રીતે કદિ નીકળી શકે તેમ નથી. શાસ્ત્રીજી પાંચાગાના વિદ્યાર્થીઓને લણાવવું એ એક ચીજ છે, અને વેદના અર્થો કરવા અને સમજાવવા એ છેક જ જુદી ચીજ છે એ જૂલો ન જશે. મૂર્તિપૂજન, શ્રાદ્ધ, જન્મની જાતિ આદિના પાખડો અને વૃત્તોથી જેમનું હૃદય અસ્થિર અને ચક્રાકાર બની ચક્રવિચક્ર થયું હોય તેમાં વેદનો નિર્મળ પ્રકાશ નજ પડી શકે એમાં વેદોનો દોષ નથી. હૃદય ઉપરથી પાખડોનો મળ દૂર થતાં જે મંત્રોમાં આજ મૂર્તિપૂજનનું ધર્તિંગ દેખાય છે, તે જ મંત્રો પરમાત્માને અમૂર્ત-નિરાકાર આદિ તેના સત્યસ્વરૂપમાં બોધ કરનારા થઈ પડશે અને આત્મિકચાંતિ મળશે. યજ્ઞમાનપત્નીની સાથે ઘોડાનો સમાગમ કરાવવો એમ અર્થો કરનાર મહીષરાદિના બાધ્યોના જ્યાંસુધી માનસિક તાબેદાર રહેશે ત્યાંસુધી વેદમંત્રનું કશું ખરું તાત્પર્ય તમને સમજશે નહિ. અરુ. બીજું શાસ્ત્રીજી અને કૃદાકૃદ કરે છે કે ન તસ્ય પ્રતિમા એ મંત્રમાં પ્રતિમાનો અર્થ મૂર્તિ નથી પણ ઉપમા છે. એ અર્થ અહિં માની લેવામાંયે મને આપત્તિ નથી. પણ તેમ છતાંય શાસ્ત્રીજી મૂર્તિપૂજન તો કાઈ કાળે સિદ્ધ કરી શકવાના નથી. કેમકે એ અર્થ મુજબ ન તસ્ય પ્રતિમા વાળી શ્રુતિનો અર્થ તેની ઉપમા નથી એમ યશે. પણ શાસ્ત્રીજી તો વેદોમાંથી

ઉપમા તુલ્યતા નથી એમ માની બાંધાય છે કે તેમના પરમેશ્વરની કોઈ ઉપમા નથી, પણ શાસ્ત્રીજી તો મૂર્તિને જ પરમેશ્વર (કમમાં કમ મૂર્તિમાં ઇશ્વરની લાવના તો જરૂર) માને છે, પણ આ પત્થર-મૂર્તિની તો બેઠએ તેટલી ઉપમાઓ અને તુલ્યતાઓ જગતભરમાં પડેલી છે. તેનું પરિણામ-ધ્યતા આદિ પ્રત્યક્ષ છે. કૃષ્ણાદિ ભગવાનના અવતારો વિષે ઉપમાઓ તો પુરાણાદિકામાં ઠેર ઠેર ભરેલી છે. એટલે કાંતો શાસ્ત્રીજી ન તસ્ય પ્રતિમા મંત્રનો સ્વીકૃત કરેલો અર્થ ફેરવે; કાં તો કૃષ્ણાદિકાને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન માનવાના છોડે; અન્યથા ન તસ્ય પ્રતિમા શ્રુતિનો અર્થ અને મૂર્તિને ભગવાન માનવાનું પાપ'ક એ બેનો મેળ કદિ મળનાર નથી! અગર શાસ્ત્રીજી મૂર્તિમાં ભગવાનની લાવના જ માની, બાકી મૂર્તિને વિશેષ મહત્ત્વ ન આપે તો પણ જે ભગવાનની લાવના જેમાં આરોપિત કરે છે, તેયે ઉપયુક્ત નથી. કેમકે ઇશ્વર પત્થર નથી, પત્થર સ્વરૂપ નથી, પછી જે વસ્તુ જેવી નથી તેમાં તેવી લાવના કરવી એ પણ અયુક્ત અને ઉન્મત્ત પ્રલાપવત્ છે. એટલે કોઈ રીતે શાસ્ત્રિયામના શાગિર્હો મુક્તિથી કે પ્રભાણોથી મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરી શકવાના નથી એ નિશ્ચિત વાત છે.

વળી શાસ્ત્રીજી જણાવે છે કે “સ. પ્ર.માં यस્ય નામ મહદ્દશઃ આ પાઠ ન તસ્ય પ્રતિમા પછીનો લખ્યો નથી. સાથે અર્થ કરવાથી જે ઇશ્વર મોટા મશવાળા છે તેની મૂર્તિ નથી. એવો તેઓને મતે થશે. હશે.” આદિ. સસાર્થપ્રકાશમાં ન તસ્ય પ્રતિમા પછી यस્ય નામ મહદ્દશઃનો પાઠ નથી લખ્યો. માટે સ્વામીજીને તે પાઠની ખબર જ ન હતી, એમ તો સિદ્ધ નથી

યઈ શક્યું; કેમકે યજુર્વેદ ભાષ્યમાં 'એ સંપૂર્ણ મંત્ર ઉપર ભાષ્ય કયું' છે. ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકામાં પણ એ સંપૂર્ણ મંત્રનો અર્થ જણાવ્યો છે. તો સત્યાર્થપ્રકાશમાં તે મંત્ર આખો ન લખ્યો એટલે તેનો અર્થ ખોટો નથી કરતો. સત્યાર્થપ્રકાશ તો સ્વામીજી પંડિતો પાસે લખાવતા એટલે પંડિતે તે આખો મંત્ર નયે લખ્યો હોય અથવા આખો મંત્ર લખવાનું સ્વામીજીને જરૂરી જણાયું પણ નહિ હોય તેમાં કંઈ દોષ આવી જતો નથી. (ઉતાવળમાં?) આપે પણ વેદમંત્રો ધણાખરા અર્ધા જ ટાંક્યા છે ને? આપે ત્યાં બધા જ પૂરા મંત્રો લખ્યા છે; વળી સ્વામીજીના મતે "જે ઈશ્વર મોટા વશવાળા છે તેની મૂર્તિ નથી." એમ પણ આપ ક્યાંથી જણી શક્યા મહારાજ! આપે તો સ્વામીજીનું પ્રમાણ રજુ કર્યું છે કે વેદેષુ પ્રતિમાં શબ્દેન મૂર્તયો ન ગૃહ્યન્તે! પણ, આપ આપે રજુ કરેલું સ્વામીજીનું વચન પણ મૂર્તિનો બકાટ કરવામાં બૂલી ગયા (કદાચ સંકારજી) કેમકે આપની માન્યતા મુજબ તો વશવાળાઓની મૂર્તિઓ-આવસાં હોય છે! અને પ્રમાણ પણ આપી દીધું કે "પંચમ જ્યોર્જની કીર્તિ વધુ હોવાથી નોટ, રૂપીઆ ગીનીથી પાછ મુધી તેની મૂર્તિ છે." શું સરસ ઉદાહરણ આપી દીધું! શાસ્ત્રીજી! કમાલ દરી દીધી આપે તો, ખરેખર આપની વિદ્વતાની જેટલી પ્રથંભા કંઈ તેટલી ઓછી છે ભૂ-દેવ!

પંચમ જ્યોર્જની કીર્તિ વધુ છે અને તેમની મૂર્તિ પાછથી માંડી ગીની અને નોટો ઉપર છે, પણ એક જ સવાલ છે કે ભગવન્! આપ પાઈ, દબ્બુ, રૂપીઆ, નોટ, ગીની ઉપરની પંચમ જ્યોર્જની મૂર્તિની (?)ની શંખ-ધંટા-નૈવેદ્ય આદિથી કેટલી

મૂર્તિ-મીમાંસા

વાર પૂજા-અર્ચના કરે છે ? તે જણાવશે ? મને લાગે છે કે નિંદગીમાં કેાઇ વાર પણ પંચમ જ્યોર્જની એવી મૂર્તિની આપે પૂજા કરી નહિ હોય. હા, પંચમ જ્યોર્જની જાપવાલા ‘કલદાર’ ભગવાનની પૂજા લક્ષ્મીપૂજા કરાવતાં અનેક વાર કરી હશે ! પણ તેમાં પંચમ જ્યોર્જની મૂર્તિ છે માટે તો કદિ પૂજા નહિ કરી હોય એ નિર્વિવાદ છે. પંચમ જ્યોર્જ કરતાં પણ એ કલદાર ભગવાનનો યશ અને નામ મોટું લાગવાથી આપે તેની પૂજા કરી હશે એ સંભવી શકે. આપનું આ દષ્ટાંત વિષમ છે. તે દાષ્ટાંતમાં ઘડી શકતું નથી. પંચમ જ્યોર્જ તો સાકાર છે, પરિભાણવાળા છે, માટે તેની મૂર્તિ, ચિત્ર વગેરે બની શકે પણ પરમાત્મા અ-રૂપ, અ-જન્મા, અ-કાય, નિરાકાર આદિ છે તેની કલ્પના કરી જડ પંથરમાં તેને પૂજવાની રીત તો ધૃષ્ટતા ભરી છે. હા, જેમ પંચમ જ્યોર્જની ખરી મૂર્તિ છે, તેમ નિરાકાર ઇશ્વરની પણ ખરી મૂર્તિ મને બતાવશે ત્યારે હું એ તમારી સાથે તેને પૂજવા તૈયાર થઇશ !

આગળ શાસ્ત્રીજી સ્વામી દયાનંદના લખાણુ માટે કહે છે કે “એમ કહેવું જે ઇશ્વર મોટા યશવાળા છે તેથી તેની મૂર્તિ નથી એ લખાણુ હેતુ વિરુદ્ધ છે.” એક તો સ્વામી દયાનંદનો અર્થ પોતે જ ઘડી કાઢે છે અને તે પણ સ્વતઃ ઉદ્ધૃત કરેલા તેમના પ્રમાણથી અન્યથા ! શાસ્ત્રીજીએ પંચમ જ્યોર્જનું ઉદાહરણ આપેલું તેની યોગ્યતા ઉપર દર્શાવી ગયો છું. મોટા યશવાળા હોય તેની મૂર્તિઓ હોવી જ જોઇએ ? એ અવશ્યભાવી છે ? રૂપિય, કણાદ, ગૌતમ, વ્યાસ, વસિષ્ઠ, સુલભા, રામ, કૃષ્ણ આદિ યશવાળી વ્યક્તિઓની ખરી મૂર્તિઓ કે (પંચમ જ્યોર્જની

મૂર્તિ-મીમાંસા

જેવાં ખરાં) બાવલાં આદિ ઉપત્તબ્ધ છે કે ? એટલે યજ્ઞવાલ્ક્ય-
એની પણ મૂર્તિઓ આદિ કે બાવલાં ન હોય એમાં ખોટું શું ?
અને આપે જણાવ્યું તેમ ઈશ્વર મહાન યજ્ઞવાલ્ક્ય હોવા છતાં
તેની મૂર્તિ નથી એમ સ્વામી દયાનંદજી જણાવે તેમાં હેતુ વિરુદ્ધ
જાણી શું થઈ ગયું ? કદાચ શાસ્ત્રીજી ‘હેતુ’ શબ્દનો અર્થ
સમજ્યા વિના પ્રયોગ કરી ગયા હશે અથવા ઉતાવળમાં એણે
એાડ વેતરાઈ ગયું હાગે છે ! શાસ્ત્રીજીએ પંડિતાઈની કાતર
ચત્રાવતાં ઉધું જ વેતરી માર્યું !!

પ્રમાણ ૧૨ :

શાસ્ત્રીજી યા તે રુદ્ર શિવા તનુ રઘોરા પાપકાશીની
એ પ્રમાણ રજુ કરી જણાવે છે કે આ યજુર્વેદ અ. ૧૬, મંત્ર
૪૯ છે અને તેમાં શંકરનું પાપ નાશ કરનારું સૌમ્ય શરીર બતા-
વ્યું છે ! યજુર્વેદ અ. ૧૬નો ૪૯મો મંત્ર તો નીચે મુજબ છે:—

યાતે રુદ્ર શિવા તનુઃ શિવા વિશ્વાહામેપજી
શિવા કતસ્ય મેપજી તયાનો મૃડ જીવસે ॥

આ મંત્રમાં રુદ્ર તથા મૃડ એ શબ્દો ‘શંકર’ વાચક નથી,
પણ રુદ્ર એટલે રાજર્ષિ તથા મૃડ એ ક્રિયાપદ હોઈ સુખીકર
એ અર્થમાં વપરાયું છે, પણ શાસ્ત્રીજીને આ વેદમંત્રનું જ્ઞાન
નથી. તેથી શાસ્ત્રીજીએ જે પ્રમાણ આપ્યું છે, તે શોધતાં શોધતાં
યજુર્વેદ અ. ૧૬ના બીજા મંત્રમાંથી મળી આવ્યું ! શાસ્ત્રીજીને
જોષએ તો પોતાનું પ્રમાણ ત્યાં જોષ લે અને પોતાની ભૂલ
સુધારી લે !

યજુર્વેદ ૧૬-૨ના મંત્રમાં પડેલા રુદ્ર શબ્દનો અર્થ દુષ્ટોને
ભય પમાડનાર વિદ્વાન એ છે અને તે મુજબ તે મંત્રનો અર્થ

મૂર્તિ-મીમાંસા

નીચે મુજબ થાય છે: હે રુદ્ર ! દુષ્ટોને દંડ દેનાર વિદ્વાન ! ત્હારું દૃષ્ટાણુકારક સ્વરૂપ (યા કૃત્યાણુકારિણી ઉપદેશનીતિ) ધોર ઉપદ્રવથી ગ્રહિત અને સત્યધર્મને પ્રકાશિત કરનાર છે આદિ. એ અર્થમાં મહાત્મા ગાંધીજી પણ આજકાલ 'રુદ્ર' રૂપ હોઈ અસ્પૃશ્યતાના વિનાશ માટે જે મહાત્રમ ખડી રહ્યા છે; તેથી અસ્પૃશ્યતાના પાખંડને ટકાવી રાખનારાઓને તે ભય રૂપે લાગે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગાંધીજીનું સ્વરૂપ તો દૃષ્ટાણુકારક અને વિશુદ્ધ હિન્દુધર્મના સત્યને પ્રકાશિત કરનાર છે. એવા વિદ્વાનનું ઉપલા મંત્રમાં વર્ણન છે ! સ્મરણના નોગી શંકરનું નહિ ! 'કેમકે તેમનું' તો 'તનુ' રૂંડમાલાયુક્ત ધોર વર્ણવાયું છે ! ! !

ઉપર જણાવ્યા મુજબ રુદ્રનો અર્થ દુષ્ટોને ભય પમાડવા-વાળો અર્થ મારા ધરનો જ નથી. મળુર્વેદ ભાષ્યકાર મહીધર પણ એ જ મંત્રના ભાષ્યમાં રુદ્ર શબ્દનો એ જ અર્થ કરે છે. યથા—

‘હે રુદ્ર ! રુત્ દુઃખં દ્રાવયતિ રુદ્રઃ; યદ્વા રુગતૌ ચે ગત્યર્થાસ્તે છાનાર્થાઃ રવણં રુત્ જ્ઞાનં, રાતિ દધાતિ રુદ્રઃ જ્ઞાનં ભાવે ક્વિપ્ લુગાગમઃ, રુત્ જ્ઞાનપ્રદઃ, યદ્વા પાપિનો શત્રૂન્ દુઃશ્ચ ભોગેન રોદયતિ રુદ્રઃ’—પાપીઓને દુઃખ ભોગથી રડાવનાર તે રુદ્ર, જ્ઞાન આપનાર (વિદ્વાન) તે રુદ્ર; રુગતૌ એ ધાતુમાં જ્ઞાન, ગમન અને પ્રાપ્તિ એ ત્રણ (ગત્યર્થક) અર્થોમાં પણ રુદ્ર શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે.

અટલે આ મંત્રનો ઉપર જે અર્થ મેં આપ્યો છે, તે જ અરાબર છે.

મૂર્તિ-મીમાંસા

શ્રી. શાસ્ત્રીજીના જ્ઞાન માટે હું એ પણ જાણુ છું કે તેઓ-
શ્રીએ ટોડેલું પ્રમાણુ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૩-૫માં પણ છે,
જેનો અર્થ છે રૂદ્ર-દુષ્ટોને દંડ કરનાર ઇશ્વર । તારું તનુઃ-સ્વરૂપ
શિવ-કલ્યાણ કરનાર છે. અધોર અને પુણ્યપ્રદ છે । રુદ્ર એ
પરમાત્માનું ગૌણ નામ એટલા માટે છે કે એ દુષ્ટોને તેમના
દુષ્ટકૃત્યોનો દંડ દઈ રાવરાવે છે. રૂદ્રનો અર્થ શંકર (પાર્વતિ-પતિ)
એ લૌકિક બાપામાં થાય છે. શાસ્ત્રીજી ! પણ વેદોમાં રુદ્ર શબ્દથી
ઉમા-રમણનું ગ્રહણ કયાંય-યતું નથી. આપને રુદ્ર, સચિતા,
સૂર્ય, ઈન્દ્ર, શ્રીઃ, લક્ષ્મી, વિષ્ણુ, શંકર આદિ નામો જોઈ
હતે દેવ વિશેષ યાદ આવી જાય છે એ વેદાર્થ કરવાંની શૈલીની
આપની અનભિજ્ઞતા સ્પષ્ટતયા જણાવે છે. કૃપા કરી શાસ્ત્રીજી
એકવાર સ્વામી દયાનંદજી પ્રણિત ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’નો પ્રથમ સમુ-
દ્ધાસ (પુનઃ ?) વાંચી જાય અને તેમાં ધાતુ, પ્રત્યયપૂર્વક વ્યુત્પત્તિ
સાધિત, ઇશ્વરના એ તમામ ગૌણ નામોને સમજવા પ્રયાસ કરે ।
તેમ કરશે તો પરમાત્માના સ્વરૂપનો ખરો ખ્યાલ અમૂક અંશે
તેમને આવશે, અન્યથા જન્મોજન્મ સચિતા એટલે ભૌતિક જડ
સૂર્ય અને ઈન્દ્ર એટલે અહલ્યાનો માર તથા લક્ષ્મી એટલે વિષ્ણુની
પત્ની સમજી વેદોના સાચા અર્થને કદી પામી નહિ શકે. શાસ્ત્રીજી
ન જુએ તો ભલે ન જુએ, પણ વાંચકો સત્યાર્થપ્રકાશનો પ્રથમ
સમુદ્ધાસ ઉપરોક્ત નામોના ખરા અર્થ જાણવા એકવાર જરૂર
મનનપૂર્વક વાંચી જાય; એટલે એમની ખાતરી થશે કે પરમાત્મા
કેવળ એક છે, તેનું મુખ્ય નામ ઓરૂમ છે અને ગણપતિ, દેવી,
રામ, મહાદેવ આદિ સેંકડો નામો તેના ગુણવાચક છે. તે તે
નામો વાળા સ્વતંત્ર દેવો નથી, પણ શાસ્ત્રીજી જે રુદ્ર શબ્દ

ઉપર આટલો નાજ કરે છે, તેના અર્થ માટે શતપથ બ્રાહ્મણની સાક્ષી અત્રે રજુ કરીય; જેથી તટસ્થોને તેની ખાત્રી થશે.

સદ્દેવાચ મહિમાન ષ્વૈષ્ણમેતે ત્રયસ્ત્રિંશદેવા इति ॥

શતપથ ૧૪ । ૪ । ૩ ॥

આમાં-૩૩ દેવો ગણાવ્યા છે તે નીચે મુજબ : ૮ વસુ, ૧૧ રૂદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ૧ ઇન્દ્ર અને ૧ પ્રજાપતિ મળી ૩૩ દેવો છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આગળ શતપથમાં એ જ કંડિકામાં પ્રશ્ન પૂછે છે અને જવાબ આપે છે. યથા—

કતમે રુદ્રા इति ? (અગીઆર) રૂદ્રો કોણ છે ? દર્શમે પુરુષપ્રાણા આત્મેકાદશસ્તે ચદાસ્માન્મર્ત્યાન્છરીરાદુત્કામ-
ન્વય રોદયન્તિ તદ્વોદયન્તિ તસ્મા દુદ્રા इति ॥ ૧૪ । ૪ । ૫ ॥

અર્થાત્ દશ પ્રાણ (-પ્રાણ-અપાન-વ્યાન-સમાન-ઉદ્ધાન-નાગ-કૂર્મ-
-દેવહત-કૃકલ-ધનંજય.) અને અગીઆરમો આત્મા. એ જ્યારે શરીરમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે રડાવે છે; માટે જે રડાવે છે તે રુદ્ર. એ અર્થમાં પ્રાણનો અર્થ રૂદ્ર, આત્માનો અર્થ રૂદ્ર અને પાપીઓને દંડ આપી રડાવવાથી પરમાત્મા પણ રુદ્ર સંસક છે. પુરાણોએ માનેલ રૂદ્ર વેદાર્થમાં ચાલી ન શકે. સાયણાચાર્ય પણ રુદ્ર શબ્દનો અર્થ કદ્રુદ્રાય પ્રચેતસઃ એ ઋગ્વેદ ૩-૨૬-૧ મંત્રમાં લાખ્ય કરેતાં જણાવે છે. “રુદ્રાય રોદયતિ સર્વમન્ત-
કાલે इति રુદ્રઃ” અર્થાત્ અંતકાળમાં જે સર્વને રડાવે છે તે રુદ્ર એમ જણાવે છે; એટલે શાસ્ત્રીજીને એ અર્થ માન્યા વિના મંદાજ નથી. વિશેષ યથા સ્થાન.

પ્રમાણ ૧૩ :

અંચકં યજામહે એ યજુર્વેદના અ. ૩ના મંત્ર ૬૦નો દુકંડો. ૨૪ કરી શાસ્ત્રીજી કહે છે કે એમાં ૩ આંખવાળો ૨૬ પરમાત્માને તેમાં પૂજવાનું કહ્યું છે. પણ વૈદિક વિદ્વાનોનું તો સ્પષ્ટ કથન છે કે એક આંખવાળો કે બે આંખવાળો કે ત્રણ આંખવાળો પરમાત્મા નથી. હાં તો કોઈ તેને આંખ જ ન માનો અથવા માનવી હોય તો પુરુષસૂક્તમાં જણાવ્યા મુજબ સદ્વાક્ષઃ (સર્વવૈસદ્વાક્ષમ્) માનો, પણ શાસ્ત્રીએ તેને ૩ આંખવાળો કહી તેને તો શરીરધારી, દેહી અને અંગ સહિત બતાવી દીધો ! હવે બે શાસ્ત્રીજીના આ યજુર્વેદ વચનને પ્રમાણ માનીએ તો નીચલા પણ 'યજુર્વેદ અ. ૪૦-૮૧' પ્રમાણ :

સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમમણ મસ્તાવિરં શુદ્ધ મપાયવિદ્મ્ ।
કવિર્મનોપી પરિમૂઃ સ્વયંમૂર્યાધાતશ્વતોઽર્થાન્વદધાચ્છા-
શ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥

એમાં પરમાત્માને (સપરિબ્રગાત્) સર્વવ્યાપક, શુદ્ધ-અનંત બળયુક્ત, અકાયમ્-કાયા શરીર વિનાનો, અમણ-છિદ્ર વિનાનો, અસ્તાવિરં-નસનાડીના બંધન રહિત, શુદ્ધ-પવિત્ર, કવિઃ કાન્તદર્શી, મનોષો-સર્વસાક્ષી, પરિમૂઃ સર્વત્ર વિરાગમાન (મૂલ-સ્થાયી), સ્વયંમૂઃ જે સ્વયંભેદ વિદ્યમાન આદિ વિશેષાણે વાળો વર્ણવ્યો છે તેની શી ગતિ થાય ? શાસ્ત્રીજીના અંચકં યજામહેના મંત્રમાં અંચકં શબ્દથી ૩ આંખવાળો પરમાત્મા હાથએ તો આ સપર્યગાત્ મંત્રમાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ રીતે કાયા રહિત તથા નસનાડીનાં બંધન રહિત જણાવ્યા છે. તે પરસ્પર વિરુદ્ધ થાય અને એક જ યજુર્વેદમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનાં વિરુદ્ધ

મૂર્તિ-મીમાંસા

‘વર્ણનો આવે તો તે યજુર્વેદનો કર્તા (લેવેને પછી આપણે ઇશ્વર-
ને તેનો કર્તા માનીએ) મૂર્ખ જ હોવો જોઈએ એમ કહે !
સામાન્ય વિદ્વાન પણ પોતાની રચનામાં સ્વવિરોધ નથી આવવા
દેતો, તો પરમાત્મા તો સર્વજ્ઞ અને સર્વનો ગુરુ-વિદ્વાન હોવાથી
પોતાની જ રચનામાં પોતાના જ સ્વરૂપ વિષે આમ
પરસ્પર વિરોધ આવવા દે એ અસંભવિત હોઈ ઇશ્વરના સ્વરૂપ-
ને ન જાણવાની આપણી અયોગ્યતા જ પૂરવાર કરે છે. વેદમંત્રો-
માં તો વિરોધ નથી. વિરોધ તો શાસ્ત્રીજીની જડપૂજક ભુદ્ધિમાં
છે કે ચેતનની પૂજા પત્થર-જડમાં કરે છે ! ત્યારે અંચક શબ્દનો
ખરો અર્થ શું છે ? તે જોવું જોઈએ. અંચક શબ્દ ત્રિઅમ્ય
નો બનેલો છે. અમ્યઃ શબ્દ એ અવિરલિપિ ગત્યર્થાધી
સાધિત હોઈ સ્વાર્થમાં કન્ પ્રત્યય લાગી અંચક શબ્દ બન્યો
છે. ગતેભ્યોઽર્થાઃ જ્ઞાનં ગમનં પ્રાપ્તિએતિ અતઃ અંચનો
અર્થ જ્ઞાતા અથવા પિતા ઇત્યાદિ થાય છે અને અંચકનો અર્થ
‘ત્રયાણાં ભુવનાનાં અમ્યઃ એટલે ત્રણ બોકનો જે રક્ષણકર્તા,
પાલનકર્તા તે પરમાત્મા-પિતા એ છે. એવા અંબક પરમાત્માનું
અમે યજામહે યજન-સ્તુતિ કરીએ છીએ ! એ ખરો અર્થ છે.
આ અર્થ લેવાથી ઇશ્વરના સ્વરૂપને કંઈ બાધ આવતો નથી અને
વેદાર્થનો સાચો રસ્તો મળી શકે છે. શાસ્ત્રીજીના ૩ આંખવાળા
કોઈ દેવ સાથે આ મંત્રને કશે સંબંધ નથી !

ખુદ સાયણાચાર્ય આ મંત્ર પર લાખ્ય કરતાં જણાવે છે કે
“ત્રયાણાં બ્રહ્માવિષ્ણુરુદ્રાણામમ્યકં પિતરં યજામહે અર્થાત્
અમે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ અને રુદ્રનાં યજુર્પતા (પરમાત્મા)નું
અમે યજન કરીએ છીએ. અહીં આ મંત્રમાં પડેલાં સુગન્ધ

પુષ્ટિવર્ધનમ્ એ પદોને પણ પિતરમ્ના વિશેષણ માની અર્થ કરે છે કે “સુગન્ધિ પ્રસારિતપુણ્યકીર્તિ પુનઃ કિં વિશિષ્ટં? પુષ્ટિવર્ધનમ્ જગદ્વીજ મુરુશક્તિ મિત્યર્થઃ” અર્થાત્ જેની સર્વાન્ કીર્તિ પ્રસારિત થએલી છે તે ડ્યંચકની, અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ઉચ્ચટાચાર્યે પણ સુગન્ધિને ડ્યંચકત્વં ન વિશેષણ માન્યું છે, અને ભાષ્યકાર મહીધરે પણ તેમજ માની પુષ્ટિવર્ધનમ્નો અર્થ કયો છે કે “ધનધાન્યાદિપુષ્ટેર્વર્ધયિતારં ડ્યંચકમ્” ધનધાન્ય વધારનાર અંબક એમ અર્થ કયો છે. એટલે સુગન્ધિ પુષ્ટિવર્ધનમ્થી ધૂપ-અંદનથી તેની પૂજા કરવી એ અર્થ સાપણ-ઉચ્ચટાદિના અર્થથી વિપરીત છે.

શ્રી. મહીધરે જે કે ડ્યંચકમ્નો અર્થ નેત્રત્રયોપેતં કયો છે, પણ તે યથાર્થ નથી. ‘અંબક’ શબ્દના “અમરકોષ”ની ‘મુખા’ વ્યાખ્યામાં અનેક અર્થો છે.

જેમકે—

“ત્રીણ્યમ્બકાનિ યસ્ય । ત્રિણ્યમ્બકમસ્યેતિ વા ।

ત્રયાણાં લોકાનામમ્બકઃ પિતા ઇતિ વા ।

ત્રીન્વેદાનમ્યતે શબ્દાયતે વા ।

ત્રિપુ લોકેષુ કાલેષુ વા અમ્બઃ શબ્દો વેદે લક્ષણો
યસ્યેતિ વા ।

ત્રયઃ અકારોકારમકારાઃ અમ્બાઃ શબ્દા વાચકા
યસ્યેતિવા ।

ઃપ્રત્યાદિ.

અને આ તમામ અર્થો પરમાત્મામાં બરાબર ધરી શકે છે. અતઃ
 યંવકં યજામહે એ વેદમંત્રથી રૂદ્ર-શંકરની મૂર્તિ આમાંથી
 કાઢી ધૂપ ચંદનલગાડવાની વાત કેવળ વાહિવાત અને અનર્થક છે.

*

*

*

પ્રમાણ ૧૪ :

એવું જ બીજું ગોપીકું શાસ્ત્રીજીએ યંત્રવેદના શ્રીચત્તે
 લક્ષ્મીશ્વરપત્ન્યાનો ૩૧-૨૨ મંત્ર લાગ રજુ કરી હાંક્યું છે,
 અને જણાવ્યું છે કે “આ મંત્રમાં શ્રી અને લક્ષ્મીને ઇશ્વરની
 (કદાચ શાસ્ત્રીજી ભૂલી ગયા હશે કે વિષ્ણુની?) સ્ત્રીઓ બતાવી
 છે.” શાસ્ત્રીજીને અક્ષયથી એટલો પણ વિચાર કરવાની ટેવ
 નથી લાગતી કે જો ખરેખર શ્રી અને લક્ષ્મી એ ઇશ્વરની સ્ત્રીઓ
 હોય (અને રૂપક ન હોય) તો એ લક્ષ્મી અને શ્રીને કાણે ઉમન
 કરી? તેમના બાપ, તેમના બાપ એમ કરતાં છેવટે તો ઇશ્વર જ
 આવશે કે તે જ સર્વનો ઉમાદક છે, એટલે તે સર્વનો મહાન
 અને એક જ પિતા છે. એટલે પરમાત્મા લક્ષ્મી અને શ્રીનો પિતા,
 અથવા પ્ર પ્ર પ્ર (અનેક પ્ર) પિતામહ થયો, અને પોતાની પ્ર પ્ર પ્ર
 (અનેક પ્ર) પૌત્રીઓનો પતિ પણ થયો! શાબાશ, શાસ્ત્રીજી
 મહારાજ! જરા અકલને દેકાણાસર રાખી વેદમંત્ર પર ક્ષમ
 કુકારાધાત કરો તો ઠીક! ઇશ્વર જ પિતા અને ઇશ્વર જ સ્વપુત્રી-
 ઓનો પતિ!! દુનિવાદારીમાંયે ન બને, તે તમે પરમેશ્વર માટે
 બનાવો છો. એ નરી કૃષ્ટતા બતાવે છે!!! વાર, તમે કહ્યું તેમ.
 શ્રી અને લક્ષ્મી પરમાત્માની સ્ત્રીઓ હોય તો તેમને તેમનાથી
 કેટલી સંતતિ થઈ? ક્યારે થઈ? તેમાંની સંતતિ બધી જીવતી
 છે ના કેાઈ મરી પણ મરી? ઇશ્વર નિરાકાર છે એમ તો તમે

માનતા હશે એમ ધારું છું (કેમકે અનેક વેદમંત્રો તે નિરાકાર હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે, અને આપના અનેક નામી સનાતની પંડિતો પણ નિરાકાર માને છે, પણ સાથે સાથે સાકાર પણ થાય છે એમ કહી આત્મપ્રતારણા કરતા ફરે છે, તેમ તમે પણ નિરાકાર હોઈ સાકાર માનતા હશેજ. જો નિરાકાર નજ માનતા હો અને કેવળ સાકારજ માનતા હો તો જણાવજો, જેથી તેના સાકારપણા વિષે પ્રશ્નો પૂછી શકું કે તે સાકાર છે (પ્રથમથી જ) તો તે ક્યાંથી થયો? શામાંથી થયો? કાણે બનાવ્યો? ક્યારે બનાવ્યો? તેના માતાપિતા હતા કે નહિ? કેમકે કંઈ ન હોય તો કાંઈ ચીજ આપોઆપ કદિ થતી નથી એમ સર્વદર્શન સિદ્ધાંત છે. શું ખાય છે? ક્યાં રહે છે? આદિ આદિ.) તો આ જો શ્રી અને લક્ષ્મી નામની પત્નીઓ-ધણ્ણીઆણ્ણીઓ સાથે ગૃહ-સ્થાશ્રમ સાકાર થઈ પાળે છે કે નિરાકાર રહી? સાકાર થઈ પાળતો હોય તો તે ક્યાં ન હતો, જેથી ત્યાં આવી સાકાર રૂપ લઈ શકે છે? અને એવું સાકારપણું આ પત્નીદ્વય માટે કેટલો વખત લે છે? શ્રી-લક્ષ્મી ખાતર નિયમિત રીતે સાકાર થાય છે કે મરજીમાં આવે ત્યારેજ? જ્યારે સાકાર ન થાય ત્યારે આ શ્રી-લક્ષ્મી-પત્નીદ્વયનું શું થતું હશે? તેમનો તે પતિજ છે કે પરમેશ્વર પણ રહે છે? આદિ એવા જટિલ પ્રશ્નો છે, જેની ગળણમાંથી આપનો કોઈ કાળે ઉદ્ધાર થવાનો નથી. માટે શ્રી અને લક્ષ્મીને ખરી પત્નીઓ બનાવવી રહેવા દો, તેમાંજ દિન છે. પણ વસ્તુ-વેદના પુરુષસૂક્તમાં આવેલ આ મંત્ર આખો જ રૂપરૂપી ભરેલો છે. યથા—

શ્રીશ્વતે લક્ષ્મીશ્વ પત્ન્યાચહોરાત્રેપાર્શ્વે નક્ષત્રાણિ રુપ-
મશ્વિનૌ વ્યાત્તમ્ ॥ અ. ૩૧. મં. ૨૨.

તેનો ખરો અર્થ એ થાય છે કે—

હે ઇશ્વર ! (શ્રીઃ) તારી શોભા અને (લક્ષ્મીઃ) ધનાદિ
સંપત્તિ એ બે (પત્ન્યૌ) પ્રિય પત્ની પ્રમાણે તારી સેવા કરનાર
છે, અને (અહોરાત્રે) દિવસ અને રાત્રિ એ બે (પાર્શ્વે)
નારી બગલ સમાન છે.

(નક્ષત્રાણિરુપમ્) સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો આદિ પ્રકાશમય
પદાર્થ તારા રૂપ (નેત્ર) સમાન છે. (અશ્વિનૌ) ઘાવા-પૃથિવી તારા
(વ્યાત્તમ્) વિકસીત મુખ પ્રમાણે છે. આદિ. આ મંત્રાર્હને
જોતાં આમાં અલંકાર વિના બીજું શું છે? કેવળ શ્રીશ્વતે
લક્ષ્મીશ્વ પત્ન્યા એટલો દુકડો રજુ કરી શાસ્ત્રીજી વેદને નામે
લેકોને લખાવે છે કે ઇશ્વરને લક્ષ્મી અને શ્રી નામની બે સ્ત્રીઓ
છે. શાસ્ત્રીજીને (નેપથ્યમાં) પૂછું છું કે શાસ્ત્રી મહારાજ! એથી
આપનો એ ઉપદેશ તો નથી કે બ્યારે પોતેજ પેદા કરેલી બે
સ્ત્રીઓને સ્વયં લગવાન પત્ની કરે છે, તો માણસોએ તેનું અનુ-
કરણ કેમ ન કરવું? એમ અભિપ્રાય હોય તો જણાવજો.
જેથી તમને સંવેળા થાણાની ‘ડાહ્યા’ઓની ‘સાળા’ઓનો રસ્તો
ખતાવાય !) પણ તદરથ હરકોઈ વિદ્વાનની ખાતરી થયા
વિના નહિ રહે કે આ મંત્રમાં રૂપકાલંકારે ‘વિના કંઈ નથી,
અને શાસ્ત્રીજી આમાંથી મૂર્તિપૂજન કદિ સાબિત કરી શકે તેમ
નથી. ખરી રીતે મૂર્તિપૂજન સાથે આ મંત્રને કંઈ સંબંધ પણ
નથી, એટલે આ મંત્ર તો નાહક વિના પ્રયોજન શાસ્ત્રીજીએ રજુ
કર્યો છે. કદાચ શાસ્ત્રીજીનો અર્થ માની લઈએ તો પણ એટલું

જ સિદ્ધ થશે કે ઇશ્વરને એ પત્નીઓ છે. પણ તેમાં મૂર્તિપૂજન શું આવી? ઇશ્વરને એ પત્નીઓ માની જે તેને સાકાર માનો તો તે માટે મારા હિપદા પ્રશ્નો આપની એવામાં રહ્યું છે, જે આપની વિચારશક્તિને કંદેહી કરી નાખવા બસ છે!

પણ હું તો એ પણ જણાવવા માગું છું કે શાસ્ત્રીજીએ આ મંત્ર પર તેમના માન્યભાષ્યકાર મદીધરનું ભાષ્ય પણ જોયું નથી. મદીધરે પણ આ મંત્ર પર ભાષ્ય કરતાં શ્રી અને લક્ષ્મીને ઇશ્વરની પત્નીઓ માની જ નથી. મદીધર તો શ્રી અને લક્ષ્મીને સૂર્યની પત્ની માને છે, (અને શાસ્ત્રીજી સૂર્યને દેવ વિશેષ માની ઇશ્વરથી અવશ્ય જુદા જ માને, કેમકે તમામ દેવો ઇશ્વરને આધીન છે. એમ શાસ્ત્રીજી માને છે.) જુઓ મદીધરનું ભાષ્ય નીચે મુજબ:—

“ऋषि रादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य !
-શ્રી: લક્ષ્મીશ્ચ તે તવ પત્ન્યૌ જાયાસ્થાનીયે ત્વદ્દેશ્યે
દ્રત્યર્થ: ।

• યયા સર્વજનાધર્ણીયો ભવતિ સા શ્રીઃ। શ્રીયતેજનયા
શ્રી: સમ્પદિત્યર્થ: યયા લક્ષ્યતે દૃશ્યતે જનૈ: સા લક્ષ્મી:
• સૌન્દર્ય મિત્યર્થ: ।

• અર્થાત્ હે આદિત્ય! શ્રી અને લક્ષ્મી એ એ તારી જાયાસ્થાનીય-
વેશ્યા છે! જેનાથી સર્વ આશ્રિત થાય છે તે ‘શ્રી’ એટલે
સંપત્ત અને જેના વડે માણુઓથી જોઈ શકાય છે તે લક્ષ્મી
એટલે સૌંદર્ય!

અહીં તો-મહીધરે શાસ્ત્રીજીની શ્રી અને લક્ષ્મીને “વેશ્યા” નો ઇશ્કાળ આપ્યો, તે શાસ્ત્રીજીને સમર્પણ હો! તે માટે શાસ્ત્રીજી બલે મહીધર સાથે વિવાહ કરી લે. મારે તે સાથે કંઈ સંબંધ નથી, અને શ્રી તથા લક્ષ્મીનો અર્થ પણ મહીધરે અહીં સંપત્તિ અને શોભા-સૌંદર્ય ક્યો છે, પછી તે ઇશ્વરની ધર્મપત્નીઓ ક્યાં રહી તે શાસ્ત્રીજી નિરાંતે બલે વિચાર ક્યાં કરે! મહીધરના અર્થ મુજબ આ મંત્રનો મેં જે ઉપર અર્થ આપ્યો છે તેજ ખરો અર્થ છે. મને ખબર નથી શાસ્ત્રીજી વેદના નામે વેદ અને ઇશ્વર પર અત્યાચાર કેમ કરે છે? શાસ્ત્રીજીના વેદના અર્થો જોતાં તો નિરૂપા ૧/૧૮નું વચન અનિચ્છાએ પણ દ્વાર યાદ આવે છે.

સ્થાણુરયં મારહારઃ કિલ્લા મૂદધીત્ય વેદં

નવિજ્ઞાનાતિયોર્ધમ્ ।

—વેદને બણીને જે તેના અર્થ-રહસ્યને નથી મળ્યોતો તે ખરેખર સ્થાણુઃ (લાકડાનું ‘હુંહું’) છે! (કૃપા કરી શાસ્ત્રીજીએ અહીં સ્થાણુઃ શબ્દ જોઈ અહીં પણ લાકડાની મૂર્તિ એ અર્થ આમાંથી કાઢવાનો નથી!) અરુ. આમળ વધતાં શાસ્ત્રીજી લખે છે કે “અગ્નિ આદિ જેટલી સાકાર મૂર્તિઓ છે તે બધી બ્રહ્મની મૂર્તિઓ છે.” એ ક્યા પ્રમાણ ગ્રંથમાં લખ્યું છે તે જણાવ્યું નથી. નેમ છતાંય જો શાસ્ત્રીજીને તે કબુલ હોય તો મારે ખાસ પાંધો નથી; પણ પ્રથમ અગ્નિને શાસ્ત્રીજી બ્રહ્મની સાક્ષાત્ સાકાર મૂર્તિ માની જરા લક્ષિતથી ભેટી લ્યે એટલે જસ! અથવા જળને બ્રહ્મની તેવી મૂર્તિ માની દેશ-વિદેશના યા મુંબઈ ખાતેના જ સમુદ્રની વચ્ચે જઈ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જરા એક જ ડૂબકી મારી

હ્યે !! એટલે તેમના કથનની મને ખાત્રી થાય કે શાસ્ત્રીજી જે ઉપદેશ છે તે સ્વયં માને છે કે પોથીમાંનાં રીંગણાં છે અથવા દાથીના આવવાના જુદા અને દેખાડવાના જુદા છે!!!

પ્રમાણ ૧૫મું :

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે મૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।
સદાચાર પૃથિર્વીદ્યામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિષેમ ॥
આ યજુર્વેદ ૧૩-૪ મંત્ર ૨જી કરી શ્રી. શાસ્ત્રી લખે છે કે
“ હિરણ્યગર્ભ ઇશ્વર સૃષ્ટિની પહેલાં વર્તમાન હતા. તેમણે પ્રગટ થઇ સર્વજ્ઞન સમુદાયના પતિ થયા.....તે દેવને અમે હવિ-નૈવેદ્ય દદાએ છીએ.....આ મંત્રમાં ઇશ્વરનું શરીર ધારણ કરવું અને માણસોએ તેને હવિ દેવું અને પૂજન કરવું લખ્યું છે, તો પછી કેમ માની લેવાય કે તેને મૂર્તિ નથી ? ” આદિ.

અહીં શાસ્ત્રીજી જાતઃ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રગટ થઇ’ એમ કરે છે. તથા હવિષાનો અર્થ ‘નૈવેદ્ય’ કરે છે અને ‘પ્રગટ થઇ’ એ અર્થ કરી સાર તારવી કાઢે છે કે “આ મંત્રમાં ઇશ્વરનું શરીર ધારણ કરવું” લખ્યું છે ! પણ અત્રે જાતઃ શબ્દનો અર્થ વેદ-ભાષ્યકારે સ્વામી દયાનંદના અર્થ મુજબ ‘પ્રસિદ્ધ’ એ યુક્ત છે. (જુઓ તેમનું ભાષ્ય. યજુર્વેદ ૮-૩૬. શાસ્ત્રીજીએ સ્વામી દયાનંદને પ્રમાણ માન્યા છે.) અગાઉ જણાવી ગયો તેમ ઋગ્વેદમાં એ ‘સર્વયગાચ્છુક્રમકાયમ્ વાગા મંત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પરમાત્મા કાયા વિનાનો હોઇ સર્વવ્યાપક છે. જે સર્વવ્યાપક હોય તેને ઉત્પન્ન થવાનું ક્યાંથી હોય ? ઉત્પન્ન તો તે ચર્ચ શકે છે કે

જે ન્યાં ન હોય! પણ પરમાત્મા સર્વત્ર એકરસ વ્યાપક હોઈ તેને ઉત્પન્ન થવાનું નથી હોતું. આ મંત્રમાં પડેલો દિરણ્યગર્ભઃ એ શબ્દ જ પરમાત્માનું વ્યાપક સ્વરૂપ બતાવે છે અને તેનો અર્થ દિરણ્યાનિં સૂર્યાદીનિ તેજાંસિ ગર્ભે यस્ય સ દિરણ્યગર્ભઃ અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર નક્ષત્રાદિ તેજસ્વી પદાર્થો જેના ગર્ભમાં છે તે પરમાત્મા. હવે વિચારવું જોઈએ કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો તો અનેક છે, અને તેવાં અનેક બ્રહ્માંડો જેના ગર્ભમાં છે, તે પરમાત્માનું વ્યાપક રૂપ કેવું મહાન છે! તેને ઉત્પન્ન થયો કહેવું એ કલ્પના બકવાદ વિના બીજું શું છે! દિરણ્યનો અર્થ શતપથ (૬-૭)માં પણ જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યોતિર્વદિરણ્યં અર્થાત્ જ્યોતિ એ જ દિરણ્ય અને સૂર્ય-ચંદ્રાદિ પદાર્થો જ્યોતિ-તેજ વિના બીજું નથી એ સિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક વાત છે; એટલે શતપથ વચનાનુસાર ‘દિરણ્યગર્ભ’નો અર્થ જે ઉપર આપ્યો છે તે મથાર્થ છે. તે જોતાં આમાથી ઇશ્વર ઉત્પન્ન થયો અને તેની મૂર્તિ સિદ્ધ કરવી એ વાદિયાત વાત છે. મુંડકોપનિષદમાં પરમાત્માને બ્રહ્મ તથા સર્વવ્યાપક જણાવ્યો છે મથા—

દિવ્યોહ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ વાહ્યામ્યંતરો હ્યજઃ ।

અપ્રમાણો હ્યમનાઃ શુભ્રોઽક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥

અર્થાત્ તે પરમાત્મા દિવ્ય છે. અમૂર્તઃ-મૂર્તિ વિનાનો, બહાર અને અંદર સર્વત્ર-વ્યાપક-તથા બ્રહ્મ-જન્મ વિનાનો હોઈ અપ્રાણઃ-પ્રાણ રહિત આદિ છે. આ સ્પષ્ટ વચનો જોતાં કોઈ પણ શ્રુતિમાંથી પરમાત્માની મૂર્તિ કાઢવી એ અશક્ય વાત છે. તેમ છતાં ય શાસ્ત્રીજનો જાતઃ શબ્દનો અર્થ જો ‘ઉત્પન્ન થયા’ એમ ધડીભર માની લઈએ તો શાસ્ત્રીજએ અગાઉ ઉદ્ધૃત કરેલ

ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ વાળા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ હિર-
ણ્યગર્ભઃ મંત્રનો ઉલ્લેખ હોય તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે યસ્મા-
ન્નજાત હત્યેષઃ- તે પરમાત્મા કાઈમાંથી-કયાંમાંથી ઉત્પન્ન
થયો નથી-ન જાતઃ એટલે વેદમંત્ર પણ સ્પષ્ટ કહે છે તેમ પરમાત્મા
ઉત્પન્ન થયો નથી. એટલે અહિં જાતઃ શબ્દનો અર્થ 'પ્રસિદ્ધ'
જ યુક્ત થઈ શકશે પણ જાતઃ-નો અર્થ 'ઉત્પન્ન થયું' એમ
કરવો એ તો શ્રુતિ વિરૂદ્ધ છે. યથા—

વેદાદ્યમેતંમજરં પુરાણં સર્વાત્માનં સર્વગતં વિભુત્વાન્ ।
જન્મનિરોધં પ્રચદન્તિ યસ્ય બ્રહ્મવાદિનો હિ પ્રચદન્તિ નિત્યમ્
શ્વેતાશ્વતરઃ.

—તે પરમાત્મા અ-જર, સર્વનો આત્મા, સર્વગત (સર્વ
વ્યાપક) વિભુ હોવાથી છે, જેનો બ્રહ્મવાદી વિદ્વાનો જન્મનિરોધં
પ્રચદન્તિ-જન્મનો નિરોધ કરે છે આદિ. આમાં તો સ્પષ્ટ અર્થમાં
ધ્મિરના જન્મનો નિરોધ કર્યો છે. ઉપનિષદોમાં તો વેદ-વર્ણિત
ધ્મિરના સ્વરૂપને પલ્લવિત કર્યું છે. એવા અજર, અમર, અમૂર્ત,
અજન્મા, સર્વવ્યાપક પરમાત્માની અમે હવિષા વિષેમ આત્મા
રૂપી હવિથી સ્તુતિ કરીએ છીએ. હવિઃ એટલે સામગ્રી, અને
પરમાત્મ-પૂજનમાં આત્મારૂપી સામગ્રી કરતાં બીજી કંઈ સામગ્રી
ઉનાયક હોય શકે ? આત્માને જ સામગ્રીનું રૂપ આપતાં સર્વ-
ભાવથી પરમાત્માની સ્તુતિપરક અર્થ આ મંત્રનો થઈ શકે, જેમાં
નિરાકાર પરમાત્માને પાર્થિવ નૈવેદ્ય આપવું અસંગત અને અસ્થાને
છે, એટલે શાસ્ત્રીજીનો કરેલ અર્થ યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રીજી આ
મંત્રમાંથી પરમાત્માની મૂર્તિ હોવાનું જણાવે છે, પણ માફ તો
કયન છે કે મૂર્તિને તો કોઈ આધારની જરૂર છે.

મૂર્તિ-મીમાંસા

કંઈ આધાર વિના તે રહી શકે નહિ, અને પરમાત્માને
તો આ મંત્રમાં સમગ્ર જગતનો આધાર સદાચાર પૃથિવી-
કલ્પો છે ! મૂર્તિ તો ઉત્પન્ન કરાયા સિવાય કદિ ઉત્પન્ન થતી નથી.
ત્યારે મુંડક, શ્વેતાશ્વતર તથા ઋગ્વેદનાં પ્રમાણો દ્વારા મેં સાબીત
કયું છે કે પરમાત્મા તો કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી, એટલે તેની
‘મૂર્તિ ક્યાંથી થઈ શકે ? કેમકે મૂર્તિ, રૂપે થવામાં તો તેને ઉત્પન્ન
થવું રહ્યું. જે ઉપસા પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ વાત છે. આ મંત્રમાં
આવેલ જ્ઞાતઃ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ ‘પ્રગટ થયા’
એ વકોડહં ઘટુસ્યામની શ્રુતિ મુજબ જો કરવા માગે તો મને
વાંધા નથી. પણ એ અર્થ એ પ્રમાણે લેવાથી (હું એકમાંથી
અનેક થાઉં, અને તેણે આ નિખિલ બ્રહ્માંડ સર્જ્યું અને પોતે
તે દ્વારા પ્રગટ થયા-જીવધારીઓને પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું.)
શાસ્ત્રીજીનો મૂર્તિપૂજા સાબીત કરવાનો શ્રમ સાર્થક નહિ થાય.
ખરી રીતે આ મંત્ર મૂર્તિપૂજાની સિદ્ધિ કરતો નથી પણ મૂર્તિ-
પૂજાનું ખંડન કરે છે કેમકે મૂર્તિ અને સર્વાધાર ઇશ્વર એ બે
વિરૂદ્ધ છે. કેમકે મૂર્તિ આધેય છે અને ઇશ્વર આધાર છે. એટલે
આધાર ઇશ્વર સ્વયં કદિ આધેય થઈ શકે નહિ, શાસ્ત્રીજી આપ-
ણને આધાર-પરમાત્મા, આધેય-મૂર્તિ થયો એવું ઉલ્ટું સમજાવે
છે. જે સામાન્ય જુદિથી પણ વિરૂદ્ધ હોય કોઈ સમજી માણસને
તે ગ્રાહ્ય થઈ શકેજ નહિ, પછી વિદ્વાનોને તો ક્યાંથીજ શાસ્ત્રી-
જીનો અર્થ માન્ય થાય ? ઋગ્વેદમાં પણ એ વિષે સ્પષ્ટ જણાવ્યું
છે કે:—

નાસ્ય શત્રુ નં પ્રતિમાનમસ્તિ ન પ્રતિષ્ઠિઃ
પુરુમાયસ્ય સહ્યોઃ ॥ ૬-૮-૧૨

મૂર્તિ-મીમાંસા

અર્થાત્ તે પરમાત્માનો કોઈ શત્રુ નથી. ન પ્રતિમાનમસ્તિ-
તેની કોઈ પ્રતિમા-મૂર્તિ નથી. તે અનંત જ્ઞાનયુક્ત તથા સદૃશ
શક્તિયુક્ત ઇશ્વરનો કોઈ આશ્રય (પ્રતિષ્ઠિઃ) પણ નથી. તે
સ્વયં સર્વાધાર છે. હવે જો તેની મૂર્તિ માનીએ, તો મૂર્તિને
આશ્રયની જરૂર હોયજ, અને મૂર્તિ એટલે શાસ્ત્રીજીના મતે
પરમેશ્વર, અતઃ પરમેશ્વર (મૂર્તિરૂપ) આશ્રિત થયો, જે ઉપસા
વેદમંત્રથી સરાસર વિરૂદ્ધ તથા તર્કથી પણ પ્રતિકૂલ છે. અનઃ
ઇશ્વરની કોઈ મૂર્તિ થઈ શકતી નથી. કેમકે તે વાત જ અસંભ-
વિત-Impossible-છે.

આ પરથી વાચકોને શાસ્ત્રીજીએ આપેલ પ્રમાણની નિઃસારતા
સ્પષ્ટ જણાઈ જશે.

પ્રમાણ ૧૬મું :

**उदयुध्यस्वाग्ने ! प्रतिजागृहि त्वमिष्टा-
पूर्ते स० एजेथा मयंच । य० अ० ૧૫-૫૪.**

આ મંત્ર રજુ કરી શ્રી. શાસ્ત્રીજી કહે છે કે “હે અગ્નિ ! તું
સાવધાન તથા જાગૃત થા, અને યજ્ઞમાનને ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મમાં
પ્રવૃત્ત કર.” એટલે કે શાસ્ત્રીજી જ્યારે આ મંત્રથી અગ્નિ-
ભૌતિક અગ્નિ (અથવા તેમણે માનેલો ‘અગ્નિ-દેવ’)ને ઠંડોલો
ત્યારે જ તે સાવધાન અને જાગૃત થાય ! નહિ તો તે અસાવધાન
અને ધોરતા જ રહે ! અને આ જડ અગ્નિ, યજ્ઞમાનને ઇષ્ટાપૂર્ત
કર્મમાં પ્રેરે !! જો શાસ્ત્રીજી અગ્નિ શબ્દથી અહિં ભૌતિક
અગ્નિનું ગ્રહણ કરતા હોય (અને તેજ તેમને ઇષ્ટ છે) તો તે
બૂલ છે. કેમકે જડ અગ્નિને સાવધાન થવાનું કે જાગૃત થવાનું

કદિ હોણું જ નથી. તે તો હંમેશ તેના અસ્તિત્વ સુધી સાવધાન અને જાગૃત છે કે કોઈ આબ્યુઝ કે તેને બાળીને ભસ્મ કરવું. વળી તે જડ હોવાથી યજ્ઞમાન થું કે તેનું ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ થું તે તે બણી ન. શકે એટલે :તેને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા જેવું કશું નથી રહેલું. હા, અગ્નિ શબ્દથી તેજ સ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનમય પરમાત્માનું ગ્રહણ હોય તો તે ઈષ્ટ છે. અને તે અર્થમાં આ મંત્રનો અર્થ હે જ્યોતિસ્વરૂપ ઈશ્વર! તું અમારા હૃદયોમાં પ્રકાશિત થા અને અજ્ઞાનમાં પડેલા જીવોમાં જ્ઞાનપ્રકાશ લાવી તેમને જાગૃત કર તથા યજ્ઞમાનને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપી ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મની સાધના થાય.

.પણ શાસ્ત્રીજીએ આ મંત્રથી જ સ્પષ્ટતથા મૂર્તિ-મંડન કરવા નથી ધાર્યું. પણ આ મંત્રમાં પડેલા ઈષ્ટાપૂર્ત શબ્દના બળે અત્રિસ્મૃતિનું પ્રમાણ આપી તેમને દેવમંદિર બનાવવું એ વેદસંમત હોવાનું સિદ્ધ કરવું છે. એટલે હું.ય આ મંત્ર વિષે વધુ ન લખતાં, શાસ્ત્રીજીને જે અબીષ્ટ છે તે તરફ જ વળીશ. શાસ્ત્રીજી અત્રિસ્મૃતિના એ નીચલા શ્લોકો ઉધૃત કરે છે કે:—

‘અગ્નિ દ્યોઽન્નં તપઃ સત્યંવેદાનામુપલંબનમ્ ।

આતિથ્યં વૈશ્વદેવંચ ઇષ્ટ મિત્યભિધીયતે ॥

વાપીકૂપતઢાગાદિદેવતાયતનાનિચ ।

અન્નપ્રદાનમારામઃ પૂર્ત મિત્યભિધીયતે ॥ ’

અગ્નિહોત્ર, તપ, વેદપાઠ, સ્વાધ્યાય, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ કર્મ ઇષ્ટ કહેવાય. અને લોકહિતાર્થ વાવ, કુવા, તળાવ, દેવમંદિર।

અનદાન અને બગિચા લગાવવા તેને પૂર્ત કર્મ કહે છે. તેમ દેવમંદિર બનાવવું વેદસંમત સિદ્ધ થયું.”

પ્રથમ તો હું અત્રિસ્મૃતિને પ્રમાણ માનતો નથી એમ મારે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ. તેમ છતાંય શાસ્ત્રીજીએ જે બે શ્લોકો રજુ કર્યા છે, તો જણાવીશ કે તેમાં દેવતાયતનનો અર્થ એકલું દેવમંદિર જ થઈ શકે એવો નિયમ નથી. કેમકે દિવ્ય ધાતુ એ ક્રિડા, વિજિગીષા વ્યવહાર, સ્તુતિ, મદ, સ્વપ્ન, યુતિ, કાન્તિ, મોદ, ગતિ આદિ અર્થમાં વપરાય છે અને એ પ્રત્યેક અર્થના સંબંધમાં દેવનાયતન શબ્દ થોડો શકાય. લોક હિતાર્થે તો દેવતાયતન શબ્દનો અર્થ અહિં ક્રિડાસ્થાન-Play ground શા માટે ન થઈ શકે? દેવમંદિરોમાં તો તમે “આર્યેત્તરાણાં પ્રવેશો નિષિદ્ધઃ” જેવા અસમાનતાજનક પાટીઆ મારી ‘લોક-હિતાર્થ’ની દૃષ્ટિ સંકુચિત કરી ભગવાનને અને દેવમંદિરોનો ધ્વજો લઈ રાખો છો, એ કરતાં તો લોકહિતાર્થ માટે તો ક્રિડા-સ્થાનો બનાવવા, જેમાં વધુ વિશાળતા રહેલી છે, અને અત્રિ મહારાજને પણ વધુ લોકહિત સંધાતાં શાંતિ થાય તો અત્રે દેવતાયતનનો અર્થ ક્રીડાસ્થાનનો જ વધુ ઉપયુક્ત છે, દેવમંદિર નહિ.

તેમ છતાંય શાસ્ત્રીજી દેવતાયતનનો અર્થ દેવમંદિર જ કરતા હોય તોય તેમને અત્રિ મહારાજ ભારે પડી જશે. કાંતો શાસ્ત્રીજી ‘ઈષ્ટાપૂર્ત માટેનું’ અહિં અત્રિસ્મૃતિનું જ પ્રમાણ છોડી દે અથવા નીચેનું પણ અત્રિ-સ્મૃતિનું જ વચન પણ પ્રમાણ માની અસ્પૃશ્યોને માટે દેવમંદિરો ઉન્મુક્ત (ખુલ્લાં) કરી દે! જુઓ અત્રિ મહારાજ સ્પષ્ટ ફરમાવે છે કે:—

દેવયાત્રા વિવાહેષુ યજ્ઞ પ્રકરણેષુ ચ ।

ઉત્સવેષુ ચ સર્વેષુ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટિર્ન વિધતે ॥

—દેવયાત્રા, વિવાહ અને યજ્ઞની બાજતમાં તથા તમામ જાતના ઉત્સવોમાં સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યતા નથી !! શાસ્ત્રીજી, આ અત્રિના પ્રમાણને સામે રાખી આપ સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યતાનો બખેડો ક્યાં સુધી ચાલુ રાખી શકશો ? કે પછી મીઠા મીઠા ગડપ ઓર કડવા ધૂઃ ધૂઃ પેડે આ પ્રમાણ જ નહિ માનો ? જો આ પ્રમાણ ન માનો તો **ઈષ્ટાપૂર્તિ** વિધયનું પણ આપનું પ્રમાણ બીજાઓને શા માટે માનવું જોઈએ ? જો તેને માનતા હો તો આને પણ માનો અને તે મુજબ વર્તન કરો. પણ આપને અસ્પૃશ્યને અડકવાનું શાનું કબુલ હોય ? તેને કંઈ તમારા ભગવાને ઘોડાં બનાવ્યા છે ? તે તો ક્યાંક અદ્ધરથી એમને એમ ઉતર્યા હશે, જેની તમારા ભગવાનને ખબર પણ નહિ હોય । એટલે તમારો ભગવાન સર્વ મંસારનો ઉમાદક નહિ રહે !! અને તેમ કબુલ ન હોય તો તેમને પણ ભગવાને બનાવ્યાનું કબુલ કરી, ભગવાનનો ઇન્કારો આપનો છોડી તેમને પણ એક જ પિતાના સંતાન સમજી તેમની સાથે બાંધ પેડે વર્તાવ કરો, અને તમારા દેવમંદિરો (જેમાં અસ્પૃશ્યો તથા ચાંડાલોનો પણ તમારા જેટલો જ હિસ્સો છે)માં પેસવા દો. કેમકે અસ્પૃશ્યો અને ચાંડાલો એ માક્ષાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. એમ ખુદ આપનું ભાગવત પોકારી પોકારીને કહે છે. યથા—

પ્રણમે હ્રણ્ડવમ્દુમાવાશ્વ ચાણ્ડાલ ગોસ્તરમ્ ।૧૧-૨૬-૧૬
અર્થાત્ ભગવાનના એકાંત ભકતે ઘોડો, ચાંડાલ અને ગધેડો, કુતરો તથા ગૌ આદિને જોઈ તેમને ઇશ્વર સ્વરૂપ સમજી પૃથ્વી

પર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા ! આ વચન સાક્ષાત્ કૃષ્ણ મહારાજ પોતાના લક્ત ઉદ્ધવજીને કહે છે ! ! આ તેમના ધર્મ ગ્રંથના મહા વચન મુજબ તો શાસ્ત્રીજી કાં તો કબુલ કરે તે લક્ત નથી અથવા ભગવદ્લક્ત હોય તો તેમણે દેવળ ચાંડાલને જ નહિ, પણ કુનરા, બળદ, ઘોડા અને ગધેડાને મુદ્દાં ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજી તેને જોતાં જ પૃથ્વી પર (ધરમાં કે બજારમાં; કોઈ ગાદીધારી શંકરાચાર્યની પાછળ ફરતાં કે મંદિરમાં પગે પડતાં; રાત્રે કે દિવસે; શિયાળે ઉંદાળે કે ચોમાસે; કોઈ પણ સ્થળે-કોઈ પણ ઘડીએ) લાંબા થઇ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગી જ જવું જોઈએ ! ! ઠાર અને ગધેડા કરતાં તો ચાંડાલો મનુષ્ય છે, અને એટલું જ નહિ તે તો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જ છે, એટલે તેમને દેવમંદિરમાં જતા અટકાવવા એટલે પરમેશ્વરના સ્વરૂપને પરમેશ્વરના ધરમાં જતાં અટકાવવા જેવું છે ! જે ભાવથી દેવમૂર્તિ પૂજ્ય છે, તે જ ભાવથી એક ચાંડાલ પણ શાસ્ત્રીજી માટે આ પ્રમાણથી પૂજ્ય હોવો જ જોઈએ, અને આ 'ચાંડાલ-દેવ'નું જે મંદિર સ્થાન એ ખરૂં દેવ-મંદિર તેમણે માનવું જોઈએ ! શાસ્ત્રીજી શું વિચાર છે ? શ્રીમદ્ભાગવતમાં નીચલો પણ મંત્ર છે, જે શાસ્ત્રીજીએ જાણવો જોઈએ:—

વેદાધ્યાય સ્વધા સ્વાહા યલ્પધ્રાહ્ય યથોદયમ્ ।

દેવર્ષિ પિતૃભૂતાનિ મદૂપાળ્યન્વહં યજેત્ ॥ ૧૧-૧૭-૫૮

અર્થાત્ ગૃહસ્થે (શાસ્ત્રીજી ગૃહસ્થ તો છે જ !) વેદાધ્યાયન (ત્ર્યં સ્વધા (પિતૃયજ્ઞ), સ્વાહા (દેવયજ્ઞ) બલિવૈશ્વદેવ (ભૂ, અન્નદાન (અતિથિયજ્ઞ) આદિ દ્વારા ('ભગવાન' મારાં જ રૂપો દેવ, ઋષિ, પિતર મનુષ્ય અને

પ્રાણીઓનું' યથા વિધિ પૂજન (યજન) કરતો રહે. ચાંડાલ અથવા અંત્યજ, અસ્પૃશ્ય એ મનુષ્ય તો છે, તેમ હોવાની 'ના કાંઈના પીરથી પણ પાડી' શકાય તેમ નથી, અને અન્નદાન (અતિથિયત્ર)થી મનુષ્ય એ 'ભગવાન'નું રૂપ ઉપજા સ્લોકથી સિદ્ધ હોવાથી ચાંડાલ એ મનુષ્ય હોવાથી, શાસ્ત્રીજીને ભગવત્સ્વરૂપત્વે કરી તે યજનીય અને પૂજ્ય' છે ! ક્યાં તો શાસ્ત્રીજીએ ભાગવતને આર્થસમાજીએ પેઢે કારે મૂકી દેવું, ક્યાં તો ચાંડાલો પ્રત્યેનું અસંદ્ધવર્તન મૂકી દેવું !! ભાગવતને માની ચાંડાલાદિની ધૂણી કે અસમાન વર્તન કાંઈથી થઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. 'અતિથિદેવોમવ' એ શ્રુતિ વાક્ય તો શાસ્ત્રીજીએ સાંભળ્યું વા જાણ્યું હશે, કેમકે પોતે અનેકાના અ-તિથિ બન્યા હશે ! એ અતિથિ સત્કાર વિષે શાસ્ત્રીજીને 'માન્ય સ્મૃતિમાં જણાવ્યું' છે કે:—

વૈશ્વદેવ ચિદ્વીના યે આતિથ્યેન વહિષ્કૃતાઃ ।

સર્વે તે નરકં યાન્તિ કાકયોનિં વ્રજન્તિ ચ ॥

પારાશર સ્મૃતિ ૧-૫૭

જે શુદ્ધરૂઢ હોય વૈશ્વદેવવ્રત નથી કરતો, તથા અતિથિનો સત્કાર નથી કરતો તે નર્કમાં પડે છે અને કાગડાની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આગલો 'લોક' એજ સ્મૃતિમાં જણાવે છે કે:—

પાપો યા યદિ ઘાણ્ડાલો ચિપ્રઘ્નપિતૃઘાતકઃ ।

વૈશ્વદેવેતુ સમ્પ્રાપ્તઃ સોઽતિથિઃ સ્વર્ગસક્રમઃ ॥ ૧-૫૮

વૈશ્વદેવના મુખે આવનાર ચાહે પાપી હોય, ચાહે ચાંડાલ હોય, ચાહે પાંડિત્યનો હત્યારો કે પિતાનો ઘાતક હોય, પણ એ અનિયમ છે અને તેનો સત્કાર કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે !

પર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા ! આ વચન સાક્ષાત્ કૃષ્ણ મહારાજ પોતાના લક્ષ્મી ઉદ્ધવજીને કહે છે !! આ તેમના ધર્મ ગ્રંથના મહા વચન મુજબ તો શાસ્ત્રીજી કાં તો ક્ષુલ્લ કરે તે બદલ નથી અથવા ભગવદ્ભક્ત હોય તો તેમણે કેવળ ચાંડાલને જ નહિ, પણ કુતરા, બળદ, ઘોડા અને ગધેડાને મુદ્દાં ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજી તેને જોતાં જ પૃથ્વી પર (ધરમાં કે બજારમાં; કોઈ ગાદીધારી શંકરાચાર્યની પાછળ ફરતાં કે મંદિરમાં પગે પડતાં; રાત્રે કે દિવસે; શિયાળે ઉંદાળે કે ચોમાસે; કોઈ પણ સ્થળે-કોઈ પણ ધડીએ) લાંબા થઈ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગી જ જવું જોઈએ !! ટોર અને ગધેડા કરતાં તો ચાંડાલો મનુષ્ય છે, અરે એટલું જ નહિ તે તો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જ છે, એટલે તેમને દેવમંદિરમાં જતા અટકાવવા એટલે પરમેશ્વરના સ્વરૂપને પરમેશ્વરના ધરમાં જતાં અટકાવવા જેવું છે ! જે ભાવથી દેવમૂર્તિ પૂજ્ય છે, તે જ ભાવથી એક ચાંડાલ પણ શાસ્ત્રીજી માટે આ પ્રમાણથી પૂજ્ય હોવો જ જોઈએ, અને આ 'ચાંડાલ-દેવ'નું જે મંદિર સ્થાન એ ખરૂં દેવ-મંદિર તેમણે માનવું જોઈએ ! શાસ્ત્રીજી શું વિચાર છે ? શ્રીમદ્ભાગવતમાં નીચલો પણ મંત્ર છે, જે શાસ્ત્રીજીએ જાણવો જોઈએ:—

વેદાધ્યાય સ્વધા સ્વાહા વલ્યન્નાદ્ય ચ્યથોદયમ્ ।

દેવર્ષિ પિતૃભૂતાનિ મદ્રૂપાણ્યન્વહં યજેત્ ॥ ૧૧-૧૭-૫૮

અર્થાત્ ગૃહસ્થે (શાસ્ત્રીજી ગૃહસ્થ તો છે જ !) વેદાધ્યાયન (ઋષિપિતૃ) સ્વધા (પિતૃયજ્ઞ), સ્વાહા (દેવયજ્ઞ) બલિવૈશ્વદેવ (ભૂતયજ્ઞ) અને અન્નદાન (અતિથિયજ્ઞ) આદિ દ્વારા ('ભગવાન' કહે છે કે) મારાં જ રૂપો દેવ, ઋષિ, પિતૃ મનુષ્ય અને અન્ય બ્રમસ્ત

પ્રાણીઓનું યથા વિધિ પૂજન (યજન) કરતો રહે. ચાંડાલ અંધવા અંત્યજ, અસ્પૃશ્ય એ મનુષ્ય તો છે, તેમ હોવાની ના! કાષ્ઠના પીરથી પણ પાડી શકાય તેમ નથી, અને અન્નદાન (અતિથિવચ્ચ)થી મનુષ્ય એ ‘ભગવાન’નું રૂપ ઉપજા શ્લોકથી સિદ્ધ હોવાથી ચાંડાલ એ મનુષ્ય હોવાથી, શાસ્ત્રીજીને ભગવત્સ્વરૂપત્વે કરી તે યજનીય અને પૂજ્ય છે! ક્યાં તો શાસ્ત્રીજીએ ભગવતને આર્યસમાજીષ્ટો પેકે કારે મૂકી દેવું, ક્યાં તો ચાંડાલો પ્રત્યેનું અસંહવર્તન મૂકી દેવું!! ભગવનને માની ચાંડાલાદિની ધૂણા કે અસમાન વર્તન કોઈથી ચર્ચ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. ‘અતિથિવેદોભવ’ એ શ્રુતિ વાક્ય તો શાસ્ત્રીજીએ સાંભળ્યું વા જાણ્યું હશે, કેમકે પોતે અનેકાના અ-તિથિ બન્યા હશે! એ અતિથિ સત્કાર વિષે શાસ્ત્રીજીને માન્ય સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

वैश्वदेव विहीना ये आतिथ्येन वहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥

પારાશર સ્મૃતિ ૧-૫૭

જે ગૃહસ્થ હોય વૈશ્વદેવવચ્ચ નથી કરતો, તથા અતિથિનો સત્કાર નથી કરતો તે નર્કમાં પડે છે અને કાકાડાની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આગલી શ્લોક એજ સ્મૃતિમાં જણાવે છે કે:—

पापो वा यदि चाण्डालो विप्रघ्नपितृघातकः ।

वैश्वदेवेतु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसकंमः ॥ ૧-૫૮

વૈશ્વદેવના સમયે આવનાર ચાહે પાપી હોય, ચાહે ચાંડાલ હોય, ચાહે પાછાજીનો હત્યારો કે પિતાનો ઘાતક હોય, પણ એ અતિથિ છે અને તેનો સત્કાર કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે!

શાસ્ત્રીજી જ્ઞાતિના જન્મણુવાન્માં તો મગ્નના મુગટા પહેરી મિષ્ટાન્ન ઉડાવવા ગયા હશે, અથવા અનેક યજ્ઞમાનોને ત્યાં બોજનાથે પધારી તેમને 'પાવન' કર્યા હશે, અથવા પોતાને ઘેર કદાચ ન્યાતવરો પણ કર્યો હશે, ત્યારે એ લાગવતના ૧૧-૧૭-૫૦ શ્લોક મુજબ અન્નદાનાદિથી મનુષ્યોનો અતિથિયત્ત ચાલતો હશેજ, ત્યારે અનેક વેળા બાપડા ઢેડા, ભંગીઆ અને અરપૂર્યો 'એ માબાપ, આ ઢેડાને કંઈક તો ચાલો ! આ આખી નાત જમી ગઇ, અને અમને એંક પણ નહિ !' આદિ આર્તરવો કરતા હશે, ત્યારે શાસ્ત્રીજીનું શાસ્ત્રીપણું પારાચર સ્મૃતિના ઉપજ્ઞા શ્લોકને નામે તકાલો કરે છે કે શાસ્ત્રીજીએ એ અરપૂર્યોને પ્રથમ ખરા અતિથિ માનિ તેનો સ્વોદર પૂર્તિ પૂર્વે, સત્કાર કરવો-કગાવવો જોઇએ. અન્યથા 'પોથીમાંનાં રીંગણાં'નો જ વ્યવહાર શાસ્ત્રીજીનો સમજવો જરાય અધટિત નહિ થાય, અને એવો વ્યવહાર તેમણે તેમની જીંદગીમાં હજી કેટલીવાર કર્યો કરાવ્યો છે તે તો પ્રભુ જાણે, અને આ પડિત જાણે ! શાસ્ત્રીજી અરપૂર્યો વિષે આપના 'ધર્મત્રયો'નાં આ પ્રમાણે ગાદ રાખી, સમજી મંછી દેવમંદિર'નું સ્થાપન વેદાનુકૂલ સિદ્ધ કરવા જશે તો મારે વાંધા નથી, અન્યથા તે માટે મારા વિચાર ઉપર તો જણ્યાવ્યા છે જ. અરપૂર્યો માટે જો 'કે હું' પોતે દેવમંદિર-પ્રવેશમાં માનતો નથી, કેમકે તેમાં જડ પત્થરની કોઇ કાળા કે કોઇ ગોરી, કોઇ નખ કે કોઇ ફાગારિક મૂર્તિ વિના બીજું કશું નથી હોતું, અને મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવાનો હક્ક મેળવીને પણ તેમને ભગવાન મળી જવાના નથી, પણ 'આભડછેટ'નો હાઉ દૂર થાય અને ચોક્કસ અંગે અરપૂર્યતા નિવારણ થાય એ દષ્ટિથી અરપૂર્યો મંદિરમાં જઈ ઉચ્ચ વર્ણના ગણાતા દિંદુઓ સાથે જૂટથી મળતા થાય

એટલું હું આવશ્યક માનું છું, જેથી તેમના Vested Interest રદ થાય. પણ એ તો શાસ્ત્રીજીએ દેવ-મંદિરની વાત છેડી, એટલે મારેયે તે રસ્તે થોડે સુધી શાસ્ત્રીજીને મળવા જવું પડ્યું. એટલે અત્રિના વચન મુજબ દેવતાયતન-મૂર્તિના મંદિર માટે વપરાયું છે એ નક્કી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી તથા ઉદ્બુધ્યસ્વાગ્નેયાળા વેદમંત્રથી મૂર્તિની સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ ન હોવાથી આ પ્રમાણુ પણ શાસ્ત્રીજીએ નકામું જ આપ્યું છે, કેમકે તે મંત્રમાં અગ્ને ! શબ્દથી ભૌતિક અગ્નિ (Fire)નું અહણુ ન હોતાં જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું જ અહણુ છે. અગાઉ જણાવી ગયા મુજબ જેમ ઈદ્ર, સવિતા વગેરે શબ્દો ભોધ શાસ્ત્રીજી દેવ વિશેષનું અહણુ (અનર્થક) કરી ગયા, તેમ અહીં પણ ‘અગ્નિ’ શબ્દ ભોધ ભૌતિક અગ્નિ યા દેવવિશેષનું અહણુ કરી દીધું, જે સર્વથા અયોગ્ય છે. ખરી રીતે આગળ પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યા મુજબ ઇન્દ્ર, સવિતા, અગ્નિ આદિ સ્વતંત્ર દેવવિશેષો નથી. પણ એ તમામ નામો એક જ ઇશ્વરના ગુણવાચક છે, અને વેદાર્થ કરવામાં તે રીત જ યોગ્ય છે.

પ્રમાણુ ૧૭ :

હવે શાસ્ત્રીજી શતપથમાંથી મૂર્તિ બતાવવા વિષે લખતાં પ્રમાણુ આપે છે કે :—

- (૧) અથ મૃતપિણ્ડમપાદાય મહાવીરં કરોતિ । ૧૪-૧-૨-૧૭
- (૨) અથૈનાન્ધૂપયતિ । ૧૪-૧-૨-૨૦
- (૩) મુલ્લ મેવાસ્મિન્ને તદ્દધાતિ । ૧૪-૨-૨-૧૭
- (૪) નાસિકે ષવાસ્મિન્ને તદ્દધાતિ । ૧૭
- (૫) અક્ષિણી ષવાસ્મિન્ને તદ્દધાતિ । ઘા. ૧૭

મૂર્તિ-મીમાંસા

આ ઉપરથી આ વિદ્વાન શાસ્ત્રી દ્વરમાવે છે કે “આ મંત્રોમાં માટીથી મહાવીરની મૂર્તિ બનાવવી તથા તેમાં મુખ, નાક, આંખ આદિનું સ્થાપન કરવાનું લખ્યું છે.

વાંચકોને શાસ્ત્રીજીએ ટાંકેલા આ પ્રમાણેનું સ્થળ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા પ્રથમથી સૂચવી દઉં. મહાવીરં કરોતિ વાળું પ્રથમ પ્રમાણુ સતપદના ૧૫-૧-૨-૧૭નું છે અને બીજું ૧૪-૧-૨-૨૦નું છે. ત્રીજું ૧૪-૩-૨-૧૭ છે. ચોથું અને પાંચમું ત્યાર પછીના છે. પ્રથમ પ્રમાણુની સાથે છેલ્લા ચાર પ્રમાણોને દ્વરદ્વરથી ધસડી લાવી શાસ્ત્રીજી એક ચોકું તો બનાવી દે છે તેમાં શંકા નથી. પણ તેથી પ્રકરણ વિરૂદ્ધતા Difference of subjects—આવી જાય છે તેનું શાસ્ત્રીજીને ચિંતન નથી ! તેમને યેનકેન પ્રકારેણ મૂર્તિપૂજન સિદ્ધ કરવું છે. એ મનોવ્રતિ બેતાં કહેવત યાદ આવે છે કે—

‘કહિકો દૈટ કહિકા રોડા, માનમતિને કુનયા જોડા !’
પણ સ્વાધ્યાયશીલ સન્નનોધી શાસ્ત્રીજીની આ પ્રતારણાપરક આલાપી પકડાઇ ગયા વિના રહેતી નથી; કેમ તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

(૧) અથ મૃતપિણ્ડમપાદાય મહાવીરં કરોતિ । આ પ્રમાણુમાં ‘મહાવીર’ શબ્દની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવી ચોગ્ય થશે, જેથી વાચકો સમજી શકે કે શાસ્ત્રીજી આ પ્રમાણુમાં ‘મહાવીર’ શબ્દથી મૂર્તિનું અર્થ કરે છે, તે છેક જ ખોટું તથા ખુદ અત્યથી જ ઉલટું છે ! ખરી રીતે બેતાં આદ્યણુઅથે એ કર્મકાંડપરક છે. તેને મૂર્તિપૂજા સાથે કશું સ્નાન-સૂતક નથી. અને સતપથ આદ્યણુ પણ એ મુજબ કર્મકાંડ—

મૂર્તિ-મીમાંસા

યત્તપરક છે, જે કોઈ પણ ચુસ્તમાં ચુસ્ત (પણ સત્યવાદી) સનાતની વિદ્વાન સરજતાથી સ્વીકારશે. હવે શાસ્ત્રીજી આ કર્મકાંડપરક ગ્રંથમાંથી મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવા માટે એટલે કાંતા શાસ્ત્રીજીને સતપથ બ્રાહ્મણગ્રંથની ગંધ નથી કે તેના પ્રતિપાદ વિષય શું છે, અથવા જાણીશુએ આ વિષે શક્તા કરે છે ! યજ્ઞક્રિયામાં એક જાતનું પાત્ર વિશેષ હોય છે તેને ‘મહાવીર’ કહે છે. અને તે પાત્ર-મહાવીર-નો અહીં ઉલ્લેખ છે. કોઈ ‘મહાવીર’ દેહધારી દેવતા વિશેષ કે ગૌતમ-મહાવીર या અન્ય મહા-વીર વિષે જરાય સંબંધ નથી અને એ ‘મહાવીર’ નામનું યત્ત-પાત્ર માટીમાંથી બનાવવાનું લખ્યું છે કે મૃત્તિપિંડમણિવાય મહાવીરં કરોતિ । હવે એ “મહાવીર” યત્ત-પાત્રનો પણ ખુલાસો શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪-૨-૫૩માં સ્પષ્ટ કર્યો છે કે મૃદુચ્ચાપાં ચ મહાવીરાઃ કૃતા ભવન્તિ । અર્થાત્ માટી અને પાણીના ‘મહા-વીરો’ બને છે ! જે ‘મહાવીર’ એ દેવ-વિશેષ હોત તો અંત્રે મહાવીરાઃ એ બહુવચનાંતપદ આવતે નહિ, પણ બહુવચનાંતપદથી સ્પષ્ટ છે કે ‘મહાવીર’ એ દેવ या મૂર્તિ નથી, પણ યત્તના પાત્રો છે અને તેવા ઘણા પાત્રો વિવિધ યજ્ઞોમાં ઉપયોગમાં આવે માટે અનેક પાત્રો કરવાનું લખ્યું છે એટલે મહાચોરાઃ એ બહુ-વચનાંતપદ સાર્થક છે. હવે એ ‘મહાવીર’ યત્ત-પાત્રને માટીમાંથી શા માટે બનાવવું એના વિષે પણ શતપથ ૧૪-૨-૫૪માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે :—

સ વાનસ્પત્યઃ સ્યાત્ । પ્રદહ્યેત્ । યદ્ દિરણ્મયઃ સ્યાત્ પ્રલીયેત્ । યદ્ લોહમયઃ સ્યાત્પ્રસિચ્ચેત્, યદ્ ઋયસ્મયઃ

સ્વાત્ પ્રદદેત્ । પરી જ્ઞાસાચર્યપ યથ યતસ્મા અતિષ્ઠિત
તસ્માત્ યતં મૃષ્મયે નૈવ જુહોતિ ॥

અર્થાત્ અગર એ મહાવીર પાત્ર જે વનસ્પતિ-લાટડા-માંથી
બનાવે તો તે બળી જાય, જે સોનામાં બનાવે તો વળી જાય,
જે લોખંડમાંથી બનાવે તો પીગળી જાય, અગરમય હોય તો
દહાડે. માટે મૃષ્મયેનૈવ માટીના જ ‘મહાવીર’થી હોએ છે. આ
ખુદ શતપથની સાક્ષી જ સિદ્ધ કરે છે કે શાસ્ત્રીજી શતપથમાંથી
આ મંત્ર વડે ‘મહાવીર’ મૂર્તિ કાઢવા માગે છે, તે ખુદ શતપથ-
થી જ વિરૂદ્ધ હોય, શાસ્ત્રીજીને સ્વયં ‘મહાવીર’ શબ્દની જ
બજાર નથી—અને છતાં ‘મહાવીર’થી મૂર્તિ સિદ્ધ કરે છે. એ
ધૃષ્ટતા, એ વિદ્વતા, એ વેદવ્રતા, એ બ્રાહ્મણમંથાભિચારનાનું શું
કહેવું ? અને છતાં શાસ્ત્રીજી ‘સાંજવર્તમાન’ના ૮-૪-૩૪ દૈનિક-
ના અંકમાં નરી. ધૃષ્ટતાથી લખે છે કે આર્યસમાજમાં કોઈ
વેદોને જાણનાર નથી ! અને આ વેદોને જાણનાર શાસ્ત્રીજીનું
મુખાવલોકન વાચકોએ જરા કરવા જેવું છે !! કાથરોટ કુંડાને
હસે છે તે આનું નામ ! ! !

*

*

*

હવે પ્રમાણ બીજા અયૈનાન્ધૂપયતિ વિશે : આ
પ્રમાણને ઉપવા પ્રમાણ નં. (૧) સાથે કંઈ સંબંધ નથી,
ઐટલે કોઈ મૂર્તિને ધૂપ આપવાનું આમાંથી નીકળતું નથી. આ
વિશે વાચકો કરતાં મારે કેવળ શાસ્ત્રીજીને જ (નેપથ્યમાં) કહેવાનું
છે કે શાસ્ત્રીજી ! અયૈનાન્ધૂપયતિ પછીનો પાક આગળ ત્રાંચના
જવ યથા—

અશ્વસ્યત્વા વૃષ્ણઃ શન્કા ઘૂપયામીતિ-વૃષા વાંઽઅશ્વો
વીર્યં વૈ વૃષા વીર્યેનૈવૈનમેતત્સમર્પયતિકૃત્સ્નં કરોતિ આદિ.

આનો અર્થ શાસ્ત્રીજી મનમાં જ સમજાવે કે આમાં કેને
‘ધૂપ આપવાનું’ છે? અને પછી તેમ છતાંય આપનો આગ્રહ
હોય તો મારે વાંધો નથી!! બેઝાશકં આપની ઇચ્છાથી આમાં કહેલ
‘મહાવીરને’ ધૂપ આપ્યા કરજો!!!

પ્રમાણુ ત્રીભુ-ચોથુ-પાંચમુ :

મુખમેવાસ્મિન્નેતદ્દધાતિ ૧૪-૩-૨-૧૭ના તથા ચોથા-
પાંચમા પ્રમાણુનો સ્ફોટ તો આગળ પાછળની સંગતિ નેવાથી
માત્રુમ પડી જશે. યથા—ત્રયોદશૈતા આહુતયો ભવન્તિ ।
ત્રયોદશ વૈ માસાઃ સંવત્સરસ્ય, સંવત્સરઃ પ્રજાપતિઃ ।
પ્રજાપતિર્યજ્ઞ સ્તત્પ્રજાપતિ મે વૈતદ્યજ્ઞં મિપજ્યતિ ॥
૧૪-૩-૨-૧૬.

હવે ૧૮મી કંડિકા ભુઓ—

“સપ્તૈતા આહુતયો ભવન્તિ । સપ્તવા રમે શીર્ષેન્પ્રાણા-
સ્તા નેવાસ્મિન્ને તદ્દધાતિ પૂર્ણાહુતિ મુત્તમાં જુહોતિ સર્વં
યૈ પૂર્ણમ્ ધૃત્યાદિ. આ ૧૬ તથા ૧૮ કંડિકાઓની વચ્ચે આપે ૨ભુ
કરેલી ૧૭મી કંડિકા નીચે મુજબ છે. શાસ્ત્રીએ તો કેવળ દુકડા જ
બેગા કરી અનભિપ્રોતે ભમાવવાનું કહ્યું છે:—

“વાચે સ્વાહેતિ । મુખમેવાસ્મિન્ને તદ્દધાતિ । પ્રાણાય
સ્વાહેતિ નાસિકે ષ્વા સ્મિન્નેતદ્દધાતિ । ચક્ષુષે સ્વાહા,
ચક્ષુષે સ્વાહેત્યક્ષિણીષ્વવાસ્મિન્નેતદ્દધાતિ । ઓત્રાય સ્વાહેતિ
કર્ણાવિવા સ્મિન્નેતદ્દધાતિ ॥ આદિ.

હવે વાચકોએ વિચાર કરવો જોઈએ કે મૃતપિન્દમપાદાય
મહાવીરં કરોતિ એ તો શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪-૧માં પ્રમાણ છે,
અને આ મુચમેવાસ્મિન્, નાસિકે ષવાસ્મિન્ વગેરે પ્રમાણો
શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪-૩માં પડ્યા છે; એટલે ક્યાંથી ક્યાંનો મેળ મેળવી
દીધો ! પણ મેળ મેળવવામાં પ્રકરણ ભેદ આકાશ-પાતાળનો
વચ્ચે આવ્યો તે જાણી જોઈને શાસ્ત્રીજીએ જણાવ્યો નથી. ખેર,
એ સેવા તેમના પત્ની દુઃ કદઃ છુઃ ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલ પ્રમાણ
૧૭ વાંચે સ્વાહા ઈત્યાદિમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં યજ્ઞનું રૂપક દર્શ્યું છે..

વાંચે સ્વાહા, પ્રાણાય સ્વાહા, ચક્ષુષે સ્વાહા, ઓષ્ઠાય
સ્વાહા એમાં વાંચ, પ્રાણ, ચક્ષુ અને ઓષ્ઠને યજ્ઞના અનુક્રમે મુખ,
નાસિકા, ચક્ષુ અને કર્ણ કહી, તેને હૃદયીને આહુતિઓ આપી
છે, જે ઉપર ૧૬ તથા ૧૮ કંડિકાઓ મેં રજુ કરી જણાવ્યું છે
જે ય્યોદશીતા આહુતયો ભવન્તિ, સપ્તૈતા આહુતયો ભવન્તિ
એ સિદ્ધ છે. આ ૧૬થી ૧૮મી કંડિકામાં 'મહાવીર'નું મુખ
બનાવવું, આંખ બનાવવી, કાન બનાવવા એ વાત ક્યાંથી કૂદી
પડી ? અર્થાત્ શાસ્ત્રીજીએ જે જણાવ્યું છે તે પ્રકરણ વિરૂદ્ધ
અને શતપથના નામે લોકોને ઉધે રસતે ભમાવવા સિવાય બીજું
કંઈ નથી. કેમકે શાસ્ત્રીજીએ જણાવ્યા મુજબ કંડિકા સત્તરથી
'મહાવીર'ના અંગો નાસિકા, મુખ આદિ બનાવવાની ગંધ પણ
નથી. શાસ્ત્રી મહારાજ ! શાસ્ત્રના નામે જો આપ આવા જ
ગપોડા હાંડે ચાપણો તો પછી આપનું 'શાસ્ત્રી' ઉપનામ જરૂર
નિરર્થક થશે !! માટે બીજાને ખાતર નહિ તો આપની 'શાસ્ત્રી'.
ઉપાધિ (યા અટક :)ને ખાતર તો શાસ્ત્રના સાચા અર્થો
જાણવા-જણાવવા કોશિય કરો !!!

પ્રમાણ ૧૮:

અગ્નેનો કતમસ્યામૃતાનાં મનામહે ચારુદેવસ્યનામં
 તથા યસ્ય નામ મહદ્વશઃ પશુના મંત્રાદ્યો શાસ્ત્રીજ રજુ કરી
 કહે છે કે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં ઇશ્વરના નામનો મહિમા ધણો
 વર્ણવ્યો છે તે મારે સંપૂર્ણ માન્ય છે, અને એ મારે મારે કંઈ જ
 લખવાનું નથી. કેમકે શાસ્ત્રીજએ એમાંથી મૂર્તિપૂજન જેવું કંઈ
 કાઢવા યોગ્ય ધાર્યું નથી. હૃદય ઉપનિષદનું નામ ઉપાસ્ત્ર
 એ પ્રમાણ રજુ કરી કહે છે કે “નામરૂપી બ્રહ્મની જે ઉપાસના
 કરે છે તે સર્વત્ર ઇન્દ્રિયાનુસાર બ્રમણ કરી શકે છે જેમકે દેવર્ષિ
 નારદ કહે છે!” આમાં નામ ઉપાસ્ત્રનો અર્થ વધુ સ્પષ્ટ કરે
 છે કે “સ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસતે અસ્ય કામચારો ભવતિ”
 તે જે ‘બ્રહ્મ’ એ નામની ઉપાસના કરે છે તે ‘કામચાર’ થાય છે.
 પણ દેવર્ષિ નારદનું લાકડું અહીં અમસ્તુ જ ગોઠવી દીધું છે !
 નારદ હજી પણ કહે છે, તો આપે કદી તેમને જોયા છે કે
 નહિ ? અમે તો તેમને અ-મર નથી માનતા એટલે અમારે
 જોવા જેવું નથી. પણ આપ તો તેમને તેવા માનો છો, તો
 આપ હજી સુધી (આટઆટલી ગજબનાક વિદ્વતા સંપાદન કરી
 છતાં !) એટલુયે પુણ્ય એકડું કરી શક્યા નથી કે નારદજી
 આપને એકાદ વાર પણ મંજી જાય ? અથવા આપ ઇશ્વરના
 નામનો મહિમા જાણવા છતાંય તે બ્રહ્મની ઉપાસના નહિ કરતા હો,
 જેથી આપ ‘કામચાર’ બની શકો ! પછી પરોપદેશે પાણ્ડિત્યં
 શા કામનું ? અથવા આપ પત્થરની મૂર્તિની તો ઉપાસના કરતા
 દશી, પણ એ ખરું બ્રહ્મ ન હોવાથી આપને તેનું કશું ફળ
 ક્યાંથી મળે ? એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. આપ પુનઃ નિરંતરે !

વિચારજો. ષષ્ઠને નામે આપ ગમે તેવા (રામ-કૃષ્ણાદિ) નામે જપવાનું જણાવે છે, એવો ધ્વનિ આપના 'નામ મહિમા'માંથી નીકળે છે, પણ તેમ હોય તો તે આપે ગીતાના આપેલા પ્રમાણ ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્થી વિરૂદ્ધ છે; કેમકે ગીતાના આ પ્રમાણમાં તો સ્પષ્ટ રીતે ઓઝ્મ નામનું 'ઉચ્ચારણ' બનાવ્યું છે, અન્ય દેવી-દેવતાના નામોનું નહિ. અતઃ આ પ્રમાણ રણ કરવા આપે નિર્ઘટક તકલીફ લીધી. ઇશ્વર નામના મહિમા વિષે મારે કશો ખીજો વાંધો નથી, પણ એ ઇશ્વરનું નામ ઓઝ્મ (જે સર્વથી મુખ્ય નામ છે અને જેનું હરપૂર વિવેચન વિશેષે જાન્યોત્તર ઉપનિષદમાં યત્ર તત્ર ક્યું છે.) હોવું જોઈએ. તેના મહિમા ઉચ્ચારણ અને સ્મરણ મારે માન્ય છે-સ્વીકાર્ય છે. અતઃ અતિવિસ્તરેણાલમ્બ.

*

*

*

પ્રમાણ ૧૯ :

હવે શાસ્ત્રીજી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપર કૃપા-દટાકુ ફેંકતા જણાવે છે:—

દ્વે યાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત ચૈવામૂર્ત ચં । મર્ત્યેવામૂર્ત ચ સ્થિતંચયચં ॥

અધ્યાય ૪. ત્રીજું પાઠાણુ શાસ્ત્રીજી જણાવે છે, પણ તે તેમની બૂલ છે. અધ્યાય ખીજના ત્રીજા પાઠાણુમાં આ પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રીજી ઇચ્છે તો ત્યાં જોઈ શકે છે. આનો અર્થ કરતાં જણાવે છે કે " ષષ્ઠનાં બે રૂપ છે. એક મૂર્તિમાન અને બીજું અમૂર્ત, એક મર્ત્ય અને બીજું અમૃત, એક સ્થિર બીજું સચલ છે. આ મંત્રથી ઇશ્વરનું સાકાર નિરાકાર રૂપ સિદ્ધ છે ! " શાસ્ત્રીજી

સંસ્કૃત છે એમ માનું છું પણ તેઓ વિરોધાભાસને બૂલી ગયાં લાગે છે. પણ હું તેમને અહીં તેની યાદ અપાવું છું કે “ધર્મરતું સાકાર-નિરાકાર રૂપ સિદ્ધ છે” એ વિરોધાભાસનું સરસ ઉદાહરણ છે. જે સાકાર હોય તે નિરાકાર નહિ અને જે નિરાકાર હોય તે સાકાર બની શકે નહિ! પ્રકાશ અને અંધકાર, અમૃત અને વિષ, સત્ય અને અસત્ય, વિદ્યતા અને મૂર્ખતા, શૈત્ય અને ઔષ્ણ્ય આદિ દ્વન્દ્વો જેટલો સાકાર-નિરાકારનો ભેદ છે-ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવના છેટા કરતાંયે વધુ અંતર છે! કેમકે આકારેણ સદ્વિતઃ સાકારઃ તથા ન વિચિત્તે આકારો.યસ્ય સ નિરાકારઃ— આકારવાળો તે સાકાર અને આકાર વિનાનો તે નિરાકાર, એ આકારવાળાને આકાર વગરનો અથવા આકાર વગરનાને આકાર વાળો બનાવી દેવામાં વિરોધાભાસ વિના બીજું કંઈ નથી. એ અશક્ય વાતજ છે. જે આકારવાળો કલ્પશે તો તેનું નિરાકારપણું જનું રહેશે, અને નિરાકાર માનો તો કદિ સાકાર બની નહિ શકે. નિરાકાર વિઘ્નમાન રહી સાકાર કદિ પણ બની શકે નહિ એ છેક સ્પષ્ટ વાત છે. એટલે.કાં તો આપે ધર્મરતે સાકાર જ માનવો અથવા કેવળ નિરાકાર. જે સાકાર માનો તો તે નિરાકાર છે એના અનેક પ્રમાણો આ લેખમાળામાં અગાઉ આપી ગયાં છું, તથા અનેક બીજાં સત્યશાસ્ત્રોમાંથી આપી શકું તેમ છું. અતઃ ધર્મરતના નિરાકારપણા વિષે આપથી શંકા ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. વળી આપના આ પ્રમાણમાં પણ સાકાર-નિરાકાર કદી ધર્મરતું નિરાકાર રૂપ પણ માનવા સ્પષ્ટ બંધાઈ ચૂક્યા છે, અને એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બોતાં નિરાકાર સાકાર યથ શકે નહિ એ સ્વતઃ સિદ્ધ બીના છે, જે સંસ્કૃત ન જાણે તે પણ સહેલાઈથી સમજી શકે. કેમકે એક કાલાવચ્છેદેન એકજ ધર્મર નિરાકાર

તથા સાકાર બની શકે નહિ, કેમકે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો છે. અને સમવાચચ્છેદન બે તે સાકાર થાય તો તેનું નિરાકારપણું ક્યાં ચાલી ગયું? એ શાસ્ત્રીજીએ જણાવવું રહ્યું! બીજું સાકાર થયા પછી તે નિરાકાર પાછો કેમ થઈ શકશે? બે સાકાર, નિરાકાર થઈ શકે તો શાસ્ત્રીજી કૃપા કરી આપ પણ સાકાર છો, તો જરા આપ પણ નિરાકાર થઈ બતાવો એટલે આપના વચનની પ્રતીતિ થાય! તર્ક વિરુદ્ધ-અક્ષલ વગરની વાતો હવે આ જમાનામાં ચાલી શકે તેમ નથી એ શાસ્ત્રીજી જેવાં જેટલું વહેલું સમજે તેટલું હીક છે. હવે શાસ્ત્રીજીએ જે આ ઉપનિષદ્ વચન ઉદ્ધૃત કર્યું છે તે કેવળ સમન્વ્યા વગર કરી દીધું છે એમ લાગે છે. તર્કની દૃષ્ટિએ તેની વિવેચના ઉપર કરી છે. હવે શાસ્ત્રીજીને જરા શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો શોખ હોય તો તે હું નીચે પૂરા કરીશ. બ્રહ્મનું ૩૫ મૂર્તિ, એટલે પત્થરની મૂર્તિ જ એ અર્થપુક્ત નથી. કેન ઉપનિષદ્માં 'બ્રહ્મણો રુપમ્' આવ્યું છે: યથા: "યદિ મન્યસેસુવેદેતિ દશ્નમેવાપિ નૂનં ત્વં ચેત્ય બ્રહ્મણો રુપમ્" ૨-૧ અહીં બ્રહ્મનું ૩૫ એથી . ૬૪ પાર્થિવ ૩૫-ચતુષ્પત્યક્ષ સમજવાનું નથી. પણ અહીં તો ચેન ધર્મેણ ચન્નિરુપ્યતે તદેચ તસ્ય રુપમ્-જે ધર્મથી જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે તેનું ૩૫ સમજવું તદ્વત શાસ્ત્રીજીએ આપેલા બૃહદારણ્યકના પ્રમાણમાં છે. ઘાવ બ્રહ્મણો રુપેથી પણ એ જ તાત્પર્ય સમજવાનું છે. બ્રહ્મનાં બે રૂપો-સાકાર નિરાકાર-નહિ! એ વિષે વિશેષ વિવેચન હવે પછી હું કરીશ. લાગ તરત તો વાચકોએ એટલું જ ધ્યાન રાખવાનું છે કે જેમ કેન ઉપનિષદના ઉપલા વચનમાં રુપનો અર્થ પાર્થિવ ૩૫ સમજવાનો નથી, તેમ બૃહદારણ્યકના ઉદ્ધૃત

મૂર્તિ-મોમાંસા

કરેલા શાસ્ત્રીજીના પ્રમાણમાં પણ રૂપ શબ્દથી પાર્થિવ રૂપોનું ગ્રહણ કરવાનું નથી. અસ્તુ: પૃથ્વીયાદિ પંચ મહાભૂતો અને પૃથ્વીના કાર્યોને શ્રીમદભાગવતકારે પણ ઇશ્વરનાં શરીરો માન્યાં છે. જુઓ તે માટે નીચલું પ્રમાણ—

સં'વાયુમર્ગિ સલિલં મહીં ચ
જ્યોર્તીપિ સત્ત્વાનિ દિશો મુમાદીનૃ।

સરિત્સમુદ્રાંચ હરેઃ શરીરં

યત્કિંચમૂતં પ્રણમેદનન્ય : ॥

ભાગવત: ૧૧-૨-૪૧.

અર્થાત્ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, નક્ષત્રો, પ્રાણીઓ, વિદિશાઓ, વૃક્ષાદિ, નદીઓ અને સમુદ્ર વગેરે ઇશ્વરનું જ શરીર છે, સમસ્ત ભૂત પરમાત્માની મૂર્તિ છે. અતઃ સર્વને અનન્ય ભાવથી પ્રણામ કરે.

જો શાસ્ત્રીજી કે વાચ ગ્રહણો રૂપે કહી ઇશ્વરના મૂર્તિ-અમૂર્ત રૂપોમાં પથર પૂજા કાઢવા ઇચ્છે તો હું તો આ તેમના મહામાન્ય ભાગવતનું પ્રમાણ આપી સિદ્ધ કરવા માગું છું કે ઇશ્વરનાં કેવળ એ જ રૂપો નથી, પણ ઉપરના મ્લોકમાં જણાવેલ તમામ પદાર્થો ઇશ્વરનું શરીર છે, માટે શાસ્ત્રીજીએ આકાશ તો સર્વદા સર્વવ્યાપક છે, એટલે તેને સર્વદા સર્વત્ર નમસ્કાર જ અહોરાત્ર કર્યા કરવા અને તેમાંથી છુટી મળે તો પછી વાયુ, અગ્નિ આદિને તથા ઇતર પદાર્થોને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ-શરીર-મૂર્તિ સમજી નમસ્કાર જ કર્યા કરે। અને ચોવીસ કલાક જો તેમ નહિ કરે તો શાસ્ત્રીજી ઉપર ઇશ્વરના સ્વરૂપને નમસ્કાર ન કરવાનું મહાપાપ આવશે. જેમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય તેઓ જ શોધી લે।

વળી બ્રહ્મની ૮ મૂર્તિઓ મહાકવિ કાળિદાસે પણ પોતાના અમર શાકુંતલ નાટકના મંગલાચરણમાં જણાવી છે. તે શ્લોક નીચે મુજબ છે. યથા—

યા સૃષ્ટિઃ સ્પન્દ રાઘા વદતિ વિધિહૃતં યા દેવિયાંચ દોષી
યે દ્વેકાલે વિધત્તઃ શ્રુતિવિપયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
યામાહુઃ સર્વેયીજપ્રકૃતિ રિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણયન્તઃ
પ્રત્યક્ષામિઃ પ્રપન્નસ્તનુમિરઘતુ ચ સ્તામિરપ્તામિરોશઃ ॥

અર્થાત્ જળ, અગ્નિ, હોત્રી, સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ આદિ પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ ૮ મૂર્તિઓ છે. અહીં તનુમિઃ શબ્દનો અર્થ મૂર્તિમિઃ થાય છે અને તેમાં મેદિની કાવ્યકાર પ્રમાણુ છે કે તનુ એટલે મૂર્તિ. એટલે શાસ્ત્રીજીના, એક સામાન્ય વિદ્યાર્થી અર્થ કરે તેવા એ પ્રમાણુના અર્થ મુજબ પણ બ્રહ્મનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે, પણ તે મૂર્તિ-પત્થરની મૂર્તિ નહિ, પણ પંચ મહાજૂતાદિ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિઓ, જે ઉપરના શ્લોકમાં મહાકવિ કાળિદાસે જણાવી છે તે. એજ કવિ કુલગુરુએ કુમાર સંભવના નીચલા શ્લોકમાં એજ ૮ મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. યથા—

વિવિતં ઘો યથા સ્વાર્થાનમેકાશ્ચિત્પ્રવૃત્તાયઃ

નનુમૂર્તિમિરપ્તામિરિત્યં મૂતોઽસ્મિસૂચિતઃ ॥ ૬। ૨૬

એટલે આમાંથી ઇશ્વરની મૂર્તિ (શાસ્ત્રીજીને પાર્થિવપૂજા ઇષ્ટ છે તે) કે ઇશ્વર નિરાકાર હોઈ સાકાર થાય તે જરાય નીકળી શકતું નથી. શાસ્ત્રીજીના સતોપ માટે આજ પ્રમાણુ રજુ કરી સનાતનીઓના મહામાન્ય અને સમર્થ તાર્કિક શ્રી. આદ્ય શંકરાચાર્ય મહારાજ યુ કહે છે તે પણ જોઈએ; જેથી વાચકોને આ પ્રમાણુ

માટે વધુ ખાત્રી થાય. વેદાન્તદર્શન (શંકર ભાષ્ય) અધ્યાય ૩,
પાદ બીજે, સૂત્ર ૨૨મું છે કે પ્રકૃતૈતાવસ્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ
તતો વ્રવીતિ ચ મૂયઃ એ સૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્યજી જણાવે
છે કે “દ્વે ઘાવ વ્રહ્મણો રુપે મૂર્તે ચૈવા મૂર્તે ચ (વૃ. ૨ ।
૩ । ૧ ॥) इत्युपक्रम्य पंचमहाभूतानि द्वैराक्ष्येन प्रविभ-
ज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य महारजनादीनि रुपाणि
दर्शयित्वा पुनः पठयते-‘अथात आवेशो नेति नेति नष्टे
तस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ (वृ. २ । ३ । ६ ॥) इति.”
અહિં પહેલા ‘દ્વૈરાક્ષ્યેન’ એ પદ ઉપર ટિપ્પણીમાં સ્પષ્ટતા
કરી કે પૃથ્વ્યપ્તેજોરૂપં ભૂતદ્વયં મૂર્તં ઘાત્વાકાશરૂપં ઘામૂ-
ર્તમિતિ દ્વિરાશિત્વેન.” અર્થાત્ સ્વામી શંકરાચાર્યજીના મતાં-
નુસાર, દ્વે ઘાવ વ્રહ્મણો રુપે એ બૃહદારબ્યક વચનના બ્રહ્માના
એ મૂર્ત-અમૂર્ત રૂપોથી પંચ મહાભૂતો આશ છે. તેમાંના પહેલા
ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વી, જળ અને અગ્નિ એ મૂર્તરૂપ છે અને બીજા
એ અર્થાત્ વાયુ અને આકાશ એ અમૂર્ત રૂપ છે. આ સૂત્રના
ભાષ્ય ઉપર લાંબુ વિવેચન કરી શ્રી. શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે
કેાઇએ એવી શંકા ન કરવી કે દ્વે ઘાવ વ્રહ્મણો રુપે એ દ્વારા
શાસ્ત્ર બ્રહ્મ રૂપત્વં નિરૂપણ કરી, પોતે જ તેનો કેમ પ્રતિષેધ કરે
છે ?-કથં હિ શાસ્ત્રં સ્વયમેવ વ્રહ્મણો રુપદ્વયં દર્શયિત્વા
સ્વયમેવ પુનઃ પ્રતિષેધતિ પ્રક્ષાલનાદિપદ્મસ્ય દૂરાદસ્પર્શન-
ચરમ્’ इति-કાદવથી ખરડાયા કરતાં અથમથી જ દૂર રહેવું
બહુ ! તે ઉપર સ્વામી શંકરનો જવાબ છે કે “यतो नेदं
शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोक

પ્રસિદ્ધં ત્વિદં રુપદ્વયં બ્રહ્મણિ કલ્પિતં પરામૃશતિ પ્રતિ-
વેધ્યત્વાય શુદ્ધબ્રહ્મસ્વરુપપ્રતિપાદનાય ચેતિનિરવધમ્ ”
આદિ.

આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મત્વું રૂપદ્વય પ્રતિપાદ્ય વિષયથી નિર્દેષ નથી
કરતું; પરંતુ લોકવિદિત આ બે (મૂર્તિ-અમૂર્ત) રૂપો બ્રહ્મમાં
કદપેલા (વાસ્તવિક નથી) છે, તેનો પરામર્શ કરે છે, પ્રતિ-
વેધ કરે છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે આદિ.
હવે એ બ્રહ્મત્વું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે તે પણ સંકરાચાર્યજીએ
આગળ જણાવ્યું છે. વેદાંત દર્શનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ પાદનું
ચોથું સૂત્ર ‘તત્તુ સમન્વયાત્’ છે.

સંકરાચાર્યજી આ સૂત્ર (તત્તુસમન્વયાત્) ના ચોતાના
ભાષ્યમાં જણાવે છે કે “...બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” (મુળક.
૩ | ૨ | ૧) इत्यादि विधानेषु तत्तु कोऽस्तावात्मा,
किंतद्ब्रह्म इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता
उपयुक्ताः:-

‘ નિત્યઃ સર્વેશ્વરઃ સર્વેશ્વરો નિત્ય સ્તુત્તઃ નિત્યશુદ્ધ-શુદ્ધ-
સુકલ્પમાત્રો વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ હત્યેવમાદયઃ ’

અર્થાત્ આત્મા (પરમાત્મા) કેવો છે-બ્રહ્મ કેવું છે ? એવી આકાંક્ષા
થાય છે, જેમાં સર્વે શાસ્ત્રો જણાવે છે કે તે પરમાત્મા નિત્ય,
સર્વશ, સર્વવ્યાપક, નિત્યસ્તુત અને નિત્યશુદ્ધશુદ્ધમુક્ત સ્વભાવ-
વાળો છે. બ્રહ્મ વિજ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે.” હવે શાસ્ત્રીજી કહે
છે તેમ જો પરમાત્મા યા બ્રહ્મ મિરાકલ હોય સાકાર થાય તો
તેના સ્વરૂપનો જ નાશ થાય છે, અને સ્વરૂપનો નાશ થયા પછી

ખીજ નથી વસ્તુ જે ઉપજે છે તે પ્રથમની નથી રહેતી; એટલે
પરમાત્માના સ્વરૂપનો નાશ થતાં મૂર્તિ ઇશ્વર નથી રહેતી એટલે
એ રીતે મૂર્તિ માનવી નિર્રથક છે ! ઉપર કહ્યું તેમ બ્રહ્મ ય
ઇશ્વર નિત્યશુદ્ધશુદ્ધમુક્ત સ્વભાવવાળો હોઇ આનંદસ્વરૂપ છે
મૂર્તિરૂપે-અવતાર લેતાં તેની નિત્યમુક્તતા નષ્ટ પામી તે બંધનમ
(અવતાર દારા) આવે છે અને સાકાર થતાં તેનું વિજ્ઞાનમ
આનંદસ્વરૂપ પણ નષ્ટ થાય છે. પછી જે મૂર્તિ હોય તે ઇશ્વરની
યા ઇશ્વરની ભાવનાવાળી હર્ગિઝ રહી શકતી નથી ! ! કેમ
સાકાર થતાં તો ઇશ્વરત્વ લોપાઇ જાય છે; એટલે તે ઇશ્વર
ક્યાં રહ્યો ? પછી તેની મૂર્તિ કેવી ? સ્વામી શંકરે તો બ્રહ્માના
મૂર્તિરૂપનું ખંડન જ કર્યું છે, જે ઉપર આવી ગયું છે. પણ
એટલાથી જો વાચકોને સંતોષ ન થાય તો વેદાંત દર્શનનું જુ
નીચે પ્રમાણ રજુ કરે છું. જેમાં સાદ્ જથ્થાન્યું છે કે (શાસ્ત્રીજી
માને છે તેવું) બ્રહ્મનું કોઇ રૂપ નથી.

અરુપધર્મેષ દિ તત્ત્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩-૨-૧૪.

આ ઉપર હું માફ કર્યું ન લખતાં શ્રી. શંકરાચાર્યજીને જ કહેવ
દર્શિ. તેઓ બાબ કરતાં જથ્થાવે છે કે:—“રૂપાધ્યાકારરહિત-
મેવ બ્રહ્માવધારયિતવ્યં, ન રૂપાંદિમત્ । કસ્માત્ । તત્ત્વ-
પ્રધાનત્વાત્ । ‘અસ્થૂલમનણ્યહસ્વમદીર્ઘમ્’ (ઘૃ. ૩ । ૮ । ૮)
‘અશબ્દમસ્પર્શ મરૂપમવ્યયમ્’ (કઠ. ૩ । ૧૫) ‘આકાશો-
ઘૈનામ નામરૂપયોર્નિર્વેદિતા સે યદન્તરા તદ્બ્રહ્મ’ (છાન્દો-
૮ । ૧૪ । ૧) ‘દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ ધાહ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ’
(મુણ્ડ. ૨ । ૧ । ૨) હત્યેવમાદીનિ વાપ્સ્યાનિ નિષ્પપન્નબ્રહ્મા-
ત્મતત્ત્વપ્રધાનાનિ નાર્યાન્તરપ્રધાનાનિત્યેતત્ત્વતિષ્ઠાપિતં તત્ત્વ-

સમન્વયાત્' ૧। ૧। ૪૫ इत्यत्र। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु
यथाधृतं निराकारमेव ग्रहावधारयितव्यम् । इतराणित्वा-
कारवद्ग्रहविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि ।
येनोभयिष्वपि श्रुतिषु सतिष्वनाकारमेव ग्रहावधार्यते न
पुनर्विपरीतमिति । ” आ लंभायु ઉદ્ધરણુનો અનુવાદ નહિ
આપું; વિદ્વાનો આથી સમજી શકશે, વાચકોમાંથી જેઓ
સંસ્કૃત ન જાણતા હોય તેમના હાલ માટે મારે લખી
હઉં કે શ્રી. શંકરાચાર્યજી જણાવે છે કે ૩૫ આદિ આકાર-
વાળું જ્ઞાન નથી. કેમકે અન્યત્ર શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનને અશબ્દ, અરૂપરૂ, અરૂપ આદિ તથા અ-મૂર્તિ અજ્ઞ આદિ કહેલ છે. એટલે આના
વાક્યોથી જ્ઞાન નિરાકાર છે-આકાર કે ૩૫રહિત છે-એમ જ સમ-
જવું. જે જે પ્રમાણો ઉલ્લેખ પ્રકાર બોધતા હોય ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન-
કાર (આકાર રહિત) જ્ઞાન જ માનવું. એથી વિપરીત (-રૂપ-
વાળું) નહિ, આદિ. જે વાચકોને આટલાથી તૃપ્તિ થઈ ન હોય
તેમને માટે ખીલું પાંચ આગળનું સૂત્ર લખ્યું.

प्रकाशयच्चाद्यैर्यति । १४

આ સૂત્ર ઉપર બાબ્બ કરતાં સંકરાચાર્યજી જણાવે છે કે જેમ
સૂર્ય અથવા ચંદ્રનો પ્રકાશ આંગળીની ઉપાધિથી તે આકારવાળો
દેખાય છે, તે રીતે બહુ પૃથ્વી વગેરેની ઉપાધિથી તદાકાર
હોય તેમ પ્રતિપાદન કરાય છે, પણ વાસ્તવિક તેમ નથી.

“यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसोऽपि विद्यद्वायुप्यावतिष्ठमानोऽहोर्लघुपाधिसंयन्धात्तोष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपाद्यमानेषु तद्भायमिव प्रतिपद्यते । एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंयन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तदालम्ब्यनो ब्रह्मण आकारविशेषोपापवेशः । ” इत्यादि.

આગળનું મૂત્ર આદ્યચતુર્માસમ્ । ૧૬.

તે ઉપર લાખ્ય કરતાં શ્રી. શંકરાચાર્યજી જણાવે છે કે,
“આદ્ય ચ શ્રુતિ ચૈતન્યમાત્રં વિલક્ષણરૂપાન્તરરહિતં
નિર્વિશેષં, બ્રહ્મ—સ યથા સૈન્ધવઘનોઽનન્તરોઽવાહ્યઃ કૃત્સ્નો
રસઘન ઇવૈ વં વા અરેઽયમાત્માનન્તરોઽવાહ્યઃ કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞા-
નઘન ઇવ’ (ગૃહ ૪-૫-૧૩) इति । एतदुक्तं भवति ना-
स्यात्मनोऽन्तर् यद्विधा चैतन्यादन्य द्रूपमस्ति, चैतन्यमेव
तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च
लवणरस इव निरन्तरो भवति न रसान्तरं तथैवेति ॥
અર્થાત્ મૂર્તિમાં બ્રહ્મને ચૈતન્યમાત્ર કહી રૂપાન્તરરહિત નિર્વિશેષ
બ્રહ્મ કહ્યું છે. એટલે ચૈતન્ય સિવાય બ્રહ્મનું અંતઃ કે બહારનું
કોઈ રૂપ જ નથી. જેમ મીઠાના ગાંગડામાં અંદર તેમજ બહાર
લવણ, રસ જ નિરંતર હોય છે, તેમ બ્રહ્મનું નિરંતર ચૈતન્ય
સ્વરૂપ છે વગેરે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પણ બ્રહ્મનું એવુંજ પ્રતિપાદન કરે છે યથા—

‘અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમ વિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।’ ૨-૨૫

અર્થાત્ તે પરમાત્મા અવ્યક્ત (વ્યક્ત ન થઈ શકે તે),
અચિન્ત્ય અને અવિકારી છે. જે બ્રહ્મની મૂર્તિ માનીએ તો મૂર્તિ
એ પૃથ્વીનો વિકાર છે, તથા અવતાર માની શરીરધારી માનીએ
તો પણ તે વિકાર છે, જે યોગ્ય નથી એમ ગીતા કહે છે. એટલે
શાસ્ત્રીજી બ્રહ્મને સાકાર-નિરાકાર જણાવી મૂર્તિ સિદ્ધ કરવા
બાંધ્યેષ્ટા કરે છે તે ખરું માનવું કે વેદાંતદર્શનના કર્તા વ્યાસજી,
શ્રી. શંકરાચાર્ય અને અનેક ઉપનિષદો, તથા ગીતા કહે છે તે
ખરું માનવું. તેનો નિર્ણય હવે વાચકોએ જ કરી લેવો !

શ્રીમદ્શંકરાચાર્યજીએ તો વેદાંતદર્શનના પ્રથમ સૂત્રના લાખ્યમાં આધ્યાસનું ઉદાહરણ આપતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “યથા વા પ્રતિમાદિષુ વિષ્ણવાદિ કુલ્યધ્યાસઃ” અર્થાત્ પ્રતિમા-મૂર્તિ આદિમાં વિષ્ણુ આદિની ખોટી શુદ્ધિ કરવી એ અધ્યાસ છે । આ રીતે શંકરાચાર્યે તો મૂર્તિપૂજના પાખંડનું સ્પષ્ટ રીતે ખંડન કર્યું છે !! એ આઘ શંકરાચાર્યનું વચન શાસ્ત્રીજીએ માનવું જ રહ્યું !!! પણ તેમ માને તો મૂર્તિપૂજના ધંધાને નામે કંઈ કંઈ ચાલતા અવાન્તર રાજગારોનું શું થાય ? એ મોટો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે એ સદુજ છે.

* .

*

*

પરમેશ્વર નિરાકાર હોઈ સાકાર થાય છે એમ શાસ્ત્રીજીની મતિ કહે છે. તેને શંકરાચાર્યે ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્યોભય લિઙ્ગસર્વવ્રદ્ધિ । વેદાન્ત ૩-૨-૧૧ એ સૂત્ર પર લાખ્ય કરતાં જણાવે છે, “તત્ત્વોભય લિઙ્ગશ્ચુત્પન્નુગ્રહાદુભયલિઙ્ગમેષ બ્રહ્મ-ત્યેવં પ્રાપ્તે શ્રમઃ । ન તાવસ્વત ઇવ પરસ્ય બ્રહ્મણ ઉભય-લિંગત્વમુપપદ્યતે । નહ્યેકં ઘસ્તુ સ્વત ઇવ રૂપાદિ વિશેષો-પેતં તદ્વિપરીતં ચૈત્યવંધારયિતું શક્યં વિરોધાત્ । અસ્તુતર્હિ સ્થાનતઃ પૃથિગ્યાદ્યુપાધિયોગાદિતિ । તદપિ નોપદ્યતે । નહ્યુપાધિયોગાદપ્યન્યાદશસ્ય ઘસ્તુનોઽદશઃ સ્વભાવઃ સંમ-ઘતિ । નદિસ્વચ્છઃસન્સ્પટિકોઽલ્પત્તકાદ્યુપાધિયોગાદસ્વ-ચ્છો ભવતિ અમમાત્રત્વાદસ્વચ્છતામિનિવેશસ્ય ।”

અર્થઃ વેદાદિકામાં નિરાકાર સાકાર પ્રતિપાદક પ્રમાણ હોવાથી . અજ્ઞ ઉભય પ્રકારનું છે, એમ કહે તે શંકરસ્વામી કહે છે

કે, બ્રહ્મનું નિરાકાર સાકાર હોવું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કેમકે એકજ વસ્તુ રૂપવાળી છે એમ કહી પછી તે રૂપ વિનાની છે એ કથન પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી તે સંભવી શકતું નથી, અગર એમ કહે કે પૃથ્વીઆદિની ઉપાધિથી બ્રહ્મ સાકાર બની શકે છે, તેને શંકરાચાર્ય જવાબ આપે છે કે તે પણ નથી બની શકતું, કેમકે જે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે, તે ઉપાધિના નિમિત્તથી કદિ બદલી શકતો નથી. જેમકે પાસેના રંગીત પદાર્થથી સ્વચ્છ કાચ પણ રંગીન માલમ પડે છે, પણ ખરી રીતે તે કાચ રંગીત નથી. એ તો જોનારનો ભ્રમ માત્ર છે. વસ્તુતઃ સ્વચ્છ કાચ છે. ઈત્યાદિ. તેમ બ્રહ્મ પણ નિરાકાર છે. આ રીતે શ્રી. શંકરાચાર્યજી સાકારપણાનું ખડન કરી બ્રહ્મના કેવળ નિરાકારપણાનું જ યુક્તિ-પૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે. શાસ્ત્રીજી શ્રી. શંકરાચાર્યને આ માટે શું ઉત્તર આપે છે, તેની ક્યામત સુધી આપણે નિરાતિ રાહ જોઈશું! શાસ્ત્રીજીને શતપથનું ઉદ્ધરણ આપતું પહેલાં શીર્ષ લાગ્યું છે. તો હું એ અત્રે શતપથને ટાંકીશ.

દ્વે વાચ દ્રઢાણો રુપે ૧૪-૫-૩ કંડિકા ૧ થી ૧૧ સુધીમાં બ્રહ્મનાં બે રૂપો પંચમહાભૂતાદિ જ માન્યા છે (મૂર્તિ નહિ). પણ અંતમાં આ પાંચ મહાભૂતાદિ એજ બ્રહ્મનું રૂપ છે એમ પ્રત્યક્ષતા કહે છે કે નેતિ નેતિ નહોતસ્માદિતિ નેત્યન્યત્ પરમસ્ય નામધેયમ્ આદિ.

એ જ બ્રહ્મને શતપથ ૧૪-૭-૨-૬ માં કહ્યું છે કે “વ્રહ્મ વિજ્ઞાનમયો મનોમયો વાહુમયઃશ્ચક્ષુર્મયઃપ્રાણમયઃ શ્રોત્રમય આકાશમયો વાયુમયસ્તેજોમય આપોમય પૃથિવીમયઃ આદિ

કહી સર્વમય કહી છે. આથી વાયકોની ખાત્રી થઈ હશે કે શાસ્ત્રો-
છએ આપેલું પ્રમાણ ધર્મરની મૂર્તિપરક નથી. પણ પંચમહા-
મૂર્તોને તેના રૂપની કલ્પના માત્ર કર્યા વિષેનું છે.

પરંતુ બહુ એક જ પ્રકારનું નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ
કહે છે કે તે ૩ પ્રકારનું છે યથા-મોક્તામોગ્યં પ્રેરિતારં ચ
મત્વા સર્વં પ્રોક્તં ત્રિવિધં બ્રહ્મેતત્ । ૧-૧૨ ।

ભોક્તા (જીવ), ભોજ્ય (પ્રકૃતિ) અને પ્રેરિતા (ધર્મર); એ
ત્રણ પ્રકારનું છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ પણ બહુવાચ્ય છે. તદ્વત્સાર
પ્રકૃતિ રૂપી બહુનું મૂર્તિ-અમૂર્તિ અને અચક્ષ-ચક્ષ, મર્ત્ય-અમર્ત્ય
રૂપ થઈ શકે છે; કેમકે પ્રકૃતિનું કાર્ય-જગત્ મૂર્તિ, ચક્ષ અને
મર્ત્ય છે તથા તેનું મૂલ રૂપ (પ્રકૃતિ) અમર્ત્ય, અમૂર્તિ આદિ
છે. શ્વેતાશ્વતરમાં લખ્યું છે કે સંયુક્તમેતત્કરમક્ષરં ચ દ્ય-
વતાવ્યક્તં ભરતે વિશ્વમીશઃ । ૧૦૮, ક્ષ-વિનાશ થનાર,
વ્યક્ત પૃથગ્આદિ સ્થૂલ કાર્યજગત્ (મૂર્તિ, મર્ત્ય અને ચક્ષ)
અક્ષર નામ અ-વિનાશી (અમૂર્ત) અવ્યક્ત (અમૂર્તિ) અને અતિ
સૂક્ષ્મ (સ્થિત) કારણ-પ્રકૃતિ એ બેઉ કાર્ય-કારણ સંયુક્ત રહે
છે અર્થાત્ કાર્યમાં કારણ અને કારણમાં કાર્ય એકત્રિત હોય
છે. એ જ સર્વ આ સંસાર અથવા બ્રહ્માંડનો ભાર છે, તેને
અસીમ શક્તિમાન ધર્મર કારણ-પોષણ કરે છે; એટલે દ્વે વાચ
વહ્નણો રૂપે મૂર્તિ ચેવામૂર્તિ. ચ એ જૂહકારણ વચ્ચનમાંથી તેમાં
પાર્થિવ મૂર્તિ [Idol] કાઢવી એ કાંઈ માનનીય વિદ્વાનને હાજરું
નથી; કેમકે એ શ્રુતિ પછી તૂર્ત જ આગળ રૂપવાનોનું રૂપ રૂપ
કર્યું છે જે બહુનું નથી, પણ મહામૂર્તોનું જ છે. જે તે પ્રસંગ

મૂર્તિ-મીમાંસા

જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. વળી બહાની મૂર્તિ માનવી એ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે. યથા ન તસ્ય કાર્યે કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકોઽપિ દૃશ્યતે ॥ શ્વેતાશ્વતર ૬-૮ ॥

—તે ઇશ્વરનું કાર્ય નથી, જેમ તેનું કરણ નથી. તેની સમાન કે તેથી મહાન પણ કોઈ નથી. પછી મૂર્તિ યવામાં તો કરણ-સાધનની આવશ્યકતા પડે. જ્યારે જ્યાંમાં કરણ હોવાથી સ્પષ્ટ ના કહી છે; એટલે ઇશ્વરની મૂર્તિ થાય નહિ. જ્યારે મૂર્તિ નથી, પછી શાસ્ત્રીજીએ અગાઉ જણાવેલા શતપથના મહાવીરને આંખ, કાન, નાક આદિ પણ ક્યાંથી હોય ? કેમકે શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ કહે છે કે અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પદ્યત્યચક્ષુઃ. સ શૃણોત્સ્યકર્ણઃ । તે પરમાત્માને હાથ નથી, પણ તે (પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી) સમગ્ર બ્રહ્માંડને પકડી શકે છે, તેને ચક્ષુ નથી છતાં તે (સર્વને) જોઈ શકે છે. (સર્વમાં વ્યાપક હોવાથી) તેને કર્ણ નથી, પણ તે સર્વ સાંભળી શકે છે (સર્વાન્તર્યામી હોવાથી) આદિ.

આ ભાવને કેનોપનિષદમાં પણ સ્પષ્ટ કયો છે. યથા—

યદ્ ઘાચાઝનમ્યુદતં. યેન વાગમ્યુચતે । ૧-૪

યચ્ચક્ષુપા ન પદ્યતિ યેન ચક્ષુષિ પદ્યન્તિ । ૧-૬

યચ્છ્રોત્રેણ ન શૃણોતિ યેન શ્રોત્રં મિદં શ્રુતમ્ । ૧-૭

યત્પ્રાણેન ન પ્રાણિતિ યેન પ્રાણ ગ્રણીયતે ।

તદેવ બ્રહ્મત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૧-૮

અર્થાત્ જે વાચાથી બોલી શકતો નથી, પણ જેનાથી વાણી બોલી શકાય છે. જે નેત્રોથી, જેતો નથી, પણ જેનાથી નેત્રો જૂએ

છે. જે કાનથી સાંભળતો નથી, પણ જેનાથી કાન સાંભળે છે. જે પ્રાણથી શ્વાસ લેતો નથી, પણ પ્રાણ જેનાથી ચલાયમાન છે, તેને તું બ્રહ્મ બોલુ. જેની (મૂર્તિમાન સમજ) ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મ નથી.

આ ઉપરથી એટલું જરૂર સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મની કાષ્ઠ (પાર્થિવ) મૂર્તિ નથી, તેમ તેને આંખ, કાન, નાક આદિ અવયવો પણ નથી. સ્વામી શંકરાચાર્યજીના મતે પણ બ્રહ્મનું મૂર્તિ સ્વરૂપ (જેને શાસ્ત્રીજી મૂર્તિ-ભગવાન કહે છે) નથી; એટલે આ પ્રમાણથી ધર્મરના સાદાર-નિરાકાર હોવાપણા વિષે આવી મૂર્તિ સિદ્ધ કરવી એ વિદ્વાનોની દષ્ટિમાં શાસ્ત્રીજીના શાસ્ત્રીયજ્ઞાનની ભારે ઉણપ બનાવે છે. પછી વેદવ્રતતા વિષે તો પૂછવું જ શું ? છતાં ય શાસ્ત્રીજી પોતાને વિદ્વાન માને તેમાં કાષ્ઠને વાંધો, ન જ હોય; કેમકે મંસારમાં દુરાગ્રહ [હક] પણ એક ચીજ છે ને ? તેણે રહેવું ક્યાં ? વધુ તો વિદ્વાનો સ્વયં નિર્ણય કરી લે !!

પ્રમાણ ૨૦મું :

અધ્યાપક શાસ્ત્રીજી હવે કૈનં ઉપનિષદનું પ્રમાણ આપે છે કે “સતસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગમ યદુ શોભમાનામુર્મા હેમવર્તી તાં દોવાચ” ઇત્યાદિ આનો અર્થ કરે છે. “દેવરાજ ધન્દ્રે આકાશમાં ઘણી શોભાવાળી, સુવર્ણાંગી જગન્માતા ઉમાને દેખ્યાં અને તેની બેડે વાત કરી. આ મંત્રમાં દેવી-દુર્ગા શંકર પત્નીનું સાદાર રૂપમાં દર્શન સિદ્ધ થયું છે !”

શાસ્ત્રીજીને મૂર્તિપૂજના મહારોગનો કમળો થયો હોય એમ જ પ્રતીત થાય છે. એટલે તેમને અલંકાર, પ્રકરણ, પ્રસંગ

આદિનો કંઈ જા ખ્યાલ ન રહેતાં. બધે જ હાથ મૂર્તિ, એવા મૂર્તિ, મૂર્તિ જ દેખાયા કરે છે !

આં શ્લોક દેવોપનિષદના ખંડ ત્રીજાનો ૧૨મો છે, અને તાં હોવા સ્વ પછી 'કિમેતચક્ષમિતિ' એટલું પદ શાસ્ત્રીશ્રીએ છોડી દીધું છે. પણ એ પદથી જણાશે કે એ મક્ક વિષયક સંવાદમતિ શ્લોક છે. ખરી રીતે જોતાં આ વક્ષનો સંવાદ બ્રૂતાચવાદ (વંચાર્થ ઇતિવૃત્ત) નથી. ન તો બહાર કાઢ રૂપ ધારણ કર્યું કે ન અગ્નિ આદિથી અલગ થયો. કેમકે ને સર્વવ્યાપક હોવાથી કાઢથી અલગ થઈ શકે નહિ. આ તમામ કલ્પના છે. એ દ્વારા બહારનો મહિમા, વર્ણવાયો છે કે તેની સત્તાથી જ અગ્નિ બાળી શકે છે, વાયુ ચાલી શકે છે, સૂર્ય પ્રકાશિત થઈ શકે છે. તેના વિના જગત્ નકામું છે. જે રીતે બાહ્ય પ્રકારથી રહિત થઈ આખો જોઈ શકતો નથી, તેમ બહારથી અલગ થઈ ઈન્દ્ર (પ્રાણુ), અગ્નિ, સૂર્ય આદિ પદાર્થો કંઈ નથી કરી શકતા. યદપિ બહાર સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનાથી કાઢ પદાર્થ અલગ થઈ નથી શકતો, એટલે આ પદાર્થોની શક્તિનો આપણને પૂર્ણ પરિચય પ્રત્યક્ષ નથી થઈ શકતો. પણ બહારની શક્તિ વિના અગ્નિ એક સૂકા તણખાને બાળી ન શકે, વાયુ ઉડાવી ન શકે આદિ એ આ મક્કના સંવાદનું પહેલું તાત્પર્ય છે.

બીજું તાત્પર્ય એ છે કે બહારવિદ્યાર્ને જાણવાવાળા જ ઇશ્વરને જાણી શકે છે, અને ત્રીજું એ કે ઇશ્વરને જાણવાવાળા જ સર્વથી મહાન છે. અહીં અગ્નિ, વાયુ અને ઈન્દ્ર એ ત્રણ દિવ્ય શક્તિ વાળા પદાર્થો છે. અગ્નિ અને વાયુને પૃથિવી અને અંતરિક્ષના દેવતા માન્યા છે. ઇન્દ્રથી અહીં સૂર્યનું તાત્પર્ય છે કેમકે સતપથમાં

જાણીયું છે કે સ ઇન્દ્રોય ઇય તપતિ ૧-૬-૩-૧૮. જે આ તપે છે તે ઇન્દ્ર છે. એટલે ઇન્દ્રનો અર્થ સૂર્ય થાય છે, અને અગ્નિ, વાયુની સાથે સૂર્ય એ સુલોકનો દેવતા (દિવ્યશક્તિયુક્ત) માન્યો છે. હવે આ કથામાં ઇન્દ્રથી વક્ષતું છૂપાવું તેનો અભિપ્રાય એ છે કે પૃથ્વીરથ અગ્નિ અને અંતરિક્ષરથ વાયુ એ સૂર્યથી નવજીવન પ્રાપ્ત કરે છે, પણ સૂર્ય કાષ્ઠથી જીવન મેળવતો નથી. એટલે સૂર્યમાં જઈ સૂર્યથી પર તેનો પણ કાષ્ઠ જીવનદાતા છે એ મતિલોપ થાય છે એજ વક્ષથી છૂપાવું છે. પણ સૂર્યથીયે પર, સૂર્યને પણ દીપ્ત કરનાર અન્ય છે, એ બ્રહ્માવિદ્યાથી જાણી શકાય છે. માટે કહ્યું છે યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેષ્ઠેનાવેદવિન્મ-નુતે સં વૃદ્ધન્તામ-જે તેજથી દીપ્ત થઈને સૂર્ય ચમકે છે, જે વેદ નથી જાણતા તે મહાનુ તેજને નથી જાણતા. (તૈતિ. બ્રા. ૩-૧૨-૯) અતઃ એ ઉચિત છે કે સૂર્યનો સૂર્ય બ્રહ્માવિદ્યાથી જ જાણી શકાય છે. એજ ઇન્દ્રનું ઉમા સાથે મળવું છે અને તેના વચનથી પોતાની મંદિમાનાં મૂળ સ્ત્રોત અર્થાત વક્ષને જાણે છે.

વેદબાધ્યકાર શ્રી. સાયણાચાર્ય ઇન્દ્રનો અર્થ સૂર્ય કરે છે. સંઘોજઞાનો નિરિણોતિ શત્રૂન ઋ. ૧૦-૧૦-૧૨૦ ના પ્રથમ મંત્ર ઉપર બાધ્ય કરતાં સાયણાચાર્યજી લખે છે કે “યસ્માદ્ બ્રહ્મણઃ સૂર્યાત્મક ઇન્દ્રઃ જજ્ઞે જાતો યમૂષ સત્ત્વ જઞ્ઞાનો જાયમાન ઇવસત્ત્વઃ શીઘ્રમ્ શત્રૂન્ રાક્ષસાન્ નિરિણોતિ નિહ્નિનસ્તિ.”

અર્થાત જે બ્રહ્માથી સૂર્યાત્મક ઇન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, તે ઇન્દ્ર ઉત્પન્ન થતાં જ શીઘ્ર શત્રુઓને મારે છે વગેરે. (અહીં ઇન્દ્ર અને મેઘનું વર્ણન છે.) એટલે ઇન્દ્રથી અદિ ભૌતિક સૂર્યનું અદ્ય

સર્વથા ઉચિત છે. ઇન્દ્ર એટલે દેવવિશેષ-સતક્રતુનું ગ્રહણ નથી, ક્રમકે વસ્તુતઃ એનું અસ્તિત્વ જ નથી. ભૌતિક સૂર્ય એ અર્થ અત્રે લેતાં રૂપકનું સરસ સ્પષ્ટીકરણ થાય છે, કે અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ આદિ તમામ પરમાત્માના વશવર્તી હોઈ તેના બનથી યથાનિયમ પોતપોતાનું કામ કરી રહ્યા છે. કડોપનિપદ્ધતાં એ ભાવ જણાવ્યો છે યથા:-

મયાવસ્યાગ્નિસ્તપતિમયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

મયાદીન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ચાવતિ પશ્ચમઃ ॥ ૬-૩

પ્રકરણાનુકૂલ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય આદિના અર્થો સમજવા.

યક્ષ એટલે પૂજનીય, અથર્વવેદમાં જણાવ્યું છે કે મહદ્યક્ષં મુવનસ્ય મધ્યે તપસિ ક્રાન્તં સલિલસ્યં પૃષ્ઠે । તસ્મિન્ ધ્રુવન્તે, યડકેચ દેવા વૃક્ષસ્ય સ્કન્ધ પરિતિ દ્ય શાયાઃ॥ ૧૦, ૭, ૩૮.

તપમાં આંગળ વધેલ મહાયક્ષ ભુવનની મધ્યમાં સલિલ (પ્રકૃતિ) થી પર છે. જેમ વૃક્ષના સ્કન્ધ ઉપર સર્વ તરફ શાયા હોય છે. તે રીતે તમામ વિદ્વાન પુરુષો તેનો આશ્રય લે છે. સલિલ નો અર્થ અંતરિક્ષ પણ લઈ શકાય છે અથવા પ્રત્યક્ષ પછી પણ રહેનાર આકાશ એ પણ ધરી શકે છે. આ મંત્ર પરથી યક્ષ એ પરમાત્માનું વાચક નામ છે. બીજો દ્વાર્ષ દેવ-વિશેષ નથી. યક્ષપૂજાયામ્ અ ધાનુસાધિત નામ છે, તૈત્તિયારણ્યકમાં ઉમાને ધ્વજવિદ્યા જ કહી છે. એટલે આ પ્રમાણમાં ઉમા એ શંકરપત્ની દુર્ગાદેવીનું વાચક નામ નથી, એટલે તેના સાક્ષર-નિરાક્ષરપણાની વાત જ નથી રહેતી. શાસ્ત્રીજી યક્ષની ઉપલી કથાના તાત્પર્યને ન સમજી, (અથવા સમજતા હોય તો ગણીજી) આમાંથી દુર્ગાની

મૂર્તિ-મીમાંસા

મૂર્તિ કાઢવા હુદ્દ અને મતિહીન પ્રયત્ન કરે છે, એ સ્પષ્ટ છે. આવા બ્રામક પ્રયત્નોથી ઉપનિષદ્ધર્મ રહસ્ય કાઢીને કદિ ખુલી શકે નહિ એ દેખીતું છે. આ ઉપનિષદ્ધની આ મક્ક અને હેમવતી ઉપાના કથાનકનું મૂળ અલંકાર રૂપે સતપથ: ૧૪-૪-૧ ની કંડિકા ૧ થી ૧૮ સુધીમાં આવે છે, વિસ્તારભયથી લખતો નથી. જિજ્ઞાસુઓએ તે સ્થળ ઉપર જોઈ લેવું, તેમાં વાક્યને, મનને, શ્રોત્રને અને અંતે હૈમમાસન્યં પ્રાણમૂલુ: ત્વં ન હદગયેતિતથેતિ એમ આવે છે. કેન ઉપનિષદ્ધની આ આખી કથા સતપથના ઉપસા સ્થળમાં સમાનતાથી મળે છે. અને સતપથમાં તે રૂપકમાં છે એમ તો શાસ્ત્રી પણ કહી શકશે, અન્યા વાક્ય, મન, શ્રોત્ર અને પ્રાણ આદિને પણ 'દેવ' માનવા પડશે, જે તેઓ કદિ કબુલી શકે તેમ નથી. સતપથમાં હૈમમાસન્યં પ્રાણમૂ ને હન્દિએ વિનતિ કરે છે કે તે જાણે કે: એ: શુ: છે ? કેન ઉપનિષદ્ધમાં હૈમવતી મુમાં ને પૂછે કે એ શુ: છે ? આદિ સમસમાન કથાનક ઉભયત્ર છે, એટલે કેનના કથાનકમાંથી શંકરપત્ની દુર્ગાને કાઢવા એ તો હુદ્દિનો અત્યાચાર માત્ર છે !

પ્રમાણ ૨૧ મું :

હમાસદાય પરમેશ્વરં પ્રમુમ્ કૈવલ્યોપનિષદ્ધુ પ્રમાણ શાસ્ત્રીજી રજુ કરે છે. પણ એ ઉપનિષદ્ધ પ્રમાણકોટિમાં ગણાતું નથી. એમ તો ૧૨૮ ઉપનિષદો છે. જેમાં એક અલ્લોપનિષદ્ધ પણ છે ! પણ મુખ્યતઃ ૧૧ ઉપનિષદો જ માનનીય તથા પ્રમાણ કોટિમાં (વેદ સંગત) ગણાય છે. રામતાપિની આદિ અનેક ઉપનિષદો છે, જે હુદ્દાશય માણસોએ સ્વાર્થ સારૂ રચી કાઢ્યાં છે. એજ માટે વિદ્વાનો તેને માનતા નથી. એટલે આ અપ્રામાણિક

પુસ્તકના પ્રમાણ વિષે મારે લખવાનું રહેતું નથી. કેવલ્યોપનિષદ માનવાનો જે દાંડ આગ્રહ કરે તો હું અલ્લોપનિષદ (અક્ષાનું ઉપનિષદ) માનવાં આગ્રહ કરું. તેમાં તો મદગ્મદ રસ હતું નામ આપ્યું છે, તેને શાસ્ત્રીજી માનવા તૈયાર છે? અમારે મન તો જેમ ભગવત તથા પુરાણો અમાન્ય અને અપ્રામાણિકતેમજ ૧૧ ઉપનિષદો વિદ્યમાન છે તેમાં તમામ ઉપનિષદો અમાન્ય અને અપ્રામાણિક છે. એટલે તેના વચન વિષે ઉદાપોહ કરવો અસ્થાને હોષ કોણક્ષેપ કરવા સમાન છે. તેમ જ્ઞાતિ ઉમા નો પ્રુક્ષાસો ઉપર આવી ગયો છે, એટલે પિષ્ટપેપણની દ્રષ્ટિએ પણ એ વિષે વધુ લખવું થોડું ધારતો નથી.

પ્રમાણ ૨૨ મું :-

મુઘાય તે પશુપતે યાનિ ચક્ષુષિ તે નમઃ ।

અંગેભ્ય સ્તે ઉદરાય જિહ્વાયા આસ્યાયતે ।

વદમ્યો ગંધાયતે નમઃ ॥ અર્થર્થ. ૨૧-૧-૨

શાસ્ત્રીજી આ પ્રમાણ રજુ કરી અર્થ કરે છે: “હે પશુપતિ ! તમારા અંગોને નમસ્કાર, તમારા પેટને નમસ્કાર, તમારી જીભને, મુખને, દાંતને તથા નાકને નમસ્કાર હો ।” આથી શાસ્ત્રીજીને ‘અશ્વરુ’ સાકારપણું અભિસપિત હશે એમ જ ધારી એવું રજુ. (જે કે તેમણે કંઈ આ મંત્ર વિષે વધુ કશું જણાવ્યું નથી.)

કંપના કરી કે શાસ્ત્રીજીનાં કહેવા મુજબ અશ્વર તેમનો પશુ-પતિ ભગવાન-સાકાર છે અને તેને પેટ, જીભ, મુખ, દાંત, નાક આદિ પણ છે; તો શંકા કરનારાઓ પ્રાણીસાત્ત્વના સિદ્ધાંત મુજબ શંકા કરી શકે કે ન્યારે અશ્વરને મુખ છે, જીભ છે, દાંત છે,

મૂર્તિ-મીમાંસા

અંને પેટ પણ છે, તો તેને ટકાવી રાખવા ખાવું પડતું હશે, અને તે અનિવાર્ય છે, તો જે ખાધેલું તેમાંથી કયરો દૂર કરવો રહ્યો તો એ સાકાર લગવાન મૂર્તિપૂજકોમાંના કેના ઘર કે ખેતર કે જંગલમાં દિશા જતા હશે ? કાંઈવાર અપચો પણ થતો હશે, શરીર અસ્વસ્થ પણ થતું હશે, તો તેની શી વ્યવસ્થા હશે ? શું ખાતા હશે ? કેટલું ખાતા હશે ? પાછાણોના સાકાર ઇશ્વર તો લાકુ ખાય એમ ધારી લઈએ, પણ માંસાહારીઓનો સાકાર ઇશ્વર (કેમકે ઇશ્વર સાકાર હોય તો બધા માટે જ હોય ને !) તો માંસાહાર જ કરતો હોઈ શકે ને ? ત્યારે ઇશ્વર પણ શાકાહારી-માંસાહારી જ માનવો ને ? આવા તો અનેક વિચિત્ર પ્રશ્નો કરી શકાય, પણ આટલા જ પ્રશ્નોનું સમાધાન સાકાર માનનારાઓ કરે તોય બસ છે ! પણ શું સમાધાન કરશે ? ઇશ્વરની મિટ્ટી પલીદ કરે છે, અને છતાંય ઇશ્વરભક્ત ગણાય છે !! હા, હન્ત !!!

‘સનાતની’ કહેવાતા, પંડિત મનાતા જીવ-વિશેષોની એક આદત છે કે વેદમંત્રમાં વાતો અન્ય શાસ્ત્રોમાં ન્યાય ક્યાંય મુખ્ય, નાક, કાન, આદિનું વર્ણન આવ્યું એટલે થઈ રહ્યું, તે પરમાત્માનું જ વર્ણન છે માટે પરમાત્મા મુખ-નાક-કાનવાળો સાકાર થઈ ગયો, એટલે મૂર્તિપૂજા સામીત થઈ ગઈ ! પણ એ મોભાત્ર ભુદ્ધિવાળા પંડિતમન્યોને સવાલ છે કે વેદોમાં પરમાત્મા સિવાય છતર અન્ય વિષયોનું વર્ણન છે કે નહિ ? વેદના અભ્યાસીઓ તો કહે છે કે વેદોમાં જેમ પરમાત્માનું વર્ણન છે, તેમ જીવાત્માનું છે, પ્રકૃતિનું છે, રાજના મર્મેનું વર્ણન છે, મુક્તિનું વર્ણન છે, સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું કથન છે. ગણિત અને અન્ય વિદ્યાઓનું વર્ણન છે આદિ. કેવળ પરમાત્માનું જ વર્ણન નથી. પણ પરમાત્મા સાથે અન્ય અનેક

વિષયોનું વર્ણન છે. " તો અથર્વવેદના આ મંત્રમાં તો રાજ્ય વિષે ઉલ્લેખ છે, ઇશ્વરનો નહિ. શાસ્ત્રીજી બ્રહ્મકૃતિ ચઢાવી કહેશે એમ ધારૂં છું કે આ મંત્રમાં 'પશુપતિ' શબ્દ પડ્યો છે, એટલે 'શંકરનું' ગ્રહણ થાય, રાજ્ય, એ અર્થમાં વપરાતો નથી ! પણ અથર્વવેદમાં 'પશુપતિ' અર્થમાં રાજ્ય આવે છે. યથા પ્રિયો ગવામોપધિનાં પશૂનામ્-રાજ્ય ગૌ, ઔપધિ, તથા પશુનો પ્રિય પતિ-રક્ષક છે. અતઃ મુસ્યાય સ્તે પશુપતે ! વાળા ઉપ્ધૂત કરેલા મંત્રમાં 'પશુપતિ' રાજ્યનું ગ્રહણ છે અને તે રીતે આ મંત્ર સરલાર્થયુક્ત થઈ રહેશે. કેમકે રાજ્ય તો 'સાકાર' હોય તેને મુખ નાક, કાન, પેટ, આદિ અવયવો હોય છે. બાકી અવયવોને નમસ્કાર કરવાની બીના તો ઉભયત્ર સમાન છે, એટલે તેનો ઉદ્ધાપોહ નિરર્થક છે.

રા. રા. શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ ઇશ્વરના જ મુખ, નાક, કાન, જીજ્ઞા આદિ માનીએ તો નીચલા બૃહદારણ્યક-વચનની શું ગતિ થશે તે શાસ્ત્રીજી વિચાર કરીને જણાવેઃ-(ઇશ્વરના રૂપવાન-સાકાર હોવા વિરુદ્ધનાં તો અનેક પ્રમાણો અંગાઠિ આપી ગયો છું, તેનો યે વિચાર અહિં ઉપયુક્ત થશે.)

“ સહોવાચૈતદ્વે 'તદંક્ષરં ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિવદન્ત્સ્યુ-
લમનેવંવહ્સ્વમદોર્ધ' મલોહિતમસ્નેહમચ્છાયંમતમઃ.....
અપ્રાણં મમુચ્ચમમાત્રમનન્તરમવાહ્યંતતદસ્માતિકિંચનં તદંક્ષા-
તિકમ્બન ! ”

બૃ. અ. ૩, બ્રા. ૮. ૮.

અર્થઃ યાગવલ્ક્ય બોલ્યા : હે ગાર્ગિ ! અભિવેદતા (બ્રાહ્મણો-
પણ આજના મડદાં પાછળ આદ્ય સરાવનારા કે ખાંપણનું લેનારા

અને મૂર્તિપૂજાદિ પાપ'ક કરનારા નામધારી બ્રાહ્મણો, જેઓ સ્વાર્થ-શાસ્ત્રમાં જ નિષ્ણાત છે, વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં નહિ અને 'દયા પ્રભુની' કરી ઘેર ઘેર લોટ ઉધરાવતા કરનારા, બિડ્ધા અને દક્ષિણના શુભામો નહિ!) લોકો નિશ્ચયથી તેને અક્ષર કહે છે. તે સ્થૂલ નથી, અણુ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, દીર્ઘ નથી, લાલ નથી, તે અસ્નેહ, અમૃત, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અરસ, અગન, અચમુક, અશ્રોત્ર, અવાહ, અમાણ, અમુખ, અમાત્ર, અનન્તર અને અપ્રાણ છે. ન તે સ્વર્ગ ભોક્તા છે, ન તેનો કોઈ ભોક્તા છે! અમારે યાગવશ્યને માનવા કે આ દેવા-શંકર ભક્તે? આવા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને મુખ, જીભ, નાકવાળો કહેવો એ ઇશ્વરની નિંદા-Libel વિના બીજું શું છે? ક્યાં પૂર્વના ઉપનિષદ વારાના બ્રહ્મવેતા-બ્રાહ્મણો ક્યાં તેમની વિદ્યા, અને ક્યાં આજના જૂદેવો અને ક્યાં તેમની કુદ્રમતિ! અન્તરં મહદન્તરમ્!! હન્ત!!

પ્રમાણ ૨૩મું:

હેતુ પ્રમાણ શાસ્ત્રીજી આપે છે—

“નમસ્તે સત્યાયતે નમો અસ્તુ પરાયતે.”

નમસ્તે રુદ્ર તિષ્ઠત- આસીનાયોત-તે નમઃ॥ ૧૫.

હે રુદ્ર! આવતા-જતા, ઉભા-બેઠેલા તમને નમસ્કાર-છે.”

આ વિષે હુંકામાં જ પૂછવા માગું છું કે અગર શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ અગર તેમના રુદ્ર-પરમાત્મા આવે છે, જાય છે, ઉભે છે, બેસે છે તો કૃપા કરી શાસ્ત્રીજી જણાવે કે તે શા માટે આવે છે? ક્યાંથી આવે છે? ક્યારે આવે છે? અને જાય છે તો

ક્યાં, ક્યાંથી અને ક્યારે જાય છે? ઉભા છે સા સા માટે ઉભા છે?—ચાલતાં ચાલતાં ચાકી જવાથી? સામા ઉપર ઉભા છે? એકલા છે તો ક્યાં? ક્યાંથી? ઉઠ—એસ કંઈકની આપના રૂપ-પરમાત્માને કાણે અને ક્યારે ફરજ પાડી? આદિ વિવિધ પ્રશ્નો પરમાત્માને સાકાર માનવાથી થશે. જેના ઉડાઉ જવાબો વિના સમોધાન કંઈ કરી શકાય તેમ નથી, અને પરમાત્મા જો જાય છે, આવે છે તો જ્યાં જ્યાં જતો હશે ત્યાં ત્યાંની વ્યવસ્થા ઠીક રહેતી હશે, પણ જ્યાં જ્યાં મહિ હોય ત્યાં ત્યાં શું નોકરો—ગવર્નરો વગેરે રાખ્યા છે કે શું? અને જાય છે, આવે છે તો કદિ તે રૂપ-મહારાજ આશ્રીમાન શાશ્વીત ભેગા અંધ જાય છે કે કેમ? એનો પણ ઉત્તર આપજો! બાકી ‘રૂપ’ સંબંધે પરમાત્માનું મૌલ્ય નામ છે અને તે કુદ્યોને તેમના કર્મ પ્રમાણે દંડ આપી રૂદન કરાવે છે માટે તે નામ (રૂપ) પડ્યું છે. જે વિષે મેં આ અગાઉ વિસ્તારથી ખુલાસો પ્રમાણ ૧૨માં કર્યો છે, રૂપ એટલે ખોપરીઓની માળા ધારણ કરતાર, સ્મરણમાં રહેનાર, અધિપતીઓની આબરૂ લેનાર કાષ્ઠ દેવ—વિશેષ સમજવાનો નથી. તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, એટલે ખીજ સવાલો રહેતા જ નથી.

આ રીતે શાશ્વીત એ જે જે પ્રમાણો આપ્યાં છે, તેમાંનું કોઈ પણ પ્રમાણ મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવું નથી એ એ સ્પષ્ટ થયું છે.

તેમ છતાંય શાશ્વીત લખે છે કે “વેદોમાં મૂર્તિપૂજા વિધાયક હમરો પ્રમાણ છે. જેમાંના અર્થ સ્થાલીપુત્રાક ન્યાયે ‘આપ્યા છે’ અને ‘જેઓ નાસ્તિક છે તેને માટે આ શ્રમ નથી’”

તે માટે એટલું જ જણાવવું બસ છે કે વેદોમાં મૂર્તિપૂજા વિધાયક એક્ય પ્રમાણ નથી, અને આપે જે પ્રમાણે વેદ, ધ્વાજાણ અંથ, ઉપનિષદ્ આદિમાંથી સ્થાલીપુલાક ન્યાયે આપ્યા છે, તેના પૂર્ણ ખુલાસા મેં દેહલી-દીપક ન્યાયથી આપી આપના એકે એક પ્રમાણની અવયર્થતા સિદ્ધ કરી છે. જેઓ નાસ્તિક છે, તેમને માટે આપનો શ્રમ નથી એ તો જાણે ઠીક, પણ મૂર્તિપૂજા વિષે આપનો શ્રમ નિર્થક હોઈ કાળક્ષેપ કરનાર છે. વાડ, જતાં જતાં હું પૂછી લઉં કે, આપ 'નાસ્તિક' દાને કહો છો ? મનુજ તો કહે છે કે—

નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ

વેદની નિંદા કરે તે નાસ્તિક ! અને વેદના ઉલ્ટા અર્થો કરવા એ પણ વેદની નિંદા ગણાય ને ? એ દષ્ટિથી કોઈ આપને જો 'નાસ્તિક' ગણે તો માફ ન લગાડશો ! પછી બીજાં નાસ્તિક આપ ક્યાં શોધવા જાવ છો ? સ્વામી હમાનંદજીએ તો સત્યાર્થપ્રકાશમાં નવ પ્રકારના નાસ્તિકો બતાવ્યા છે, તેમાં મૂર્તિપૂજકોને પણ નાસ્તિક માન્યા છે !! જે ઇશ્વર જેવો નથી, તેને તેવો પત્થરમાં ગોળમટાળ બનાવી દેવો એ પરમાત્માને ન માનવા બરાબર જ નથી શું ? અને એ અર્થમાં પણ મૂર્તિપૂજકો ખરા પરમેશ્વરને ન માનવાથી નાસ્તિક ગણાય તેમાં આશ્ચર્ય કાંઈ ન પામશો. એટલું કહી વાચકોને આ પ્રત્યુત્તરનો પક્ષપાતરહિત દષ્ટિથી વિચાર કરવાનું જણાવી સારલાગ ગ્રહણ કરે અને અસત્ય વાતો જેની હોય તેની છોડી દે, એમ વિનવી અંતમાં એટલું જણાવીશ કે સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે આ લખાણ દ્વારા પ્રતિ-ઉત્તરમાં મારે (અનિચ્છા છતાંય) ઉત્તરવું પડ્યું છે, મારી વિદ્વતા બતાવવા

નહિ; કેમકે; ગુરુકુળમાં પ્રથમાશ્રમમાં નિયમપૂર્વક ગુરુચરણમાં બેસી વિદ્યાભ્યાસ કરતાં સ્નાતક થતા સુધી થોડાંક વેદાદિ સત્ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને મનન કર્યું છે. જ્યારે શાસ્ત્રવર્ણિત વેદ-વિદ્યા તો અપાર છે, એટલે હું વિદ્વાન હોવાનું કે પંડિત હોવાનું ધમંડ સેવતો નથી, પણ સાચા વિદ્વાન કે ખરા પંડિતો કેવા હોઈ શકે તેનું મને જ્ઞાન છે. મારા આ લખાણમાં જે કંઈ શાસ્ત્રાનુમોદિત સાચી બીના હોય તે ઋષિ દયાનંદના સિદ્ધિતાનો પ્રતાપ છે. (જેમાં શાસ્ત્રાધ્યયન પછી મારી શ્રદ્ધા દઢતર થતી ગઈ છે) હું તો માત્ર સાધનરૂપ થયો છું; એટલા આત્મસતોષ સાથે અત્રે વિરમતાં મહુર્વેદની મૈત્રાયણી શાખાનું-મૂર્તિપૂજા એ સંસારના બંધનમાં બાંધનારી છે-મુક્તિ આપનાર નથી; એનું પ્રમાણ શાસ્ત્રીજીને શુભ કામનાથી અમર્યાદ કરીશ:

પાપાણલોહમણિમૃન્મયચિત્રદેપુ,

પૂજા ચિમ્બોઃ પુનર્ભવકરી મુમુક્ષોઃ ।

તસ્માદ્યતિઃ સ્વહૃદયાર્ચનમેવકુર્યાદ્,

વાહ્યાર્ચનંપરિહરેદ્પુનર્ભવાય ॥

મૈત્રુપનિપદ્ધ ૨-૨૬

અર્થઃ—પાપાણાદિ મૂર્તિઓમાં વિશુ પરમાત્માની પૂજા કરવી એ મુમુક્ષુને સંસારમાં વારંવાર જન્મ મરણ દેવાવાળી છે. તેથી ઇન્દ્રિયોને જીતવાવાળો-સંસાર બંધનથી છૂટવા મથતા-યતિએ (જે નિર્જિતેન્દ્રિયગ્રામા યતિનો યતયશ્ચત્તે । અમરકોષ. પ્રહારગ) ઉક્ત બહારની પૂજાને જન્મ-મરણ ('લખ-ચોપાસી')

મૂર્તિ-મીમાંસા

નું કારણ સમજી ઊઠી દેવી, અને હૃદયમાં જ પરમાત્માનું પૂજન કરવું ! પછી તો-યેનેષ્ટેનગમ્યતામ્ । ઇતિ.

અંતમાં મારા મિત્ર સ્વ. કવિશ્રીપણી પંડિત પોપટલાલનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરીશ.

ધર્મે સત્ત્વપરિગ્રહેથ નિગમે નો પક્ષપાતોઽસ્તિમે

। વૈમત્યં મમનાસ્તિ છત્રચિદપિ પ્રેયાન્સમસ્તો જનઃ ।

કિન્તુ પ્રાગુદિતાર્યતત્ત્વનિકષે સન્નિષ્ઠ કાંતસ્થર-

ધર્પેન્દ્રિયમુપૈમિ તત્સહમયજ્યોતિશ્ચમત્કારતઃ ॥

[સંપૂર્ણ]

પરિશિષ્ટ અ

પૂર્વાર્દમાં મૂર્તિપૂજનની મીમાંસા કરવામાં આવી છે. તથા પ્રસંગાનુકૂલ સંત ગુકારામના અલંગ તથા પુરાણાદિકના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરી મૂર્તિપૂજના ગેરલાભો બતાવાયા છે. પણ તેથી મને સંતોષ નથી થયો. ભારતવર્ષની અવનતિના મૂક કારણરૂપ મૂર્તિ-પૂજ, પરસ્પર દ્વેષ અને ઝઘડા વધારનાર મૂર્તિપૂજ, સામાનિક ઉચ્ચનીચતાની પહેરેગીર મૂર્તિપૂજને તેના નઅરૂપમાં ચિતરવા મારી લેખની અસમર્થ છે. મારા કરતાં કોઈ તટસ્થ વિદ્વાનની કલમ-કુકાર તે પર આંલી, તેનાં પાખંડો તથા ગેરલાભોનો પડદો ચીરી સામાન્ય જનસમાજની આંખમાં અંજન-શલાકાનું કામ કરે એ હું ઇચ્છતો હતો. ત્યાં સદ્લાયે એક તટસ્થ બંગાળી વિદ્વાન સ્વ. બાબુ દેવેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય સંગ્રહિત દયાનંદ-ચરિત્ર વાંચવામાં આવ્યું. જે કે બાબુ દેવેન્દ્રનાથજી આર્યસમાજ ન હતા. છતાં તેમણે આર્યસમાજના સંસ્થાપક પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિ દયાનંદજીના જીવનચરિત્રની સામગ્રી મેળવવા પંદર પંદર વર્ષ સુધી તન, મન અને ધનના બોગે, ભારતભરમાં ચોતરફ રવડી, રવડી જે ઐતિહાસિક સામગ્રી એકઠી કરી છે, તેને સ્વ. પં. ધાસીરામજીએ હિંદીમાં અનુવાદિત કરી, “મહર્ષિ દયાનંદજી જીવનચરિત્ર” રૂપે પ્રકાશિત કરી છે. તેની ભૂમિકા સ્વ. બાબુ દેવેન્દ્રનાથે સને ૧૯૧૬ માં લખી છે, અને તેમાં જણાવ્યું છે કે તેઓ બંગાળી હોઈ એક ગુજરાતમાં પેદા થયેલ સંન્યાસીનું જીવન શા માટે લખે છે? તેઓ આર્યસમાજ ન હોવા છતાં, આર્યસમાજના સ્થાપકના જીવનચરિત્રની સામગ્રી મેળવવા પોતાના

યોવનકાળના અમૂલા પંદર પંદર વષોનો બોમ શા માટે આપે છે ? આર્યસમાજે કે આર્યસમાજીઓએ જે કામ માટે વધુ શ્રમ ન કર્યો તે કાર્ય માટે હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ અને શારીરિક-માનસિક શ્રમ કાં વેડે છે ? એ બધા જ મહત્વના પ્રશ્નોનો જવાબ એ વિદ્વાન બાણુ દેવેન્દ્રનાથ સ્વયં આપે છે કે દયાનંદ તરફ તેમની ભક્તિ ચાર કારણોને લીધે થઈ. પ્રથમ દયાનંદ આર્યજ્ઞાનના પ્રચારક હતા. ૨. દયાનંદ મૂર્તિપૂજના શત્રુ હતા. ૩. દયાનંદ બ્રહ્મચર્ય પદ્ધતિના પુનરુદ્ધારક હતા અને ૪ દયાનંદ ભારતીય એકતાના પ્રતિપાદક હતા. એ ચારે વિષયો પર સ્વ. દેવેન્દ્રનાથે ખૂબ ભારપૂર્વક વિસ્તારથી લખી કારણો જણાવ્યાં છે. પણ અહીં તો મારે તેના બીજા કારણ અર્થાત્ દયાનંદના મૂર્તિપૂજના વિરોધને લીધે દેવેન્દ્રનાથની તેમાં ભક્તિ થઈ, તેનું કામ છે, એટલે મૂર્તિપૂજના ગેરલાભો દેવેન્દ્રનાથને ખૂબ ખૂબ સાહ્ય છે, અને તેનું બહુ કરણ વર્ણન કરે છે. તે રજુ કરવાથી પણ મારા ઉદ્દેશ મરશે એમ મને લાગવાથી, તેમાંના થોડા ભાગનો અનુવાદ નીચે આપું છું.

“વાચક ! શું તું કહી શકશે કે ભારતવાસી મનુષ્યોની અવસ્થા એવી શોચનીય અને અવનત કેમ થઈ ? શું તું ખતાવી શકશે કે હિંદુઓનું ચારિત્ર્ય એવું હીન અને ઘણિત કેમ થઈ ગયું ? શું તું બતાવી શકશે કે હિંદુજાતિ, જગતમાં એવી હેમ અને મલિન કેમ થઈ ગઈ ? હિંદુઓની કોઈ વાતનું ફેકાણું નથી. હિંદુઓમાં મનોબળ નથી. હિંદુઓની સમક્ષ ઘેરમાં ઘેર અત્યાચારો થાય છે પણ તેમના મોંમાંથી તેની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ નથી નીકળતો. તેમની નજર સામે, દુર્બળના-મોઢામાંથી બળવાન

કાળીઓ કાઢી લે છે, પણ હિંદુઓમાં તેની વિરુદ્ધ આંગળી પણ ઉઠાવવાનું સામર્થ્ય નથી. હિંદુઓના ઘરમાં અન્નના વાખા છે. તેની શુદ્ધિમાં ફેબ-ફેચ અને લાંગ-ફેડ વિના ખીજો કાઢ ઉચ્ચતર ગુણુ નથી. એમણે ખીજાઓની શ્રમિ પર, ખીજાઓના દેશમાં જન્મ લીધો છે, અને તેઓ પ્રવાસી બની પોતાનું તમામ જીવન વ્યતીત કરે છે, ખુશામદમાં જ. હિંદુઓનો પુરુષાર્થ છે. ખીજાઓની વિદ્યાઓમાં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરવામાં જ હિંદુઓનું અભિમાન છે. ખીજાઓના પગ ચાટવામાં જ તેમનું ગૌરવ છે. વાચક ! બતાવ કે હિંદુઓને મનુષ્યોચિત ગુણોથી વંચિત કરનાર કોણ છે ? કેવળ એટલું જ નથી કે હિંદુઓ મનુષ્યોચિત ગુણોથી વંચિત થઈ પશુપુલ્ય થઈ ગયા છે. પણ તેમના ચરિત્રમાં તો પણ, પક્ષી ઇતર જંતુઓમાં જે ગુણો દેખાય છે, તે પણ દેખાતા નથી ! આપણે એક વાંદરાને મારીશું તો જોવાશે કે તત્કાલ દસ વાંદરાઓ એકત્ર થઈ જશે, અને તે કંઈ ન કરી શકે તો. કમમાં કમ એટલું તો કરશે કે આપણા છાપરા પર ચઢી, દાંતીયા કરી આપણને ડરાવશે અને કરડવાની ચેષ્ટા કરશે. એક કાગડાને મારતાં, પચાસ કાગડાઓ વાતવાતમાં એકઠા થઈ જશે, અને આપણને ઘેરી લઈ કાંવકાંવ કરી એવો શોર મચાવી મૂકશે કે તે સ્થળે રહેવું આપણા માટે ભારે થઈ પડે ! પણ કોઈ, એક હિંદુને મારે તો દસ હિંદુઓ ઊભા ઉભા તમાશો જોવા કરશે, અને કેટલાક તો સાક્ષી થવું ન પડે એ ડરનાં માર્યા ત્યાંથી ધીરે ધીરે રડુચકકર થઈ જશે ! ઉફ, હિંદુઓ તો પશુઓ કરતાં પણ ગયા છે !

હુદ્દ કીડીમાં પણ આત્મ-રક્ષણનો ભાવ જોવામાં આવે છે,

પણ હિંદુઓના ચારિત્ર્યમાં એ ભાવ, ભોવામાં આવતો નથી. આપણા પમ નીચે આવી જતાં, કીડી પણ કરડવા ચેષ્ટા કરશે, ખીસાડી પણ વારંવાર મારવાથી પોતાના નખ અને દાંતો દ્વારા આપણને આઘાત પહોંચાડવા યત્ન કરે છે; પણ હિંદુઓના આત્મસન્માનની કોઈ ક્ષણે તેટલી રેવડી દાણાદાણુ કરે, પણ તેમાં પ્રતીકારની ચેષ્ટા જ ઉત્પન્ન નથી થતી ! એ સર્વથા મૂંઝે અને હૂંડ બની રહે છે ! શું એથી પણ વધુ કોઈ અધઃપતન હોઈ શકે ?

વાચક ! હિંદુના ચારિત્ર્યમાં આ અ-માનુષ્ય, પશુત્વ અને કલ્પનાતીત નીચત્વ ક્યાંથી આવ્યું ? કાણ લાવ્યું ? હિંદુઓને પશુઓ કરતાંયે અધમ કાણ બનાવ્યા ? એ પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે અને તે એ કે મૂર્તિપૂજાએ ! ! કદાચ અમારા આ ઉત્તરથી સંતોષ ન થાય અને એમ કહેવામાં આવે કે મૂર્તિ-પૂજા તમામ દોષો-અવગુણોની ખાણ નથી, કેમકે ત્યારે રોમે ગર્વથી પોતાનું માથું ઉંચું કરી જંગલમાં પોતાના આધિપત્યનો વિસ્તાર કરેલો, ત્યારે તે મૂર્તિપૂજક હતા; ગ્રીસે પોતાની ગૌરવ-છટાથી ચારે દિશાઓને આલોકિત કરી હતી, ત્યારે તે પણ મૂર્તિ-પૂજક હતા; ત્યારે મીસર-ઉત્તરના ઉચ્ચતમ સિંખર પર વિરાજતા હતા, ત્યારે ખીણ, કોઈ જંગલ, એવું ન હતા, જેની ઇજ્જતના મંદિરોમાં આરાધના થતી ન હોય ! પછી એ કેમ કહી શકાય કે મૂર્તિપૂજા દુષણીય છે ? પરંતુ એ વાતને સૂક્ષ્મભાવથી સમજવાની આવશ્યકતા છે. રોમ, ગ્રીસ અને મીસરની મૂર્તિપૂજામાં અને ભારતવર્ષની મૂર્તિપૂજામાં પ્રકૃતિગત અને પ્રકારગત ભેદ છે. ભારતવાસીઓએ પોતાની ઇચ્છા અને અલિરુચી માત્રથી અનેક દંત્રો, ઝનાડી દીધા છે.

મૂર્તિ-મીમાંસા

‘હિંદુઓએ પોતાની કલ્પના માત્રથી અનેક પરમેશ્વરો ઘડી કાઢ્યા છે. જે પરમાત્માનું વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં અકાંચ, અપ્રણુ, અશબ્દ, અસ્પર્શ આદિ શબ્દોથી કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, તે પરમાત્મામાં હિંદુઓ કામ, ક્રોધ, ભય, ક્રુધા, તૃષ્ણા, વ્યાધિ, આલસ્ય, નિદ્રા, વિપત્તિ, પુત્રોત્પાદન, વિદ્વેષ, હિંસા, કલહ, સ્વ-જનદ્રોહ, પરસ્ત્રીગમન આદિનો આરોપ કરવામાં આવ્યો. માત્ર પશુ સંકાય નથી કરતા. હિંદુઓએ આ સ્વકલ્પિત અને નવ-નિર્મિત ઇશ્વરોમાં દરેકની જાતજાતના ઉપકરણો દ્વારા પૂજા-પાક કરવા અને તે પૂજા પ્રણાલિને ચિરકાલ સુધી રચાથી રાખવાના હેતુથી એક-એક પુરાણ અને ઉપપુરાણની રચના પણ કરી રાખી છે.

એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે કે, પોતાની રૂચિ અને ઇચ્છાનુરૂપ નિત્ય નવીન ઇશ્વરની ઉત્પત્તિ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં હિંદુઓએ પોતાના મૃત્યુની ખાંજી ખોદી છે. એથી જ આજ હિન્દુ ઉત્સવતાના માર્ગે વળી રહ્યો છે, એટલા માટે જ આજ હિન્દુ મરણાસનની પમારી પર પડ્યો છે. આજ હિન્દુઓની અવનતિનું કારણ છે, એ જ ભારતના સર્વ નાશનો પ્રધાનતર હેતુ છે. મૂર્તિપૂજાએ ભારતના સત્યાનાશની જે સાગમી એકડી કરી છે તેને લેખિની લખવા અસમર્થ છે. મૂર્તિપૂજાએ ભારતવાસીઓનું જે અનિષ્ટ કર્યું છે તેને પ્રગટ કરવામાં અમારી અપૂર્ણ-વિશ્લેષણ લાવ પ્રકાશક-શક્તિ અશક્ત છે.

જે ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે આંતરિક અથવા આધ્યાત્મિક હતો, તેને સંપૂર્ણ રીતે બાહ્ય કાણે બનાવ્યો?—મૂર્તિપૂજાએ !

મૂર્તિ-મીમાંસા

કામાદિ શત્રુઓના દમન અને વૈરાગ્યના સાધનોને બદલે તિલક અને ત્રિપુંડ કાણે ધારણ કરાવ્યા ?-મૂર્તિપૂજાએ !

ધમરભક્તિ, ધમરગ્રીતિ, પરાપકાર અને સ્વાર્થત્યાગને બદલે અંગ ઉપર ગોપીચંદનનો લેપ, મુખથી ગંગાલહરીનું ઉચ્ચારણ અને ગળામાં જાતજાતની માળાઓનું ધારણ કાણે શિખવ્યું ?-મૂર્તિપૂજાએ !

સંયમ, શુદ્ધતા, ચિત્તની એકાગ્રતા આદિના રચાનમાં ત્રિસીમા (ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ)માં પ્રવેશ ન કરતાં, ફેવળ અમુક દિવસે ચોક્કસ બોજન ન કરવું; સવાર, જાપોર અને સાંજે જુદાજુદા વસ્ત્રોને પહેરવાનું આયોજન તથા તિથિ વિશેષ ઉપર ચોક્કસ માથુસતું મુખ જોણું તો દૂર રહ્યું, તેની જાવાનોયે સ્પર્શ ન થાય એ બધું કાણે કાણે શિખવ્યું ?-મૂર્તિપૂજાએ !

હિંદુઓના ચિત્તમાંથી સ્વાધીન-ચિંતનની શક્તિ કાણે દરી લીધી ?-મૂર્તિપૂજાએ !

હિંદુઓનાં મનોબળ, વીર્ય, ઉદારતા અને સત્સાદસને કાણે દૂર કર્યા ?-મૂર્તિપૂજાએ !

ત્રેમ, સમવેદના અને પરદુઃખાનુભૂતિને બદલે ધોરતમ સ્વાર્થો પછે હિંદુઓના ચરિત્રમાં કાણુ લાવ્યું ?-મૂર્તિપૂજા !

હિંદુઓને અમાનુષ, પશુઓ કરતાં પણ અધમ કાણે જનાવ્યા ?-મૂર્તિપૂજાએ !

આર્યાવર્તના સેંકડો દુકડાઓ કાણે દરી નાખ્યા ?-મૂર્તિપૂજાએ !

આર્યાજનિને સેંકડો સંપ્રદાયોમાં કાણે વહેંચી નાખી ?-મૂર્તિપૂજાએ !

આ દેશને "સૈકંઝોથી" પરાધીનતાની શૃંખલામાં કાણે જકડી રાખ્યો છે ?-મૂર્તિપૂજાએ !

એવો કયો અનર્થ છે, જે મૂર્તિપૂજાથી પેદા નથી થયો ?

સાચી વાત તો એ છે કે આપ આહે તો હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ હો કે ગવર્નર સાહેબના મુખ્ય સચિવ હો, છુદ્ધિમાં આપ આહે તો બહરપતિ તુલ્ય હો, આહે વાક્યાટવમાં સિસેરો (Cicero) અને ગેટે (Goethe)થી પણ શ્રેષ્ઠ હો, આપ આપના દેશમાં પૂજિત હો કે વિદેશમાં, આપની કીર્તિના કંકા ગાજતા હોય, આપ સરકારી કાનૂનો બણીને સર્વ પ્રકારના અ-કાર્ય અને કુ-કાર્યને આશ્રય આપનાર એટર્ની (Attorney) કુલના ઉત્કૃષ્ટ-લતમ રત્ન હો, આહે મિષ્ટભાષી, મિથ્યોપજીવી સર્વપ્રધાન રમતર્ત (વકિલ); પરંતુ યદિ આપ કોઈ પણ અંશે મૂર્તિપૂજાનું-સમર્થન કરશો, તો અમને એમ કહેવામાં આવેમાત્ર પણ સંકેત નહિ રહે કે આપ કોઈ પણ અંશે ભારતવર્ષના મિત્ર નથી થઈ શકતા, કારણ કે 'મૂર્તિપૂજા એ ભારતવર્ષના તમામ અનિષ્ટોનું મૂળ છે!!!' અગર મૂર્તિપૂજા કોઈ વિશાલ જંગલ હોત તો અમે અગ્નિ પુકી એક ક્ષણમાં બાળી નાખી રાખ કરવા પ્રયત્ન કરતે; અગર મૂર્તિપૂજા એ કોઈ શાખા-પ્રશાખાઓવાળું મોટું વૃક્ષ હોત, તો અમે ક્યારનું ચે તેને ઉખેડી અરંબી સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું હોત; અગર મૂર્તિપૂજા કોઈ દરેક કે રાક્ષસ હોત; તો તેનું માથું કાપવા માટે પ્રાણુની બાણ લગાવી દીધી હોત; પણ ખેદ છે કે મૂર્તિપૂજા એમાંનું કશું નથી.....

મૂર્તિ-શ્રીમાંસા

અમારા અનુમાન મુજબ મહાન કોન્સ્ટેન્ટાઈન (Constantine the Great)ની સમાન કોઈ વૈદિક ચક્રવર્તી રાજા ન્યાયે ભારતના સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત થશે, ત્યારે તેના (મૂર્તિપૂજના) સર્વોચ્ચ વિચ્છેદની આજ્ઞા રાખી શકાશે. જે રીતે એ મહાન સમ્રાટે, ઇસાઈધર્મને પ્રદક્ષ કરી રોમન સામ્રાજ્યના તમામ મંદિરોમાંથી જૂનો (Juno) જ્યુપિટર (Jupiter) વિનસ (Venus) અને બેક્સ (Bacchus) આદિની મૂર્તિઓ કઢાવી ફેંકાવી દીધી, અને મંદિરોને ખાલી કરાવી, તેમને રાજકીય કામોમાં ઉપયોગમાં લાવવાની આજ્ઞા આપી હતી, એ રીતેજ હમારેક ભારતમાં કોઈ વૈદિક રાજા આવ-તો એ સંભવિત થની શકે, કે મૂર્તિપૂજનો અહીંથી ઉચ્છેદ થઈ શકે.”

“દયાનંદે આ મહાન શાસુની વિરહ પ્રચંડ યુક્તિ આયોજન કરી, કેવલ ભારતના આચાર્ય-મંડળમાં પોતાનું અદ્વિતીય સ્થાન જ, કેવળ નથી ક્યું, પણ હિંદુઓના પ્રકૃત કલ્યાણનું દ્વાર પણ ખોલી દીધું છે.” ઇત્યાદિ. એક એક વાક્ય, એક એક શબ્દ મૂર્તિપૂજના ધર્મિય વિરહ સ્વ. દેવેન્દ્ર બાણુના હૃદયની ન્યાળા પ્રગટાવનાર છે. પોતાના હૃદયનું બંધ એ વિદ્વાન લેખકે આ કથનમાં સાક્ષાત્ કરાવ્યું છે. તેમ છતાંય જોને એ પત્યર સાથે માયાશીકે કરવી હોય તે ખુશીયો કરે; પણ તેમાં કદિ દિલ લાગવાનું નથી. એમ ઉદ્ઘોષાપાનો એક કવિ ‘દર્દ’ કહે છે કે:—

ચુત્તમાના વિરહમન કા મુકરર દેખા,
કાવાકોમી ફોલકે . અકસર દેસા.

દિલ લગને કી સૂરત ન કહીં દેસ્વી દ્વાય,

જો કુહલ દેસા સો સાક પત્થર દેસા !

—મૂર્તિ-પૂજનું મંદિર જોયું અને શેખનું કાખ પશુ જોયું; 'પશુ ક્યાંય દિલ લાગે તેવી સૂરત ન જોવાઈ. હા, જે જોયા તે નરા પત્થર જોયા ! સર્વવ્યાપક ધનુરને એકદેશી બનાવી મૂર્તિમાન કરવો એ દષ્ટિ-દોષ છે. એમ એક બીજો શાયર નીચે મુજબ વ્યાખ્યાની જ કરમાવે છે કે:—

હર જગદ તૂ હૈ, હર ષક શૈ મૈં તેરા જલવા હૈ,

અવ ન દેસે કોઈ તો, ષય હૈ ધીનાઈ કા 'શાંતિર',

—સર્વત્ર પું વ્યાપક છે; દરેક સ્થળમાં તારો (—પ્રભુનો) પ્રકાશ છે. તેમ છતાં પશુ જે કાંઈ તને ન દેખે, તેમાં તેની દષ્ટિનો જ દોષ છે.

તુમકો ઘઘ હૈ બગર ઘકીં, વિલમૈં ઘઘ જલવાગર નહીં,

હુંદા કરો તમામ ઉમ્મ, મિલને કા ઉમ્મર નહીં !

અગર દિલમાં તેનો પત્તો ન લાગે તો, ક્યાંય તેનો પત્તો લાગવાનો નથી એમ એક અન્ય કવિ હઝરત 'ખિસ્મત' રમાવે છે:—

ચિઠા કે અર્શવે રખલા હૈ તૂને પે ઘાયજ.

ચુદા ઘદ કયા હૈ જો ચન્દોસે જહતરાજ કરે ?

ધનુરને સાકાર માનનારાઓને કેવો સુંદર ઉપાલંબ છે ?

—અર્થાત્ હે મોભવી (ઉપદેશક) સાહેબ ! આકાશ પર ખેસાડી રાખ્યો છે તે ખુદા શાનો જે બકતજનોથી પરહેઝગાર હોય ?

• મૂર્તિ-મીમાંસા

માથની દાનતથી ત્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે તે સર્વવ્યાપક છે, અને કાયા શું કે કારી શું, દરેક સ્થળે તેની વ્યાપક ત્યાંની સમાયેલી છે. તે એક જ સ્થળે નથી એમ જનાંય 'જ્યા' સાહેબ ખરું જ જણાવે છે. યથા—

જય ચદમે હૃદયીકત સે વેચા,

આયા વહ મજર હરસુ મુમકો.

પુર નૂર ઉસો કે જલવે સે,

કાયા મી કમી શુતચાના યા !

કૃત્યોમ્ .

સંપૂર્ણાધ્યયન :

અભિપ્રાય

*

ધીયુત સ્નાતક સત્યવ્રતજી,

નમસ્તે.

મૂર્તિપૂજના મંબંધમાં આવના તમારા લેખો દ્વારા 'આર્ચ-
પ્રદાસ'માં નિયમથી વાંચુ છું. તમે આવી બાબતમાં રસ રાખો
છો એ તમારા સ્નાતકત્વને અનુકૂળ છે. તમને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં
અભિરુચિ વધતી જોઈ જાને જ્ઞાનંદ ન થાય કે જ્ઞાનમો તમે
જોઈએ ઉપયોગ કરશો નેટલો-સાથ આર્ચસમાજને મળશે. તમારી
વ્યુત્પત્તિ અને ખંત જોતાં તમે ધાર્મિક વિજ્ઞાનના વિચારમાં અત્યંત
સંસ્કૃતમંથોના ઉદ્ધતમાં વિજયી નીવડશો.

તા. ૨૧-૨-૨૪

}

શ્રી. ચં. અચાર્યકેર શર્મા
આચાર્ય, ગુરુકુલ મુંબઈ પ્રદેશ.

સામાહિક

આ.

ર્ય

પ્ર.

કા

શ

ધાર્મિક

ધાર્મિક — સામાહિક

મહા ગુજરાતનું માત્ર એક જ

ધાર્મિક સામાહિક

આર્યપ્રકાશ

ધાર્મિક, સામાજિક, સાંસારિક

અને રાજનૈતિક વિષયો

નિકરતાથી ચર્ચે છે.

લવાજમ :

રહેણાં રૂ. ૪

”

વિદેશમાં ધિ. ૧૦

લજો,

‘આર્યપ્રકાશ’ કાર્યાલય,

આણંદ.